ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل شىۋىسى

شىنجاڭ پەن - تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى
-K-

مەسئۇل مۇھەررىرى:
مەلىكە مۇھەممەد

مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى:
ئەكبەر پەيزۇللا

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ
قۇمۇل شىۋىسى

قۇمۇل شىۋىسىنى تەكشۈرۈش مەخسۇس گۇرۇپپىسى تۈزدى
قۇمۇل ۋىلايەتلىك مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى
تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسى نەشر قىلدۇردى

شىنجاڭ پەن - تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى
—K—

مەسئۇل مۇھەررىرى: مەلىكە مۇھەممەد

مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر پەيزۇللا

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل شېۋىسى

* * *

شىنجاڭ پەن-تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى (K) نەشر قىلدى ۋە تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى يەنئەن كوچىسى №4 پوچتا نومۇرى 830001)
«بوغدا» كومپيۇتېر مەتبەئە مەركىزىدە تىزىلدى
ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بەڭگوڭتىڭ ھۆججەت
بېسىش مەركىزى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 787×1092 مىللىمېتىر 1/32 باسما تاۋىقى: 7.75 قىستۇرما ۋارىقى: 3
1997-يىل 8-ئاي 1-نەشرى
1997-يىل 8-ئاي 1-بېسىلىشى
تىراژى: 1—4000
ISBN7-5372-1329-1/H・12
باھاسى: 15.00 يۈەن

قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەھكىمە ۋالىسى ئابدۇراخمان كېرىم، مۇئاۋىن ۋالى
توختىخان ئىسمايىل ۋە مۇئاۋىن باش كاتىپ تۇردى ئابلا قۇمۇل شېۋىسى
ماتېرىياللىرىنى كۆرۈش ئۈستىدە.

تەتقىقاتچى مىر سۇلتان ئوسمانوۋ تاۋۇش بەرگۈچى پاتەمخان بىلەن تەكشۈرۈش
ئۈستىدە (كۆرسەتمە)

قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش خادىملىرى تۆمۈرتىدە

قۇمۇل شېۋىسى توغرىسىدا پىكىر ئېلىش يىغىنىغا قاتناشقان قۇمۇل زىيالىيلىرى

بېغىشلىما

قۇمۇل شېۋىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا يۈز يىلدىن بېرى نۇرغۇن ئالىملار دىققەت قىلىپ كېلىۋاتقان بىر شېۋە. بۇ شېۋە ھەققىدە چەت ئەللەردە ۋە مەملىكىتىمىزدە بىرمۇنچە تەتقىقات نەتىجىلىرى ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، بۇ شېۋىنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ يورۇتۇپ بېرىش ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتولوگىيىسى تەتقىقاتى ساھەسىدە بىزنىڭ ئالدىمىزدا تۇرغان مۇھىم بىر ئىلمىي ۋەزىپە ئىدى. بۈگۈن بۇ ۋەزىپىنى ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى تەتقىقاتىدا مول ئىلمىي تەجرىبىگە ئىگە پروفېسسور مىرسۇلتان ئوسمانوف يېتەكچىلىكىدىكى ئىلمىي كوللېكتىپ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇنداپ، مۇشۇ قىممەتلىك ئەسەرنى يېزىپ چىقىپتۇ. بۇ بىزنىڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى تەتقىقاتىدىكى بىر زور ئۇتۇقىمىز.

بۇ ئەسەرنىڭ يورۇقلۇققا چىقىشى بىلەن بىزنىڭ بۇ ساھەدىكى مۇھىم بىر بوشلۇقىمىز تولدۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقى يەنە بىر قېتىم قەددىنى كۆتۈردى.

مەن مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ ئىشقا كۆڭۈل بۆلگەن ۋە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىدىكى رەھبىرىي يولداشلارنى، ئەمەلىي خىزمەتلەرگە قاتناشقان قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلەر، تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسىدىكى بارلىق يولداشلارنى، قەدىرلىك شاگىرتىم، كەسپدىشىم مىرسۇلتان ئوسمانوفنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن.

ئىبراھىم مۇتىئى

1996-يىل 11-ئاينىڭ 12-كۈنى

قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش مەخسۇس گۇرۇپپىسىدىكىلەرنىڭ ئىسىملىكى

باش يېتەكچى: ئابدۇراخمان كېرەم (قۇمۇل ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ۋالىيسى)

مۇئاۋىن يېتەكچى: توختىخان ئىسمايىل (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى)

مەسئۇل يېتەكچى: تۇردى ئابلا (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى)

كەسپىي يېتەكچى: مىرسۇلتان ئوسمانوف (ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتىنىڭ كادىرى، پروفېسسور)

گۇرۇپپا ئەزالىرى:

ئېلى ئىسمايىل (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى، تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسىنىڭ باشلىقى، كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

سائادەت كىچىك (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى، تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، مۇھەررىر)

سەمەت ئەسرا (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى، تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسىنىڭ كادىرى، مۇھەررىر)

ئايگۈل مەمەت (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى، تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسىنىڭ كادىرى، مۇھەررىر)

يۇنۇس سادىق (قۇمۇل ۋىلايەتلىك مىللىي - دىنىي ئىشلار باشقارمىسىنىڭ كادىرى)

مۇندەرىجە

I كىرىش سۆز .... (1)

1. قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش خىزمىتىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇلۇشى .... (1)

2. تەكشۈرۈش نۇقتىلىرى ۋە تاۋۇش بەرگۈچىلەرنىڭ تاللىنىشى .... (11)

II فونېتىكا .... (20)

1. قۇمۇل شېۋىسىنىڭ فونېمىلىرى توغرىسىدا .... (20)

2. قۇمۇل شېۋىسىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر .... (21)

A سوزۇق تاۋۇشلاردا .... (21)

① سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى .... (21)

② سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىشىشى........ (28)

③ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى......... (29)

④ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى .... (29)

B ئۈزۈك تاۋۇشلاردا .... (31)

① ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى .... (31)

② ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى .... (33)

③ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى .... (49)

④ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى .... (58)

⑤ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى......... (59)

⑥ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيىسى ..... (60)

C ئاھاڭداشلىق .... (61)

① سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى .... (61)

② سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى .... (63)

III قۇمۇل شېۋىسىنىڭ گراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى .... (64)

1. ئىسىملاردا كېلىش قوشۇمچىلىرى .... (64)

2. ئىسىملاردا تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى .... (66)

3. سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى .... (66)

4. ئالماشلاردىكى ئالاھىدىلىكلەر .... (67)

5. پېئىل ئۆزەكلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر .... (70)

6. پېئىل رايلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر .... (75)

7. پېئىل دەرىجىلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر .... (79)

8. رەۋىشداشلاردىكى ئالاھىدىلىكلەر .... (81)

9. ياردەمچى سۆزلەردىكى ئالاھىدىلىكلەر .... (83)

10. سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىكى ئالاھىدىلىكلەر .... (87)

IV قۇمۇل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئۈلگىلەر .... (89)

V قۇمۇل شېۋىسىگە خاس شېۋە سۆزلىرى .... (125)

VI قوشۇمچە .... (234)

1. قۇمۇل شېۋىسىدە كۆپ قوللىنىلىدىغان ئۇيغۇر تىلىغا خاس كىشى ئىسىملىرىدىن ئۈلگىلەر .... (234)

2. كىتابتا قوللىنىلغان خەلقئارا ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرىنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقىدا قوللىنىلىۋاتقان ھەرپلەر بىلەن سېلىشتۇرمىسى .... (238)

3. تاۋۇش بەرگۈچىلەرنىڭ تىزىملىكى .... (240)

4. قىسقارتمىلار .... (241)

I كىرىش سۆز

1. قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش خىزمىتىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇلۇشى

قۇمۇل شېۋىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىدىن مەركىزىي دىئالېكت دائىرىسىدىكى ناھايىتى مۇھىم بىر شېۋە ھېسابلىنىدۇ. بۇ شېۋە 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپلا بىر قىسىم رۇس ۋە ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ دىققىتىنى تارتقان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ۋاسىتىلىك ياكى بىۋاسىتە ھالدا بۇ شېۋە بىلەن ئۇچراشقان ۋە بۇ توغرىدا بىر قىسىم تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان. بۇلاردىن ئەينى دەۋردىكى قازان داشۆسىنىڭ پروفېسسورى، رۇسىيىلىك ئالىم ن. ف. كاتانوف، ۋېنگرىيىلىك ئالىم ۋامبېرى، گېرمانىيىلىك ئالىم ئا. لېكوك، روسىيىلىك تۈركولوگ س. يې. مالوفلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ.

قۇمۇل شېۋىسى ئۈستىدىكى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتتا ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك بولغىنى س. يې. مالوفنىڭ قۇمۇل شېۋىسى توغرىسىدىكى ئەمگەكلىرى بولۇپ، بۇ ئالىم 1914 ـ يىلى قۇمۇلنىڭ قوراي، خوتۇنتام، شوپۇل، ئايار (ئاقيەر)، تاشار، قارمۇقچى قاتارلىق جايلىرىدا مەخسۇس تىل تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ قۇمۇل شېۋىسى توغرىسىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى 1954 ـ يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن «ئۇيغۇر تىلىنىڭ

قۇمۇل دېئالېكتى» دېگەن نام ئاستىدا مەخسۇس كىتاب قىلىپ نەشر قىلىنغان. بۇ كىتابتا ئەينى دەۋردىكى قۇمۇل خەلقى ئاغزىدىن خاتىرىلىنىۋېلىنغان تۈرلۈك ژانىرلاردىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى — قوشاق، بېيىت، چۆچەك، تېپىشماق، بىر قىسىم جۈملىلەر ترانسكرىپسىيىسى ۋە رۇسچە تەرجىمىسى بىلەن بېرىلگەن، كىتابنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا قۇمۇل شېۋىسىدە قوللىنىلىۋاتقان 3000 غا يېقىن سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى رۇسچە تەرجىمىسى بىلەن بېرىلگەن.

بىز بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن س. يې. مالوفنىڭ قۇمۇل شېۋىسى ئۈستىدىكى تەتقىقاتى توغرۇلۇق بىر ئاز توختىلىپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق كۆردۇق.

س. يې. مالوفنىڭ ئۇيغۇر تارىخى، ئۇيغۇر تىلى ساھەسىدە، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ دېئالېكت ۋە شېۋىلىرى تەتقىقاتىدا سىڭدۈرگەن ئەمگەكلىرى بۇ ئالىمنى ئومۇمەن ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ بىر پېشۋاسى سۈپىتىدە كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدۇ. س. يې. مالوف ھەقىقەتەن ئۇيغۇرشۇناسلىق ساھەسىدە ئالدىنقى قاتاردىكى ئالىملارنىڭ بىرى. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە دېئالېكتلىرى ئۈستىدە مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇنىڭ قۇمۇل شېۋىسىدىن باشقا قەشقەر شېۋىسى، لوپنۇر دېئالېكتى، خوتەن دېئالېكتى، سېرىق ئۇيغۇر تىلىغا بېغىشلانغان مەخسۇس ئەسەر ۋە ماقالىلىرى بار. ئەسىرىمىزنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن باشلانغان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ئومۇمەن ئۇنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى ئاساسىغا قۇرۇلغان ۋە چوڭقۇرلاشقان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا بولسۇن، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا بولسۇن، س. يې. مالوفنىڭ نامى دائىم ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ.

س. يې. مالوف قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرگەن ۋاقىتلار

هازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ شەكىللىنىۋاتقان بىر دەۋرلىرى بولغاچقا، ئۇ چاغدا قۇمۇل شېۋىسىنى بىر ئومۇمىي مىللىي جانلىق تىل — هازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىي جانلىق تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇشنىڭ ئىمكانىيىتىمۇ يوق ئىدى. شۇڭا، س. يې. مالوف ئۇنى ئومۇمەن بىر ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتى «наречие» سۈپىتىدىلا تەكشۈرگەن. مۇشۇنداق بولغاچقا، بۇ ئەسەردە قۇمۇل شېۋىسىنىڭ شۇ دەۋردە يەنى 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا باشقا رايونلاردا قوللىنىلىۋاتقان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت ۋە شېۋىلىرى بىلەن فونېتىكىلىق ۋە سېمانتىكىلىق جەھەتتىن ئوخشاش قوللىنىلىدىغان نورغۇن سۆزلىرىمۇ كۆرسىتىلگەن.

بۇ ھەقتە س. يې. مالوف مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرى ئوتتۇرىسىدىكى بوش يەرلەرنى چىقىرىپ تاشلاپ، ئۇلارنى ئۆزئارا يېقىنلاشتۇرغىلى بولسا، ئۇ ھالدا بەلكىم بۇ يەردە «наречие» [س. يې. مالوف بۇ سۆزنى (دىئالېكت) مەنىسىدە ئىشلەتكەندەك كۆرۈنىدۇ] توغرىسىدا گەپ قىلىش ئەمەس، بەلكى «говор — شېۋە» توغرىسىدا سۆزلەشكە توغرا كېلەتتى، ... لېكىن ھازىر ھەرقايسى يۇرتلار ئارىسىدىكى كەڭرى كەتكەن چۆللۈكلەر ئۇيغۇر تىلىنى ئۆزلۈكىدىن بىرنەچچە بۆلەككە بۆلۈۋەتكەن بولۇپ، بۇ ھەرقايسى بۆلەكلەر بىز ئۈچۈن بىر «наречие — دىئالېكت» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ» (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، كىرىش قىسمى).

س. يې. مالوف ئۆز دەۋرىدە قۇمۇل شېۋىسىنى «شالغۇت تىل» دەيدىغان قاراشقا قەتئىي قوشۇلمىغان. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «شىنجاڭنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدىكى كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ تىل ئادەتلىرىگە قاراپلا قۇمۇللۇقلار توغرىسىدا ئۇلارنىڭ تىلى «ئەرجالاڭ — شالغۇت» دېيىشتى. بىراق، مەن ھەرگىز

مۇنداق قارىمايمەن، ناھايىتى ئېنىقكى، قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ئوردىسىدىكى خەنزۇچە ئادەتلەر ياكى خەنزۇچە سۆزلەر توغرىسىدا شۇنداق دېيىلگەن. كېيىنچە قۇمۇل ۋاڭلىقىدىكى مۇنداق ئادەت ياكى خەنزۇچە سۆزلەر ئىشلىتىلمەيدىغان بولغان» (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، كىرىش قىسمى).

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، س. يې. مالوف قۇمۇل شېۋىسىدە ۋاڭلىق تۈزۈم تۈپەيلىدىن قوبۇل قىلىنغان بىر قىسىم خەنزۇچە، مانجۇچە، موڭغۇلچە سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىشىنىڭ ئۇنىڭ «شالغۇت تىل» دېيىلىشىگە سەۋەب بولالمايدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسەتكەن.

ئورنى كەلگەندە يەنە شۇنى دەپ ئۆتەيلى، قۇمۇل شېۋىسىدىكى خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بىر قىسىم سۆزلەرنى يالغۇز ۋاڭلىق تۈزۈم بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك، دەپ قارىغىلى بولمايدۇ. سۇبىخەي ئەپەندى «قۇمۇل ۋە تۇرپان ئۇيغۇر ۋاڭلىرىنىڭ تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە 15-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تېخى ئىسلامغا ئىشەنمىگەن بىر قىسىم قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ گەنسۇنىڭ سۇجۇ (ھازىرقى جۇچۈەن) ئەتراپلىرىغا داۋاملىق كۆچۈپ تۇرغانلىقى توغرۇلۇق مەلۇمات بېرىدۇ (قاراڭ: مەزكۇر ئەسەر، 98-بەت، 1993-يىل، شىنجاڭ داشۆ نەشرىياتى، خەنزۇچە). قۇمۇلدا ھازىر « sykʧi » دەپ ئاتىلىدىغان جەمەت لەقىمى ئۇلارنىڭ قايتىپ كەلگەندىن كېيىنكى ئۆزلىشىپ قالغان لەقىمى. شۇڭا، س. يې. مالوف « sykʧi » سۆزىنى مۇشۇ «سۇجۇ» سۆزىدىن كەلگەن، دەپ كۆرسىتىدۇ (قاراڭ: س. يې. مالوف مەزكۇر ئەسەر، 180-بەت). شۇنداق ئىكەن، قۇمۇل شېۋىسىدىكى misi — كۆل رەڭ، ʣigoza — كەنجە، xentɛj — ئەرلەر كۆڭلىكى، ʣagen — جاۋاڭ قاتارلىق خەنزۇچە سۆزلەرنى خېلى بۇرۇنلا قۇمۇل شېۋىسىگە ئۆزلەشكەن دېيىشكە بولىدۇ.

دۇڭ ۋېنيى ئەپەندى ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر تىلى قۇمۇل شېۋىسىنىڭ

تارىخىي ئورنى» دېگەن ماقالىسىدە(قاراڭ: «ئىلى سىفەن شۆيۈەن ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1988-يىل، 1-سان، خەنزۇچە) بۇ خىل سۆزلەر توغرىسىدا تەپسىلىي توختىلىپ، بۇ سۆزلەرنىڭ ھازىرقى لەنجۇنىڭ جەنۇبىدىكى مىنشەن (岷县)، داڭچاڭ (宕昌)، گەنيۇ (甘谷) ناھىيىلىرىنىڭ شىۋىسىگە ئوخشايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.

كۆرۈشكە بولىدۇكى، قۇمۇل شىۋىسىگە خەنزۇ تىلىنىڭ غەربىي شىمال دىئالېكتىدىن، شۇنىڭدەك مانجۇ ۋە موڭغۇل تىللىرىدىن مۇنداق بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ قوبۇل قىلىنىشىدا مەلۇم تارىخىي سەۋەبلەر بار. مۇنداق سۆزلەر ئۇزاق تارىخىي جەرياندا قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئالاقە ئېھتىياجى ئۈچۈن خىزمەت قىلىپلا قالماي، بەلكى ھازىرقى دەۋردىمۇ يەنىلا ئالاقە ئېھتىياجىدا مۇستەقىل ھالدا ياكى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر بىلەن پاراللېل ھالدا قوللىنىلىدۇ. بەزىلىرى ھەتتا ئىشلىتىلىش قېتىم سانى كۆپ بولغان سۆزلەر قاتارىغا كىرىپ كەتكەن. تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ھېچقانداق بىر ساپ تىل ياكى دىئالېكتنىڭ بولمايدىغانلىقىنى، بىر تىل لېكسىكىسىنىڭ (جۈملىدىن شۇ تىل لېكسىكىسىغا قوبۇل قىلىنغان چەت تىل سۆزلىرىنىڭمۇ) شۇ تىلدا پەقەت قۇرۇلۇش ماتېرىيالى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدىغانلىقى، ئۇنىڭ شۇ تىل گراماتىكىسىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكەندىن كېيىنلا ئاندىن ئالاقە ئېھتىياجىدىن چىقىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتساق، س. يې. مالوفنىڭ بۇنىڭدىن يىرىم ئەسىرچە بۇرۇن بۇ ھەقتە نەقەدەر توغرا قاراشتا ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

شۇنداقتىمۇ، بۇ مۇناسىۋەت بىلەن س. يې. مالوفنىڭ بەزى يېتەرسىزلىكلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش ئورۇنسىز بولماس. س. يې. مالوف ئۆزىمۇ ئۆز ئەمگىكىدىكى يېتەرسىزلىكلەر — تەرجىمىدىكى خاتالىقلار، تېكىستلەرنى چۈشىنىش. . . قاتارلىق جەھەتلەردىكى

يېتەرسىزلىكلىرىنى ئۆزىدىن كېيىنكى تۈركولوگلارنىڭ يورۇتۇپ بېرىشىنى، خاتالىقلىرىنى كۆرسىتىپ، تۈزىتىشىنى ئۈمىد قىلىپ كېلىپ شۇنداق دەيدۇ: «مەن هازىر تۈركولوگلار ئىچىدە قۇمۇللۇقلارغا (قۇمۇل شېۋىسىگە) قىزىققۇچىلار ئالىملاردىن ناهايىتى خۇشالمەن، . . . كەلگۈسىدە قۇمۇللۇقلار سوۋېت ئالىمىنىڭ ئۆز تىلى توغرۇلۇق يازغان نەرسىلىرىگە دىققەت - ئېتىبارىنى بەرمەي، قىزىقماي قالمايدۇ ھەمدە ئۇنىڭ خاتالىقلىرىنى جەزمەن كۆرسىتىپ بېرىدۇ» (قاراڭ: س. يې. مالوف، يۇقىرىقى ئەسەر، كىرىش قىسمى).

ھەقىقەتەن س. يې. مالوفنىڭ «قۇمۇل دىئالېكتى» نەشر قىلىنىپ 40 يىل ئۆتكەن بىر ۋاقىتتا بۇ شېۋىنىڭ ھەقدارلىرى بۇ ئالىمنىڭ ئەمگەكلىرىگە قىزىقتى. ئۇنىڭغا چوڭقۇر چۆكۈپ، ئۇنى ئۆز تىل ئەمەلىيىتى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆردى. ئالىمنىڭ مۇندىن 80 يىل بۇرۇن جاپا - مۇشەققەت بىلەن يىغقان ماتېرىياللىرىغا يۇقىرى باها بېرىش بىلەن ئۇنىڭ قۇمۇل شېۋىسىدىكى سۆزلەرگە بەرگەن ترانسكرىپسىيىسىدە، سۆزلەرنى رەتكە تۇرغۇزۇشتىكى ئۇسۇلىدا، شۇنىڭدەك قۇمۇل شېۋىسىگە خاس بەزى تىل تەركىبلىرىنى تەھلىل قىلىشىدا بەزى يېتەرسىزلىكلەرنىڭ بارلىقىنى سەزدى. مەسىلەن: بۇ ئەسەردە «نەغمە» سۆزى «на ма//нäгмä» شەكلىدە ئىككى خىل (قاراڭ: س. يې. مالوف، يۇقىرىقى ئەسەر، 170-بەت)، «ئوغۇرلا-» پېئىلى «о улла-//о урла-» شەكلىدە ئىككى خىل (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 171-بەت)، «ئۆچۈر-» پېئىلى «öчӱр-//учур-//ӱчӱр-» شەكلىدە ئۈچ خىل (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 173-، 189-، 190-بەتلەر)، «ئۆچكە» سۆزى «öщке//öщкö//ӱщкä» شەكلىدە ئۈچ خىل (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 173-، 190-بەتلەر)،

«پادىچى» سۆزى، «падачі // падші» شەكلىدە ئىككى خىل («قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 173-، 194-بەتلەر) . «دىۋانە» سۆزى «дігана // дігане» شەكلىدە ئىككى خىل (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 147-بەت) خاتىرىلەنگەن.

ھەتتا بىر تاۋۇش بەرگۈچىنىڭ ئاغزىدىن خاتىرىلەنگەن ھېكايە، چۆچەكلەردىمۇ مۇنداق ئىككى خىللىقنى ئۇچرىتىش مۇمكىن. مەسىلەن، قارمۇقچىدىن خاتىرىلەنگەن «ساياھەتچى ھايۋانلار» ناملىق ھېكايىدە «كىرپە» سۆزى «кöрпä // керпä» شەكلىدە ئىككى خىل خاتىرىلەنگەن (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 95-بەت) .

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، بۇ مىساللاردا بىر بولسا سۆزلەرنىڭ سوزۇق تاۋۇشلىرى، بىر بولسا ئۈزۈك تاۋۇشلىرى قوشۇل شىۋىسىگە ئۇيغۇن بولمىغان.

توغرا، ھازىرمۇ ئىككى خىل ۋارىيانتتا ئىيتىلىدىغان بىر قىسىم سۆزلەر بار. مەسىلەن، abdā(n) ياكى amdā(n) ، batʃora ياكى matʃora ، bøtʃølø ياكى møtʃølø ، dʑajla- ياكى dʑajda- ، pytlɛ- ياكى pytdɛ- ، bowo(n) ياكى boʙo(n) ، bɛrwap ياكى bɛrbap ، ɛgɛl ياكى agal ، xitmā(n) ياكى xatmā(n) ، dʑaŋʙa ajʙir ياكى dʑɛŋgɛ ajʙir ، buʥuʙur ياكى byʥygyr ، toŋŋuz ياكى toŋuz قاتارلىق سۆزلەر بىر تاۋۇش بەرگۈچىنىڭ تەلەپپۇزىدا بولسۇن ياكى ئىككى كىشىنىڭ تەلەپپۇزىدا بولسۇن، بەزىدە ئىككى خىل ئىيتىلىپ قالىدۇ. لېكىن، دىققەت قىلىنسا، مۇنداق سۆزلەرنىڭ ئىككى خىل ئىيتىلىشى ھەرگىز قالايمىقان بىر ھادىسە بولماستىن، مەلۇم بىر قائىدىگە ئاساسلانغان، يەنى بۇ سۆزلەر m/b نۆۋەتلىشىشى، l/d نۆۋەتلىشىشى، ʙ/ w نۆۋەتلىشىشى، b/w نۆۋەتلىشىشى، i/a نۆۋەتلىشىشى، سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىشى، g ، ʙ/ŋ ئاسسىمىلياتسىيىسى قاتارلىق قوشۇل شىۋىسىدە

كۆرۈلۈشى مۇمكىن بولىدىغان بىرقاتار فونېتىكىلىق قائىدىلەرگە ئاساسلانغان.

شۇنىڭدەك، س. يې. مالوف ئەينى دەۋردىمۇ قۇمۇل شېۋىسىدە ئىككى فونېما ھېسابلىنىدىغان «ھ [h] » تاۋۇشى بىلەن «خ [x]» تاۋۇشىنى تېكىستلەردە بەزەن ئايرىغان، بەزەن پەرقلەندۈرمىگەن؛ ئەسەرنىڭ لېكسىكا قىسمىدا بولسا پەرقلەندۈرمەي بىرلا «x» ھەرپى بىلەن ئىپادىلىگەن (قاراڭ: يۇقىرىقى ئەسەر، 190-، 192-بەتلەر) . بۇنى قۇمۇل شېۋىسىنىڭ مەيلى شۇ دەۋردىكى، مەيلى ھازىرقى ئەھۋالىغا ئۇيغۇن، دېگىلى بولمايدۇ. بۇ بەلكىم س. يې. مالوفنىڭ [h] ۋە [x] تاۋۇشلىرىغا بولغان سېزىمچانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

بۇلاردىن باشقا، س. يې. مالوف ئەمگىكىدىكى يېتەرسىزلىكلەردىن ئۇنىڭ بەزى سۆزلەرگە بەرگەن تەرجىمىسىنىڭ توغرا ئەمەسلىكىنى، سۆزلەرنىڭ خېلى بىر قىسىم گراماتىكىلىق تۈرلىنىشلىرىنىڭ لۇغەت (словар) قىسمىدا بېرىلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك. شۇنىڭدەك بۇ ئەسەردە بەزى گراماتىكىلىق شەكىلمۇ ھېسابلانمايدىغان، لېكسىكىلىق بىرلىكمۇ ھېسابلانمايدىغان تەركىبلەرمۇ لېكسىكىلىق بىرلىك قىلىپ بېرىلگەن. مەسىلەن، مەزكۇر كىتاب 47-بەتتە ھەر قايسى ئۇيغۇر شېۋىلىرىدە كەڭ تارالغان «ئولاي بىلەن قاغا» دېگەن خەلق چۆچىكىدىكى «ئولاي — ئولار» سۆزى قۇمۇل شېۋىسىدە «olan» دېيىلگەنلىكتىن ئۇنى «ō(ŏ)lan - ئوغلان» دەپ ھېس قىلىپ «юноц» دەپ تەرجىمە قىلغان. يەنە، مەزكۇر كىتاب 147-بەت 2 - ئىستوندىكى «mizä» قۇمۇل شېۋىسىدە قانداقتۇر بىر مۇستەقىل تەركىب ياكى مۇستەقىل تىل بىرلىكى ئەمەس، ئۇ «ɑndin kejin» دېگەن باغلىنىشچى بىرىكمىنىڭ كېيىنكى تەركىبىنىڭ

فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشى ئارقىلىق، يەنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «kεdin - كېيىن» سۆزىنىڭ ئاخىرىدىكى [n] تاۋۇشى چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلۇپ، «kεdi(n)» شەكلىگە كىرگىنىدىن كېيىن، ئاندىن بىر «zε -» يۈكلىمىسى قوشۇلۇش بىلەن ھاسىل بولغان. بۇ باغلىنىشچى بىرىكمىنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشتىن كېيىنكى تولۇق شەكلى «a(ndin)kizi(n)zε > εkizizε» بولۇشى لازىم ئىدى. لېكىن، س. ي. مالوف بۇنىڭغا «zizä، ziza، ɲizä» شەكلىدە ترانسكرىپسىيە بېرىپ، لېكسىكىلىق بىرلىكلەر ئىچىگە كىرگۈزۈپ قويغان.

مۇنداق ئەھۋاللار س. ي. مالوفنىڭ مەزكۇر ئەسىرىدە خېلى جىق ئۇچرايدۇ.

بىز س. ي. مالوفنىڭ ئەسىرىدە ئۇچرايدىغان مۇنداق يېتەرسىزلىكلەر توغرىسىدا بۇ زاتقا بولغان ھۆرمىتىمىز ۋە بۇ ھەقتە مەخسۇس توختىلىش نىيىتىدە بولمىغانلىقىمىز سەۋەبلىك ئارتۇق توختىلىشنى مۇۋاپىق كۆرمىدۇق، بۇ مەسىلىلەرنى قۇمۇل شېۋىسىگە قىزىققۇچىلارنىڭ سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشىگە قالدۇردۇق.

قۇمۇل شېۋىسى 1956 — 1957-يىللىرى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان مەخسۇس تىل تەكشۈرۈش ئەترىتى تەرىپىدىن ئەترابلىق تەكشۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ تەكشۈرۈشنىڭ نەتىجىسى ھازىرغىچە ئېلان قىلىنمىدى (بەلكىم «مەدەنىيەت ئىنقىلابى»دا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولۇشى مۇمكىن).

ئۇنىڭدىن كېيىن 1980-يىللىرى ياش تىلچىلىرىمىزدىن شىنجاڭ داشۆنىڭ دوتسېنتى ئارسلان ئابدۇللا قۇمۇل شەھەر ئىچى، ھەر قايسى تۇرالار، سۈمقاغا، ئاستانە، ئاقتاش، ئېدىر، شۈيتە، خوتۇنتام قاتارلىق جايلاردا تىل تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق قۇمۇل شېۋىسىنىڭ بىر قىسىم مۇھىم فونېتىكىلىق ۋە

گراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى رەتلەپ، 1985-يىلى «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ مەخسۇس سانىدا ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن كىتابخانىلاردا قۇمۇل شېۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ئۈستىدە بىر قەدەر ئومۇمىي چۈشەنچە ھاسىل بولدى. ئارسلان ئابدۇللا قۇمۇل شېۋىسىدە سۆزلەيدىغانلاردىن بولۇش سۈپىتى بىلەن تىل ماتېرىياللىرىنى خاتىرىلەشتە خېلى ئەستايىدىل بولغان. شۇڭا، ئۇنىڭ قۇمۇل شېۋىسى توغرىسىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ توغرا بولغانلىقىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ.

بۇ نۆۋەتلىك تەكشۈرۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى توغرىسىدا شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، يۇقىرىدىكى تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئوينىغان رولى مۇقىملاشتۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ نېتىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى تېخى بىر قەدەر كەمەل شەرھلەندى، ئۇنىڭ ئەدەبىي تىلىمىزنى بېيىتىشقا خىزمەت لىدىغان لېكسىكىلىق تەركىبلىرىنىمۇ بىرقەدەر تولۇق ئوتتۇرىغا ويۇلدى، دېگىلى بولمايتتى. مۇشۇ سەۋەبلەرگە ئاساسەن بىر پۈتۈن قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى بىر قەدەر مۇكەممەلرەك شەرھلەش، ئۇنىڭ پايدىلىق تەركىبلىرىنىڭ ئۇنتۇلۇپ، كۆمۈلۈپ كېتىشلىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى مەقسەت قىلغان بىر تىل تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش كېچىكتۈرۈشكە بولمايدىغان بىر خىزمەت بولۇپ قالغانىدى.

مۇشۇ مەقسەتتە قۇمۇل ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر، تىل-يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسى يۇقىرىدا ئىسمى ئېيتىلغان تەتقىقاتچىلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى ئاساسىدا قۇمۇل شېۋىسىنى قايتىدىن ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر تەكشۈرۈش لازىملىقى توغرىسىدا 1996-يىلى يىل بېشىدا قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە

رەھبەرلىككە قىسقىچە بىر دوكلات يازغانىدى. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە رەھبەرلىكى بۇ خىزمەتنىڭ ھەقىقەتەن زۆرۈر ئىكەنلىكىنى تەكىتلەپ، كونكرېت يولىيورۇق ۋە كۆرسەتمىلەرنى بېرىش بىلەن قۇمۇل شىۋىسىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىنىڭ يۇقىرىدىكى كىشىلەردىن تەركىب تاپقانلىقىنى تەستىقلىدى.

بۇ گۇرۇپپا 1996-يىل 5-ئاينىڭ 17-كۈنىدىن 7-ئاينىڭ 1-كۈنىگىچە قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ تۆمۈرتى، توشو (< تاشغول؟) قاتارلىق جايلىرىدا مەخسۇس تىل تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. بۇ گۇرۇپپا ئىگىلىگەن ماتېرىياللار قۇمۇل شىۋىسىنىڭ ھەقىقەتەن مەركىزىي دىئالېكت رايونى ئىچىدە ئالاھىدە ئەھمىيەتلىك بىر شىۋە ئىكەنلىكىنى، بولۇپمۇ لېكسىكىلىق بايلىق جەھەتتە ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى بېيىتىشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدىغانلىقىنى كۆرسەتتى.

2. تەكشۈرۈش نۇقتىلىرى ۋە تاۋۇش بەرگۈچىلەرنىڭ تاللىنىشى

قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى، قۇمۇلغا باشقا يۇرتلاردىن كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇمۇمەن ئۆز جەمەتىنىڭ لەقىمىنى ئۆز ئىسمىنىڭ ئايىغىغا قوشۇپ قوللىنىدۇ ياكى ئۆزئارا شۇ لەقەم بىلەن ئاتاش ئادەت بولغان.

قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىدا قوللىنىلىۋاتقان جەمەت لەقەملىرى توغرىسىدا ھازىرغىچە چوڭقۇرراق بىر تەتقىقات يۈرگۈزۈلۈپ باقمىدى. سۇبخەي ئەپەندىنىڭ «قۇمۇل، تۇرپان ئۇيغۇر ۋاڭلىرىنىڭ تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە (قاراڭ: مەزكۇر ئەسەر، 30-،

34-بەتلەر) قومۇل ئۇيغۇرلىرىدا جەمەتلەرنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى ھەر قايسى قومۇل رايونلىرى بويىچە بىر قەدەر تەپسىلىي كۆرسىتىلگەن. لېكىن، سۈبھەي ئەپەندى كۆرسەتكەن جەمەت لەقەملىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئاپتور ئۆزى ئېيتقاندەك، ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ نامى (مەسىلەن، مالىك جەمەت، لوقمان جەمەت)، ئۇلار شۇغۇللانغان كەسىپ نامى (مەسىلەن، چەپەك — چەلپەك جەمەت)، ياكى ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ مەلۇم جىسمانىي ئالاھىدىلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆز (مەسىلەن، تۆكۈر جەمەت)، يا بولمىسا، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ مەلۇم پىسخىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ قويۇلغان لەقەم (مەسىلەن، كولدۇر جەمەت، قار ياغدى جەمەت) لەردىن ئىبارەت بولۇپ، قومۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتنىك قاتلىمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا بولىدىغانلىرى ئىنتايىن ئاز. راستىنى دېگەندە، قومۇل ئۇيغۇرلىرىدا قوللىنىلىۋاتقان جەمەت لەقەملىرىنىڭ كۆپىنچىسى يۇقىرىدىكى مەزمۇنلاردا بولسىمۇ، تارىختىكى بەزى قەبىلىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا بولىدىغانلىرىمۇ يوق ئەمەس. بۇ يەردە قومۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتنىك قاتلىمى توغرىسىدا بۇزە بولسىمۇ پىكىر يۈرگۈزۈشكە، پەرەز قىلىشقا ئىمكانىيەت بېرىدىغان بەزى جەمەت لەقەملىرىنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئەسلىتىپ ئۆتۈش زىيانلىق بولمىسا كېرەك. ئالايلى، لاپچۇق تەۋەسىدىكى «قارلۇق» (شۇنىڭدەك بەزى خەلق قوشاقلىرىدا «قارلۇق» سۆزىنىڭ كۆرۈلۈشى)، «خۇ» قاتارلىق جەمەت لەقەملىرى بىزگە تارىختىكى قارلۇق قەبىلىسىنى، غۇر (ياكى ئۇيغۇر) لارنى ئەسلەتسە، راھەتباغ تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلاردا كۆپرەك ئۇچرايدىغان جەمەت لەقىمى «ئەلكە» تارىختىكى «ئەلكە بۇلاق» قەبىلىسىنى (قاراڭ: م. قەشقەرى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، 175-، 492 - بەتلەر)، قارادۆۋە

تەۋەسىدە كۆپرەك كۆرۈلىدىغان «لوپلار» جەمەتى «لوپلۇق» ياكى «لوپنۇردىن كەلگەنلەر»نى ئەسلىتىدۇ دېسەك ئانچە خاتالاشمىغان بولىمىز. شۇنىڭدەك، تۆتتۇگمەن ۋە جىگدەبۇلاق قاتارلىق جايلاردا كۆپرەك تارقالغان «چومەن — Qomen» لەقىمىدىكى جەمەت بىزنىڭ «بۇلار تارىختىكى چومۇل قەبىلىسى بولسا كېرەك» دەپ پەرەز قىلىشىمىزغا ئىمكانىيەت بېرىدۇ. بۇ جەمەت لەقەملىرى ھەقىقەتەن يۇقىرىقىدەك پەرەزلەرگە ئۇيغۇن كەلگەندىمۇ، بۇ لەقەم ئىگىلىرى بۈگۈنكى قومۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىچىنىك قاتلىمىنىلا تەشكىل قىلغان، خالاس. يەنى بۇ جەمەتلەرنىڭ ھەر قايسى تارىخي تەرەققىيات جەريانىدا بىرىكىپ بۈگۈنكى قومۇل ئۇيغۇرلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇلارنىڭ تىللىرىمۇ بۇ ئۇزاق تارىخي جەرياندا ئۆزئارا يۇغۇرۇلۇپ، بۈگۈنكى قومۇل شېۋىسىنى شەكىللەندۈرگەن. بۈگۈنكى قومۇل شېۋىسىنىڭ فونېتىكا، گراماتىكا، لېكسىكا قاتارلىق ھەر قايسى تەركىبلىرىدە، قومۇل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا بۇ ئىچىنىك تەركىبلەرنىڭ ئازدۇر-كۆپتۇر تىل ئالاھىدىلىكلىرى ئەكس ئەتكەن بولۇشى تۇرغان گەپ.

قومۇل شېۋىسىنى بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە نۇقتىنى تاللىۋېلىش بۇ خىزمەتنىڭ ئۈنۈملۈك ۋە ئىلمىي بولۇشىنىڭ ئاساسى ئىدى. قومۇل شېۋىسى گەرچە ئاھالىنىڭ يىغىنچاق ئولتۇراقلاشقان رايونلىرىنى كۆزدە تۇتقاندا ئىككى ناھىيە بىر شەھەردە قوللىنىلىۋاتقان شېۋە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئومۇمىي تارقىلىش دائىرىسىدىن ئالغاندا، تەڭرىتاغلىرىنىڭ پۈتۈن شەرقىي قىسمى بىلەن ئۇنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى تۈزلەڭلىكلەردە ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار قوللىنىدىغان، تارقىلىش دائىرىسى كەڭ بىر شېۋە. شۇ سەۋەبتىن بەزى تىلشۇناسلار قومۇل ئۇيغۇرلىرىنى تاغلىقلار ۋە يەرلىكلەر (توغرىسى «ئويلۇقلار» بولۇشى كېرەك) دەپ

ئىككىگە ئايرىپ، قۇمۇل شېۋىسىنىمۇ شۇنىڭغا ماس ھالدا ئىككىگە ئايرىپ قاراشقا مايىل بولۇشقان.

ھازىرقى تىل ئالاھىدىلىكلىرىدىن قارىغاندا، ئويلۇقلارغا نىسبەتەن تاغلىقلارنىڭ تىلىدا ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا ئائىت (يەنى ئۇلارنىڭ ئاساسەن چارۋىچىلىق، قوشۇمچە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى سەۋەبىدىن) بەزى لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بولۇشى، ھەتتا بەزى فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بولۇشى تەبىئىي. لېكىن، تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن قارىغاندا، مۇنداق قىسمەن، ساناقلىق تىل ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپلا ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى يەنى قۇمۇل ئويلۇقلىرى بىلەن تاغلىقلىرى ئارىسىدىكى ئورتاق تىل ئالاھىدىلىكلىرىگە سەل قاراش، نەتىجىدە قۇمۇل شېۋىسىنى تاغلىقلار شېۋىسى ۋە ئويلۇقلار شېۋىسى دەپ ئىككىگە ئايرىش مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى، دىئالېكت ۋە شېۋىلەر تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار مۇنداق ئۇششاق، ئانچە ئەھمىيىتى بولمىغان تىل ئالاھىدىلىكلىرىنى شېۋىلەرنى بۆلۈش ئۆلچىمى قىلالمايدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا، بىر مەھەللە بىلەن ئىككىنچى بىر مەھەللىنىڭ، ھەتتا بىر ئائىلە بىلەن ئىككىنچى بىر ئائىلىنىڭ تىلىدىمۇ كۆرۈلۈپ قالىدىغان بەزى ئۇششاق پەرقلەرگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىپ، ئۇلارغىمۇ بىر شېۋە ياكى شېۋە ئىچىدىكى شېۋە دېگەندەك نام بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. دىئالېكت، شېۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار كونكرېت تەتقىقاتتا ئىنچىكىلەشكە ئېتىبار بېرىدۇ، لېكىن خۇلاسىدە يىغىنچاقلاش، ئومۇملاشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ.

مەيلى ھازىرقى مۇناسىۋىتى، مەيلى تارىخىي مۇناسىۋىتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بۇ ئىككى رايون ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆز ئارا قويۇق كېلىش - بېرىشلىرىغا، جەمەت لەقەملىرىنىڭ ئوخشاشلىقىغا، تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىگە سەل قاراشقا زادى بولمايدۇ. بولۇپمۇ

زامانىۋى قاتناش تەرەققىي قىلغان بۈگۈنكى كۈندە تېخىمۇ شۇنداق.

ئالايلى، قومۇل شېۋىسىدە سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى [n] ، [ɤ] تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى، g/w نۆۋەتلىشىشى قاتارلىق فونېتىكىلىق ھادىسىلەر، ئىنچىل تۈسلۈك ئۆزەكلەرنىڭ ياسىلىشى، ۋاستىلىك بايان رايىدىكى كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنىڭ ياسىلىشى (يەنى -r // -ur ، -yr قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسىلىدىغان كەلگۈسى زامان پېئىللىرى) پۈتۈن قومۇل شېۋىسىگە ئورتاق بولۇپ، بۇ ئالاھىدىلىكلەر بىر پۈتۈن قومۇل شېۋىسىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى سۈپىتىدە ئۇنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا شېۋىلىرىدىن ئايرىپ تۇرىدۇ.

ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، گۇرۇپپىمىز قومۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈشتە ئۇنى ئىككىگە ئايرىشنى مۇۋاپىق كۆرمىدى ۋە بۈگۈنكى كۈندە قومۇل شېۋىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى كۆپرەك ساقلاپ قالغان بىر- ئىككى رايوننى (مەيلى ئۇنىڭ ئوي ياكى تاغ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر) تاللاپ تەكشۈرسە بولىدۇ، دەپ قارىدى.

خاس دىئالېكتلىق، شېۋىلىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ئومۇمەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەسىرى بولمىغان ياكى ئەڭ بولمىغاندىمۇ بىر قەدەر ئاز بولغان رايونلاردا ساقلىنىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، يۇقىرىقى گۇرۇپپا مۇزاكىرىلەر ئارقىلىق قومۇل ۋىلايىتى بويىچە قاتناش ئىشلىرى بىر قەدەر قىيىن بولغان، يەنى قومۇل شەھىرى بىلەن بېرىش-كېلىشى بىر قەدەر شالاڭراق بولغان، شۇ سەۋەبلىك قومۇل شېۋىسىنىڭ ئەسلى ئالاھىدىلىكلىرىنى تولۇقراق ساقلاپ قالغان تۆمۈرتى يېزىسى بىلەن توشۇ كەنتىنى تەكشۈرۈش ئورنى قىلىپ بەلگىلىدى.

بۇ رايونلار مەدەنىيەتتە نىسبەتەن ئارقىدىراق بولۇشى تۈپەيلى ئەدەبىي تىلنىڭ تەسىرىگە ئانچە يولۇقمىغان رايونلار ئىدى. شۇنىڭ

بىلەن بىللە باشقا مىللەتلەر بىلەن ئارىلاشمىغان، باشقا تىللارنىڭ تەسىرىگىمۇ يولۇقمىغان رايونلار ھېسابلىناتتى.

گۇرۇپپا كونكرېت تەكشۈرۈش خىزمىتىگە كىرىشكەندە تاۋۇش بەرگۈچىلەرنى تاللىۋېلىشقىمۇ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن بولۇشىغا، يەنى ئەدەبىي تىلنىڭ تەسىرىگە يولۇقمىغانلىقىغا، ئومۇمەن ئالغاندا، تاۋۇش بەرگۈچىلەرنىڭ قومۇل شېۋىسىگە ۋاكالىتەن تاۋۇش بېرىش سالاھىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكى ياكى ئىگە ئەمەسلىكىگە ئالاھىدە دىققەت قىلدى.

× × ×

ئەمەلىي تەكشۈرۈش جەريانىدا تۆمۈرتى ۋە توشودىكى كادىرلار، كەڭ چارۋىچى ۋە دېھقان قېرىنداشلار خىزمىتىمىزگە يېقىندىن ياردەم قىلدى. گۇرۇپپىمىز مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن خىزمىتىمىزگە ياردەم قىلغان، كونكرېت تاۋۇش بېرىشكە قاتناشقان بارلىق ئەر-ئايال قېرىنداشلارغا چىن كۆڭلىدىن رەھمەت ئېيتىدۇ.

بۇ كىتابنى ئىشلەش جەريانىدا گۇرۇپپىمىز تەكشۈرۈپ ئىگىلىگەن بىرىنچى قول ماتېرىياللار ئاساس قىلىنغاندىن باشقا، يېقىندا ئىسمى ئېيتىلغان س. ي. مالوف، ئارسلان ئابدۇللا قاتارلىقلارنىڭ ئەمگەك نەتىجىلىرىدىن، شۇنىڭدەك مەرھۇم غولام غوپۇرنىڭ «ئۇيغۇر شېۋىلىرى سۆزلۈكى (مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1986-يىل)» دىن پايدىلىنىلدى. گۇرۇپپىمىز بۇ ئاپتورلاردىن مىننەتدار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، گۇرۇپپىمىز بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىنى بىر قۇر رەتلەپ چىققاندىن كېيىن قومۇل ۋىلايىتىدە مەخسۇس بىر سۆھبەت يىغىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئوسمان تۆمۈر، ئابلىز يەمەن، ئابدۇراخمان ۋەلى، ئابدۇرەقىب تۆمۈر، ئايشەم ئەخمەت، ئەزىز ئابدۇرېھىم ، ئىسمايىل ئابدۇل، مۇھەممەت ئەخمەت،

ئابدۇۋايىت باسىت، يۇسۇپ نىياز، ئابلىز ئابدۇللا، نېمەت ناسىر، ئابلىز ئابدۇللا ھەيدەر، كېرەم ۋاھىت، قۇربان نىياز، مۇھەممەت ئېلى قاتارلىق تىلچىلار، ئەدەبىياتچىلار ۋە تەھرىر-تەرجىمانلاردىن ئومۇميۈزلۈك پىكىر ئالدى ۋە بۇ پىكىرلەرگە ئاساسەن ماتېرىياللارنىڭ كەمچىلىك ۋە يېتىشسىزلىكلىرىنى تولۇقلىدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن يۇقىرىدا ئىسمى بايان قىلىنغان يولداشلارنىڭ ھەممىسىگە گۇرۇپپىمىز سەممىي مىننەتدارلىق بىلدۈرىدۇ.

بۇ كىتابقا قۇمۇل شىۋىسىنىڭ ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىق بولغان تەركىبلىرىلا كىرگۈزۈلدى. ئەدەبىي تىل بىلەن ئوخشاش تەركىبلەر قالدۇرۇلدى.

سەۋىيىمىزنىڭ چەكلىك بولۇشى، قۇمۇل شىۋىسىنى تەكشۈرۈش، ماتېرىياللارنى يىغىش، رەتلەش ۋاقتىمىزنىڭ قىسقا بولۇشى سەۋەبلىك كىتابتا كەمچىلىكلەرنىڭ، ھەتتا خاتالىقلارنىڭ بولۇشى تەبىئىي. گۇرۇپپىمىز كەڭ كىتابخانلارنىڭ بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ تەنقىدىي پىكىر بېرىشىنى، خاتالىقلىرىنى تۈزىتىشىنى، كەم ئورۇنلىرىنى تولۇقلىشىنى سەممىي ئۈمىد قىلىدۇ.

قۇمۇل شىۋىسىنى تەكشۈرۈش مەخسۇس گۇرۇپپىسى

تۆمۈرتى يېزىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

تۆمۈرتى يېزىسى قۇمۇل شەھىرىدىن 99كىلومېتىر شىمالدا، تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئىچكىرىسىگە جايلاشقان يېزا بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسى 2185 نەپەر (ئەر 1110، ئايال 1075)، تېرىلغۇ يەر مەيدانى 1716مو. بۇ يېزا دېڭىز يۈزىدىن 2700 مېتىر ئېگىزلىكتە بولۇپ،

قىرۋۇسىز مەزگىلى قىسقا بولغاچقا، پەقەت ئارپا، پۇرچاق قاتارلىق زىرائەتلەرنىلا تېرىغىلى بولىدۇ. يېزىنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقى سىرتتىن يۆتكەپ كېلىنىدۇ.

بۇ يېزا مەمۇري جەھەتتىن نىرناسى، دالىچى، سايتۇر، تۆمۈرتى دەپ تۆت مەمۇري كەنتكە بۆلۈنىدۇ.

بۇ جاينىڭ تەبىئىي شارائىتى ئىنتايىن ناچار، قاتنىشى قولايسىز، يەرلىرى ئۈنۈمسىز. توك بولمىغاچقا تېلېۋىزىيە نومۇرلىرىنى ئۇلاپ كۆرستىش ئىمكانىيىتى يوق، باتارىيىلىك رادىئومۇ ئومۇملاشمىغان. كۆپ ساندىكى كىشىلەرنىڭ رادىئو ئاڭلاش، گېزىت - ژۇرنال كۆرۈش ئىمكانىيىتى يوق. قاتناش قولايسىزلىقىدىن قۇمۇل شەھىرىگە بېرىش ۋە باشقا قوشنا جايلار بىلەن ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتى ئىنتايىن ئاز، ھەتتا بەزى كىشىلەر ئۆمرىدە چەت جايلارغا بىرەر- ئىككى قېتىملا بارغان. شۇ سەۋەبتىن بۇ جاينىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشى ئىنتايىن ئاز.

بۇ جاي باشقا مىللەتلەر بىلەن قوشنىمۇ ئەمەس، قۇمۇل شېۋىسى بىر قەدەر ساپ ھالەتتە ساقلانغان.

شۇڭا، قۇمۇل شېۋىسىگە ۋەكىل سۈپىتىدە ئاساسىي نۇقتا قىلىپ تاللىۋېلىنغان.

توشو كەنتىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

بۇ كەنت تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئارىسىدا، قۇمۇل شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 91كىلومېتىر. زامانىۋى قاتناش يوق، توك يوق.

ئومۇمىي نوپۇسى 402، ئۇيغۇرلار 73 ئائىلە، قازاقلار 7 ئائىلە بولۇپ، بۇلارنىڭ يازلىق يايلاقلىرىمۇ، قىشلىق ئولتۇراق جايلىرىمۇ

(مەھەللىسىمۇ) ئايرىم، ئۆزئارا تىل تەسىرى يوق.

خەلق دېھقانچىلىقنى قوشۇمچە، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ. تېرىلىدىغان زىرائەتلىرى كۆكلەكلىك ئارپا ۋە قىچا.

ئاھالىنىڭ خېلى بىر قىسمى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 3-، 4-سىنىپلىرىدا ئوقۇغان. ھازىر ئىككى ئېپتىدائىي سىنىپ، 57 ئوقۇغۇچى، 3 ئوقۇتقۇچى بار.

توشو خەلقى يازلىقى دېڭىز يۈزىدىن 2400مېتىر ئېگىزلىكتىكى داڭسىڭ يايلىقىدا ئولتۇرىدۇ، قىشلىقى توشوغا كۆچىدۇ.

توشو كەنتى يۇقىرىدىكى سەۋەبلەرگە ئاساسەن قوشۇمچە نۇقتا قىلىپ تاللىۋېلىنغان.

فونېتىكا II

1. قۇمۇل شېۋىسىنىڭ فونېملىرى توغرىسىدا

قۇمۇل شېۋىسىدە قوللىنىلىدىغان سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۈزۈك تاۋۇش فونېملىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى فونېملار بىلەن ئوخشاش. بۇ توغرىدا تەكىتلەپ كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك نۇقتىلار تۆۋەندىكىلەر:

① قۇمۇل شېۋىسىدە [f] تاۋۇشى پەقەت بەزى تەقلىد سۆزلەردىلا كۆرۈلىدۇ.

② [ʒ] تاۋۇشى زىيالىيلار ياكى بىر قەدەر ساۋادلىقلار تىلىدا سۆز بېشىدا چەتتىن كىرگەن سۆزلەر تەركىبىدە كۆرۈلىمۇ، لېكىن ساۋادسىزلار مۇنداق سۆزلەرنى [ʤ] بىلەن تەلەپپۇز قىلىدۇ. مەسىلەن، ساۋادلىقلار ياكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىگە يېقىنلار «ژۇرنال – ʒornal» دېسە، ساۋادسىزلار ياكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن يىراق بولغان يېزا - قىرلاردا ئولتۇراقلاشقانلار «ʤornal» دەيدۇ.

قۇمۇل شېۋىسىدە [ʒ] تاۋۇشىنىڭ بىر قەدەر ئومۇمىيراق قوللىنىلىدىغان ئورنى ئاساسەن تەقلىد سۆزلەر ۋە ئاز بىر قىسىم پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندىكىلەر:

ئوتقا سۇ چېچىلىشتىن چىققان ئاۋازنىڭ تەقلىدى baʒ-baʒ

قازان نانىنىڭ پىشۇرۇلۇشىدىن چىققان ئاۋازنىڭ تەقلىدى baʒ-buʒ

ئىسسىقنىڭ كۆيدۈرۈشىگە تەقلىد قىلىنغان سۆز	biⱬ - biⱬ
سەي قورۇلغاندا چىققان ئاۋازنىڭ تەقلىدى	gaⱬ - guⱬ
كانايىنىڭ خىرىلدىشىغا تەقلىد قىلىنغان سۆز	giⱬ - giⱬ
كىشىلەر ئارا ماجىرانىڭ ئاۋازىغا تەقلىد قىلىنغان سۆز	ɓaⱬ - ɓuⱬ
سوپۇننىڭ مازغاپ چىقىرىشىغا تەقلىد قىلىنغان سۆز	ɓuⱬ - ɓuⱬ
كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا پىتىشماسلىقىغا قارىتىلغان تەقلىد سۆز	ɓiⱬ - ɓiⱬ
ئادەم ياكى باشقا جانلىقلارنىڭ ھەدەدىدىن ئارتۇق كۆپلۈكىگە تەقلىد قىلىنغان سۆز	miⱬ - miⱬ
ماشىنىنىڭ تېز سۈرئەت بىلەن مېڭىشى ياكى شامالدۇرغۇچنىڭ پىرقىرىشى، ئوقنىڭ ئۇچۇشىدىن چىققان ئاۋازغا تەقلىد قىلىنغان سۆز	wiⱬ - wiⱬ
كاج، تەتۈر (ئادەمگە قارىتىلىدۇ)	kaⱬ
باج	az
تاج	aⱬa

2. قۇمۇل شېۋىسىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر

A. سوزۇق تاۋۇشلاردا

① سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

[a] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە [a] تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن قوشۇمچىلار قوشۇلۇش سەۋەبىدىن مەزكۇر [a] بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇم ئوچۇق بوغۇم بولۇپ قالسا، [a] تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ [e] بەزىدە [o] غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئېتىم	etim	ئات	at

aʧ-	ئاچماق	eʧ(ip)qojdum	ئېچىپ قويدۇم
baq-	باقماق	beqip	بېقىپ
ʧat-	چاتماق	ʧetiq	چېتىق
aʧ-	ئاچماق	oʧuq	ئوچۇق
jap-	ياپماق	jopuq	يوپۇق

كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمى [a] بىلەن، ئىككىنچى بوغۇمى ئىگىز سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن بولسا، تارىخي جەھەتتىن [a] تاۋۇشى خۇددى ئەدەبىي تىلىدىكىدەك [e] ياكى [o] غا ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن، نىرى - neri، قىرى - qeri، ئىيىق - ejiq، ئورۇق - oruq، يورۇق - joruq، يوشۇرماق - joʃur قاتارلىقلار. بۇلاردىن باشقا مۇشۇ تىپقا كىرىدىغان قومۇش - qemiʃ، لاچىن - leʧe(n)، يىغا - jeɣi، يىغىلىق، - xejiʃ، قاياش - ojup، ئايۇپ (ئادەمنىڭ ئىسمى)، قارىغاينىڭ بىر خىلى (بەزى ھاللاردا qaʧura مۇ - qoʧura دېيىلىدۇ) قاتارلىق سۆزلەرمۇ بار.

تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى[a] تاۋۇشى گەرچە شۇ سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇملىرىدا ئىگىز سوزۇق تاۋۇشلار كەلمىسىمۇ، [o] بىلەن ئۆزگىرىشىدۇ، ئەمەلىيەتتە بۇنىمۇ بىر خىل ئاجىزلىنىش، دەپ تونۇشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

ʧowat	چاۋات (نانىنىڭ بىر خىلى)
ʧopaq	چاپاق

قۇمۇل شىۋىسىدە سۆزلەرنىڭ كېيىنكى بوغۇملىرىدىكى [a] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، ئەدەبىي تىلدىكىدەك ئاجىزلىنىپ [i] تاۋۇشىغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

maŋdam	ماڭدام	maŋdimi	ماڭدىمى

bala بالا balisi بالىسى

ئەگەر مۇنداق [a] تاۋۇشى بىر قەدەر ئۇزۇن ئېيتىلىدىغان بولسا، ئەدەبىي تىلىدىكىگە ئوخشاشلا ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

gumā(n) گۇمان gumanim گۇمانىم

ʧiraj چىراي ʧiraji چىرايى

△ ʧiraji sørø(n) چىرايى سۆرۈن

sā(n) سان sani سانى

△ asmandiki jultuzni sani joq

qar قار qari قارى

△ taɓni qari eriptu

lal ناھال lali ناھالى

△ øtykni lali

ahaŋ ئاھاڭ ahaŋi ئاھاڭى

ʧam چام ʧamim چامىم

gupa ۋاپا gupasi ۋاپاسى

[ɛ] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى

قۇمۇل شېۋىسى [ɛ] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى ئۇقتىسىدىن باشقا شېۋىلەردىن كۆزگە كۆرۈنەرلىك ھالدا پەرقلىنىدۇ. يەنى قۇمۇل شېۋىسىدە[ɛ] تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن قوشۇمچىلار قوشۇلۇش سەۋەبىدىن مەزكۇر[ɛ] بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، [ɛ] تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ [i] غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

mɛ̄(n) مەن miniŋ مېنىڭ

kɛ̄(l) - كەلمەك kilip كېلىپ

ئايرىم سۆزلەردىلا [e] غا ئاجىزلىشىشى مۇمكىن.

qɛn	قەنت	qeni	قەنتى، قېنى

ئەگەر مۇنداق [ɛ] دىن ئاجىزلىشىپ ھاسىل بولغان [i] تاۋۇشى ياكى ئىككى جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش ئارىلىقىدا بولۇپ قالسا، ياكى ئۆزى يەككە ھالدا بوغۇم ھاسىل قىلسىمۇ، كەيىندىكى بوغۇم جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان بولسا، ئومۇمەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىشىشى ھەققىدىكى (29 ـ بەتتىكى) قائىدىلەر بويىچە جاراڭسىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

sɛp-	سەپمەك	sipidikɛ̄(n)	سىپىدىكەن
kɛt -	كەتمەك	kiti(p)paridu	كىتىپ بارىدۇ
ɛp	ئەپ	ipi wā(r)	ئىپى بار
ʧɛk-	چەكمەك	ʧikin -	چىكىنمەك
tɛʃ-	تەشمەك	tiʃip	تىشىپ

پەقەت ئايرىم سۆزلەردىلا جاراڭسىزلاشماسلىقى مۇمكىن. مەسىلەن:

pɛʃ	پەش	ʧapanni piʃi چاپاننىڭ پىشى

ئەگەر مۇنداق بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە ئاجىزلاشقان [i] تاۋۇشى ئىككى جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش ئارىسىدا بولۇپ قالسا ياكى بىر تەرىپىدىن جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن يانداش بولۇپ قالسا، جاراڭسىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

gɛp	گەپ	gipi	گىپى
bɛl	بەل	bilim	بىلىم
jɛm	يەم	toxo jimi	توخۇنىڭ يىمى

ئەدەبىي تىلدا بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشى تارىخىي جەھەتتە [e] غا ئاجىزلاشقىنى بويىچە قېلىپلىشىپ كەتكەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى مەزكۇر [ɛ] تاۋۇشى قومۇل شىۋىسىدە

يەنىلا يۇقىرىقى قائىدە بويىچە [i] غا ئاجىزلاشتۇرۇپ ئېيتىلىدۇ. بۇنىڭدىمۇ جاراڭسىزلىشىش ياكى جاراڭسىزلاشماسلىق ئەھۋالى يۇقىرىقى قائىدە بويىچە بولىدۇ. مەسىلەن:

[i] جاراڭسىزلىشىدىغانلىرىغا:

ʧiʧɛk — چىچەك

iʃɛk — ئىشەك

kiṣɛl — كىسەل

[i] تاۋۇشى جاراڭسىزلاشمايدىغانلىرىغا:

iŋɛk — ئىڭەك

jinik — يىنىك

nimɛ — نىمە

تۆۋەندىكى سۆزلەردە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشى گەرچە يۇقىرىدىكى فونېتىكىلىق شارائىتتا تۇرسىمۇ، ئۇزۇن تەلەپپۇز قىلىنغانلىقتىن [i] غا ئاجىزلاشماي، ئۆز ھالىتىنى ساقلاپ قالىدۇ. مەسىلەن:

tɛ̄m	تەم	tɛ̄mi	تەمى
△ tɛ̄mini bilmijdiʁɑ̄(n)			تەمىنى بىلمەيدىغان
tɛ̄r	تەر	tɛ̄rim	تەرىم
pɛ̄m	پەم	pɛ̄mi	پەمى
△ pɛ̄mi joq			پەمى يوق
dɛ̄(r)t	دەرد	dɛ̄(r)di	دەردى
△ dɛ̄(r)dini tɑ̄(r)tijttimɛ̄(n)			دەردىنى تارتىۋاتىمەن
ʧɛ̄m	چەم	ʧɛ̄mi	چەمى
ʧɛ̄r	خەپرۇك	ʧɛ̄rim	خەپرۇكۇم

قۇمۇل شىۋىسىدە سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشىنىڭ [i] غا ئاجىزلاشتۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە بىر قىسىم

سۆزلەرنىڭ مەلۇم گراماتىكىلىق تۈرلىنىشلىرى بىلەن ئەسلىدە [i] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ خۇددى شۇنداق گراماتىكىلىق تۈرلىنىشلىرى ئارىسىدا ئوخشاشلىق كېلىپ چىقىدۇ. مۇنداق ئوخشاشلىقتا ئىگە سۆزلەرنىڭ تۈرغۇن سۆزلەرگە كىرىدىغانلىرى ئەمەلىي ئالاقە شارائىتىغا قاراپلا پەرقلەندۈرۈلىدۇ.
مەسىلەن:

jɛl	يەل	jili	يېلى
jil	يىل	jili	يىلى
ɛn	ئەن	ini	ئېنى
in	ئىن	ini	ئىنى

پېئىللىغا تەۋە بولغانلىرى ئەسلىدىكى [ɛ] دىن ئاجىزلاشقان [i] تاۋۇشىنى سەل ئۇزۇن تەلەپپۇز قىلىش بىلەن پەرقلەندۈرۈلىدۇ.
مەسىلەن:

kɛr-	كەرمەك	kīrip	كېرىپ
kir-	كىرمەك	kirip	كىرىپ
sɛz-	سەزمەك	sīzip	سېزىپ
siz-	سىزماق	sizip	سىزىپ
tɛz-	تەزمەك	tīzip	تېزىپ
tiz-	تىزماق	tizip	تىزىپ

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىنىشى س. يې. مالوف تەكشۈرگەن دەۋردىمۇ [e] دىن [i] غا ئۆتۈش، يەنى ئاجىزلىنىشنىڭ بارغانسېرى كۈچىيىپ بېرىش جەريانىنى كەچۈرۈۋاتقانلىقى ھېس قىلىنىدى. مەسىلەن: «kɛklik - كەكلىك» سۆزى بىزنىڭ تەكشۈرۈشىمىزدە ئىككى قېتىم «kīkilik» شەكلىدە، بىر قېتىم «kikilik» شەكلىدە تەلەپپۇز قىلىنىدى. س. يې. مالوفنىڭ خاتىرىسىدىمۇ «keklik ، kikilik»

شەكلىدە ئىككى خىل ئېلىنغان (قاراڭ: س. بې. مالوف، يۇقىرىقى ئەسەر164-بەت). مۇشۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، قۇمۇل شېۋىسىدە [i] تاۋۇشىنىڭ جاراڭسىزلىشىشىنى قۇمۇل شېۋىسىنىڭ كېيىنكى ئالاھىدىلىكى، جاراڭسىزلاشماسلىقىنى بىر سارقىندى ئەھۋال، دەپ قاراشقا توغرا كېلىدۇ.

بۇنىڭ يەنە بىر ئىسپاتى سۈپىتىدە [ε] تاۋۇشى تارىخىي جەھەتتە [e] بىلەن تىل ئورنى ئوخشاش بولغان[ø] تاۋۇشىغا ئاجىزلىشىپ كەتكەن تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرنىڭ قۇمۇل شېۋىسىدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىنىمۇ كۆرسىتىش مۇمكىن. مەسىلەن:

øryk	ئۆرۈك <	εryk
bøʃyk	بۆشۈك <	bεʃik
tøʃyk	تۆشۈك <	tεʃik
tøgε	تۆگە <	tεwε
sømyr-	سەمرىمەك <	sεmri-

لوپنور دىئالېكتىدا[ε] تاۋۇشىنىڭ[E] ۋە [e] غا، خوتەن دىئالېكتىدا [ε] تاۋۇشىنىڭ [I] غا ئاجىزلاشقىنىغا قارىغاندا، قۇمۇل شېۋىسىدە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ε] نىڭ [i] غا ئاجىزلىشىشى ۋە ھەتتا جاراڭسىزلىشىپ كېتىشى، ئۇنىڭدا باشقا شېۋىلەردە ئاجىزلاشمايدىغان [a] تاۋۇشىنىڭمۇ بەزى سۆزلەردە ئاجىزلىشىپ كېتىشى (مەسىلەن، «ajup - ئايۇپ (كىشى ئىسمى)» سۆزىنىڭ «ojup» بولۇپ كېتىشى، «hapiz - ھاپىز» سۆزىنىڭ «hepiz» بولۇپ كېتىشى) قۇمۇل شېۋىسىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى جەھەتتە باشقا دىئالېكت ياكى شېۋىلەردىن خېلىلا پەرقلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

سۆزلەرنىڭ كېيىنكى بوغۇملىرىدا كەلگەن [ε] تاۋۇشىمۇ ئەگەر

ئۈزۈن سوزۇق تاۋۇش بولمىسا، يۇقىرىقى شارائىتتا بىردەك ئاجىزلىشىپ [i] غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

nimɛ	نىمە	nimisi	نىمىسى
kimɛ	كىمە	kimisi	كىمىسى

ئەگەر ئۈزۈن سوزۇق تاۋۇش بولسا، ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

tɛlēt	تەلەت	tɛlēti	تەلەتى

تەلەتى سەت
△ tɛlēti sɛt

② سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىشىشى

قۇمۇل شىۋىسىدە سۆز بېشى بولۇپ كەلگەن ئىككى سوزۇق تاۋۇشلاردىن كېيىن جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار كەلسە ياكى ئىككى سوزۇق تاۋۇشلار ئالدى ۋە ئارقا تەرەپتىن جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ بىر بوغۇم ھاسىل قىلسا، ياكى جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ بوغۇم ھاسىل قىلسىمۇ، كېيىنكى بوغۇمنىڭ بېشى جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشتىن بولسا تامامەن جاراڭسىزلىشىدۇ. مەسىلەن، تۆۋەندىكى سۆزلەردە شۇنداق:

i̊s			ئىس
i̊ʃ			ئىش
i̊ʃ-	itʃip	ئىچىپ	ئىچمەك
ů̊ʃ-	utʃup	ئۇچۇپ	ئۇچماق
ůʃ	ytʃi	ئۈچى	ئۈچ (سان)
tẙkyʈ-			تۈكۈرمەك
pi̊ʃ-			پىشماق
ůpa			ئۇپا
i̊ʃɛk			سىرتقىئىشەك، ئېشەك
sůq-			يوشۇرماق
ti̊ta-			تىتىماق

(مەتبەئەدىكى قىيىنچىلىق سەۋەبىدىن باشقا جايلاردا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىنىشى بەلگىسى ئىپادىلەنمىدى)

لېكىن، ئاز ساندىكى سۆزلەر بۇ قائىدىگە بېقىنمايدۇ. مەسىلەن:

pi∫ɑ̄nɛ پېشانە

③ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قوشۇل شېۋىسىدە ئىككىنچى بوغۇمى ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن تۆۋەندىكى سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلسا، ئوتتۇردىكى بوغۇم قىسقىرايدۇ. مەسىلەن:

oro(n) ئورۇن

ornum ئورنۇم

buro(n) بۇرۇن (ئەزا)

burnuŋ بۇرنۇڭ

køŋyl كۆڭۈل

køŋnym كۆڭلۈم

bojo(n) بويۇن

bojni بوينى

oʁul ئوغۇل

ō(ʁ)lum ئوغلۇم

baʁir ~ beʁir بېغىر// باغىر

bɑ̄(ʁ)rim باغرىم

aʁiz ~ eʁiz ئېغىز// ئاغىز

ɑ̄(ʁ)ziŋ ئاغزىڭ

④ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى

a/ɛ نۆۋەتلىشىشى

taxsa تەخسە

qaʁaz قەغەز
ajnɛk ئەينەك
ʤamat جەمەت
laqam لەقەم
nam نەم
harɛ هەرە (ياغاچچىلىق ئەسۋابى)

i/ɛ نۆۋەتلىشىشى

قومۇل شىۋىسىدە بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [j] دىن ئالدىنقى [ɛ] تاۋۇشى [i] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. بۇ ئەھۋال سۆز يىلتىزلىرىدىن باشقا، گراماتىكىلىق قوشۇمچىلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

zijnɛp زەينەپ (خاس ئىسىم)
ʤijnɛk جەينەك
ʧijlɛ- چەيلە ـ، چەيلىمەك، چەيلەش
zijkɛʃ زەيكەش
jøgij يۆگەي، يۆگىمەچ
øgij ئۆگەي
mijli مەيلى
dij دەي (پېئىلنىڭ خالاش رايى، 1-شەخس، بىرلىكى)
kɛ̄(l)mij كەلمەي (بولۇشسىزلىق فورمىسىدىكى رەۋىشداش)

ɛ/a نۆۋەتلىشىشى

ʧɛŋgɛl چاڭگال
ʤɛŋgɛl غۇژمەك
sypɛ سۇپا
dɛŋgɛl داڭگال
jaŋpɛʃ يانپاش

tillɛ- تىللا-، تىللىماق، تىللاش
hɛjdɛ- ھەيدە-، ھەيدىمەك، ھەيدەش
ɛdɛm ئادەم
ɛjʃɛm ئايشەم (خاس ئىسىم)
sɛŋgilɛ- ساڭگىلا-، ساڭگىلىماق، ساڭگىلاش
sɛjlɛ- سايلا-، سايلىماق، سايلاش .

i/a ئۆزگىرىشى

jiʁaʃ ياغاچ
taq jiʁaʃ ئىشىك ئۈستىدىكى ياغاچ
ʧikanda چاكاندا
ʧikɛr چاكار
qiznaq قازناق
inɛ ئانا

u/o ئۆزگىرىشى

buwa بوۋا
sura- سورا-، سورىماق، سوراش
dupa دوپپا

B. ئۈزۈك تاۋۇشلاردا

① ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

a. قۇمۇل شىۋىسىدە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىدا كەلگەن [p],[k],[q] تاۋۇشلىرى ئاجىزلىشىپ [w], [g], [ʁ] غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

tajaq	تاياق	tajiʁi	تايىقى
ɛ̄(g)lɛk	ئەلگەك	ɛ̄(g)ligim	ئەلگىكىم
ɛlɛp	ھەلەپ	ɛliwi	ھەلىپى

b. سۆز ئاخىرىدا كەلگەن [ʧ] تاۋۇشى [ʃ] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

ئۇ سۆزنىڭ ئاخىرىدا سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچە قوشۇلغاندا ئالدىن [ʃ] تاۋۇشى قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

koʃ-	كۆچ -	koʃkɛ(n)	كۆچكەن
		koʧyp	كۆچۈپ
ʧaʃ-	چاچ -	ʧaʃtim	چاچتىم
		ʧaʧar	چاچار
iʃ-	ئىچ -	iʃkij	ئىچكىي
		iʧip	ئىچىپ
ʧaʃ	چاچ	ʧaʃqa (ئۇششاق كىيىش)	چاچقا (ئۇششاق كىيىش)
		ʧeʧim	چېچىم
ʧomyʃ	قاپاق چۆمۈچ	ʧomyʧym	چۆمۈچۈم

c . سۆز ئاخىرىدا كەلگەن [q]، [k] تاۋۇشلىرى مەزكۇر سۆزلەرگە سوزۇق تاۋۇشلار، [r]، [q]، [k] تاۋۇشلىرىدىن باشقا ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلسا، [x]، [ ] غا ئۆزگىرىشىدۇ. مەسىلەن:

aq	ئاق	axla-	ئاقلا، ئاقلىماق، ئاقلاش
	aqar-		ئاقار، ئاقارماق، ئاقىرىش
toq	توق	toxla-	توقلا، توقلىماق، توقلاش
	toqaraq		توقراق
ʧɛk	چەك	ʧɛ lɛ-	چەكلە، چەكلىمەك، چەكلەش
	ʧiki		چېكى
tik	تىك	ti lɛ-	تىكلە، تىكلىمەك، تىكلەش
	tikɛrɛk		تىكرەك

d. قومۇل شىۋىسىدە بوغۇم ئاخىرىدا ياكى ئىككى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئارىسىدا كەلگەن [ɤ]، [g] تاۋۇشلىرى ئەسلىدىكى پارتىلىغۇچى ئۈزۈك تاۋۇشلۇق خاراكتېرىنى يوقىتىپ، ئاجىزلىشىپ [ɣ]، [j] تاۋۇشلىرىغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: be im- بېغىم، bi im- بىگىم، tʃi- چىگ-، دېگەن سۆزلەردىكىدەك.

قومۇل شىۋىسىدە بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن [ɤ]، [g] تاۋۇشلىرىنىڭ بەزى سۆزلەردە تامامەن چۈشۈپ قېلىشىنى ياكى بەزى سۆزلەردە [j] غا نۆۋەتلىشىشىنى (مەسىلەن، qojla - قوغلا، bijiz - بىگىز سۆزلىرىدىكىدەك) مۇشۇنداق ئاجىزلىشىشنىڭ نەتىجىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ئەسلەتمە: مەتبەئەدىكى ئوڭايلىقنى كۆزدە تۇتۇپ، [k]، [g]، [ɤ] تاۋۇشلىرىنىڭ ئاجىزلىشىشىدىن ھاسىل بولغان [ʝ]، [ʕ]، [ɣ] تاۋۇشلىرى مۇشۇ يەردىن باشقا ئورۇندا ئايرىم ھەرپ بىلەن كۆرسىتىلمىدى. مۇنداق سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى ئەدەبىي تىلغا ئوخشاش بولغانلىقى ئۈچۈن، قائىدىسى يۇقىرىدا كۆرسىتىپلا قويۇلدى، سۆزلۈك قىسمىغا ئېلىنىشقا تېگىشلىكلىرى يېزىلىشى بويىچىلا بېرىلدى.

② ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

[n] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قومۇل شىۋىسىدە بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەر، جۈملىدىن پۈتكەن ۋە پۈتمىگەن سۈپەتداشلار، بەزى ياسىغۇچى ۋە تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن [n] تاۋۇشى، شۇنىڭدەك كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [n] تاۋۇشى ئادەتتە چۈشۈرۈپ ئېيتىلىدۇ. ئەگەر ئۇنداق سۆزلەرنىڭ ئايىغىغا يەنە باشقا قوشۇمچىلار (مەسىلەن، كېلىش قوشۇمچىلىرى، كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى، تەۋەلىك

قوشۇمچىلىرى، ئىككىلەمچى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار) قوشۇلسا، بىر بولسا ئەينەن، بىر بولسا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە كىرگەن شەكلى بىلەن پەيدا بولىدۇ. مۇنداق چۈشۈپ قېلىش مەزكۇر [n] تاۋۇشى كەلگەن بوغۇمنىڭ قانداق سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەنلىكىگە قاراپ تۈرلۈك فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلىدۇ.

بۇلار تۆۋەندىكىلەر:

①. [ɑ]، [ɛ] تاۋۇشلىرىدىن كېيىن كەلگەن [n] تاۋۇشى چۈشۈپ قالسا، مەزكۇر [ɑ]، [ɛ] تاۋۇشلىرىنى دىماغلاشتۇرىدۇ.

[ɑ] تاۋۇشىدىن كېيىن كەلگەن [n] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى

-V- قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

nɑ̃(n)			نان
ʤɑ̃(n)			جان
qɑ̃(n)			قان
jɑ̃(n)	~ jiʁɑʃ	يان ياغاچ	يان
dɑ̃(n)			دان

-V-V قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

ɑzɑ̃(n)	~ ejtmɑq	ئەزەن ئېيتماق	ئەزەن
ɑmɑ̃(n)			ئامان
ɑtɑ̃(n)	~ tøgɛ	ئاتان تۆگە	ئاتان
ɑrɑ̃(n)			ئاران (رەۋىش)
ilɑ̃(n)			ئىلان

-V--V قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

ɑslɑ̃(n)	ئاسلان
usqɑ̃(n)	ئۇستىخان
ilmɑ̃(n)	ئىلمان
ɑzʁɑ̃(n)	ئازغان

ɑbdɑ̄(n) ئوبدان

- ∨ - ∨ - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

sɑmɑ̄(n) سامان

tɑpɑ̄(n) تاپان

qɑwɑ̄(n) قاۋان

bigɑ̄(n) بىگەن (ياغاچچىلىق ئەسۋابى)

gumɑ̄(n) گۇمان

- ∨ - - ∨ - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

hɑjgɑ̄(n) هايۋان

pɑlgɑ̄(n) پالۋان، ئوۋچى، مەرگەن

ʃurʁɑ̄(n) شۇۋۇرغان

xɑrmɑ̄(n) ~ xirmɑ̄(n) خامان

jortqɑ̄(n) ~ jotqɑ̄(n) يوتقان

ʧolpɑ̄(n) چولپان

ʧolpɑ̄(n) xɑ̄(n) چولپانخان (خاس ئىسىم)

- ∨ - ∨ - ∨ - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

ʧiʧirʁɑ̄(n) چىچىرغان (بىر خىل تىكەنلىك ئۆسۈملۈك)

seʁizʁɑ̄(n) سېغىزخان

مۇنداق چۈشۈپ قېلىش [n] تاۋۇشى سۆز ئوتتۇرىسىدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەندىمۇ، شۇنىڭدەك قوش ئۈزۈك تاۋۇش تەركىبىدە كەلگەندىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئالدىنقىسىغا:

kɑ̄(n)tu ئوغرى

jɑ̄(n)ʧuq يانچۇق

mɑ̄(n)ta مانتا

jɑ̄(n)taq يانتاق

كېيىنكىسىگە:

ياڭچىماق jɑ(n)ʧ-

ساڭچىماق ʧɑ(n)ʧ-

[ɛ] تاۋۇشىدىن كېيىن كەلگەن [n] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى

- V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

مەن mɛ̄(n)

سەن sɛ̄(n)

قەن qɛ̄(n)

- V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

كۆگەن (ماللارنى بىر-بىرىگە چېتىپ باغلايدىغان باغلاق) køgɛ̄(n)

ئاۋارىچىلىك، جوۋالغۇ، چىقىمدارلىق ʤorɛ̄(n)

رەۋەن røgɛ̄(n)

بىلەن (باغلىغۇچى) wilɛ̄(n) ~ minɛ̄(n)

- V - - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

لەگمەن lɛ̄(g)mɛ̄(n)

تاۋۇت قويۇلىدىغان ئۆي sowmɛ̄(n)

توقسان toxsɛ̄(n)

سەكسەن sɛksɛ̄(n)

- V - - V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

تۈگمەن tigirmɛ̄(n)

- V - V - V قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

ئەتىگەن ɛtigɛ̄(n)

سۆز ئوتتۇرىسىدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەندە ھەم چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

چۆچۈرە bɛ̄(n)ʃɛ// ʧøʤyrɛ

lɛ̃(ŋ)puŋ — لەڭپۇڭ

[o]، [ø]. تاۋۇشلىرى بىلەن قۇرۇلغان بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن [n] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى بەزى سۆزلەردە ئانچە ئېنىق ئەمەس. مۇنداق قۇرۇلمىدىكى سۆزلەرمۇ ساناقلىق، مەسىلەن، «تون - ton» سۆزىدە چۈشۈپ قالسا («tō(n)kijiptu»)، كۆن - køn، ئون - on (ساناق سان) سۆزلىرىدە چۈشۈپ قالىدىغانلىقى مەلۇم بولمىدى. ئاما، سۆز ئوتتۇرىسىدا بۇ سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بوغۇملارنىڭ ئاخىرىدىكى [n] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

mō(n)ʧaq — مونچاق

ئەگەر كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە [u]، [y]، [i] تاۋۇشلىرىدىن كېيىن كەلگەن [n]. تاۋۇشى چۈشۈپ قالسا، مەزكۇر سوزۇق تاۋۇشلار ئايرىم - ئايرىم هالدا [o]، [ø]، [e] تاۋۇشلىرىغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

[u] دىن كېيىن كەلگەن [n] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى

- V - V قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

oro(n) — ئورۇن

uzo(n) — ئۇزۇن

- V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

xoto(n) — خوتۇن

bojo(n) — بويۇن

sowo(n) — سوپۇن

qoʁo(n) ~ ʁo(n) — قوغۇن

buro(n) — بۇرۇن (پۇراش ئەزاسى)

bowo(n) ~ boʁo(n) — ياۋا هەرە، گۈل هەرىسى

- V - - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

nurʁo(n)		نۇرغۇن
quʃqo(n)		قۇشقۇن
balʁo(n)		بالغۇن (بىر خىل ئۇسۇملۇك)

- V - V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

tilopo(n)		تىلىپۇن

- V - - V - V قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

alto(n)		ئالتۇن
alwo(n)		ئالۋۇن، ئىزنىقۇ، سەراب

[y] تاۋۇشىدىن كېيىن كەلگەن [n] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى

- V - V قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

øgø(n)		ئۆگۈن
køkø(n)		كۆكۈيۈن

- V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

møsø(n)		ئۆلاقنىڭ كۆمۈرچەك قىسمى
ʧøgø(n)		چۆگۈن

- V - V - V قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

ozokø(n)		ئوزاكۈن

- V - V - V - قۇرۇلمىسىدىكىلەر:

tynøgø(n)		تۈنۈگۈن

[i] تاۋۇشىدىن كېيىن كەلگەن [n] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى

qele(n)		قېلىن
kije(n)		كېيىن
ʧiwe(n)		چىۋىن
leʧe(n)		لاچىن
baʧirʁe(n)		باچىرغىن (بىر خىل ئۇسۇملۇك)

پۈتكەن ۋە پۈتمىگەن سۈپەتداشلاردا چۈشۈپ قېلىشى

tutqɑ̄(n) تۇتقان

oquʁɑ̄(n) ئوقۇغان

ɑ̄(ʁ)rijdiʁɑ̄(n) ئاغرىيدىغان

kɛ̄(l)gɛ̄(n) كەلگەن

kɛtkɛ̄(n) كەتكەن

ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردا چۈشۈپ قېلىشى

1. ʧɑ̄(n)-

ɛmgɛkʧɑ̄(n) ئەمگەكچان

tiriʃʧɑ̄(n) تىرىشچان

køjymʧɑ̄(n) كۆيۈمچان

2. xɑ̄(n)-

mɛŋxɑ̄(n) مەڭخان (كىشى ئىسمى)

tɛkɛxɑ̄(n) تەكەخان< تەركەنخان

3. dɑ̄(n)-

xumdɑ̄(n) خۇمدان

ʧajdɑ̄(n) چايدان

4. - qo(n), - ʁo(n), - kø(n), - gø(n)

ʧapqo(n) جۇدۇن - چاپقۇن

taʃqo(n) تاشقىن

julʁo(n) يۇلغۇن

kɛlkø(n) كەلكۈن

turʁo(n) تۇرغۇن

tyrgø(n) تۈرگۈن

sɛpkø(n) سەپكۈن

5. - o(n),- ø(n),- e(n)

qujo(n) قۇيۇن qojo(n)tɑz قويۇنتاز

pytø(n) پۈتۈن

jeqe(n) يېقىن

kele(n) كېلىن

ʧeqe(n) چېقىن

تۇرلىگۇچى قوشۇمچىلاردا چۈشۈپ قېلىشى

چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى «-tin،-din» دا چۈشۈپ قېلىشى

ikkide(n) ئىككىدىن

△ bir qulɑqqɑ ikkide(n) ... بىر قۇلاققا ئىككىدىن...

kimde(n) كىمدىن

ئەسلەتمە

① [n] تاۋۇشى پېئىل يىلتىزى ياكى ئۆزەكلىرىنىڭ ئاخىرىدا چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

ʧɑn- چانماق

ojlɑn- ئويلانماق

julun- يۇلۇنماق

iʃlɛn- ئىشلەنمەك

② باشقا تاۋۇشلار بىلەن ئۆزۈشتىلىشىپ كەلگەن [n] تاۋۇشى، كۆپىيىپ قالغان [n] تاۋۇشى چۈشۈرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

mɛndir (مۆلدۈر) møldyr ئەسلى:

botunʧɑq (بوتا) botu+ʧɑq ئەسلى:

③ ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە [n] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

kyn كۈن

tyn تۈن

ئۈن yn

ئۇن un

جىن ʤin

دىن din

ئەگەر بۇ سۆزلەر بەزىدە سانلار بىلەن قوشۇلۇپ، ئىككى بوغۇم بولۇپ قالسا، يۇقىرىقى قائىدە بويىچە چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بىر كۈن bir kø(n)

[ʁ], [g] تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قومۇل شىۋىسىدە [u], [o], [ɑ] تاۋۇشلىرىدىن كېيىن بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [ʁ] تاۋۇشى، [ɛ] دىن كېيىن بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [g] تاۋۇشى ئومۇمەن چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

[ʁ] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشىغا:

چاغلىماق، قازماق، يەر ئاغدۇرماق ʧā(ʁ)la-

ئاغرىماق ā(ʁ)ri-

ياغلىق jā(ʁ)liq

باغداش (يەر نامى) bā(ʁ)daʃ

ئوغلاق ō(ʁ)laq

توغراق tō(ʁ)raq

تولغاق (ئورۇن ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق) tō(ʁ)laq

بۇغرا (ئەركەك تۆگە) bū(ʁ)ra

ئوغلان، باتۇر، مەرد ō(ʁ)lā(n)

توغرا (سۈپەت) tō(ʁ)ra

بەزى سۆزلەردە مۇنداق [ʁ] تاۋۇشى [j] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

قوغلىماق، قوغلاش qojla-

[g] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشىغا:

ɛ̄(g)lɛk
ئەلگەك

ɛ̄(g)lɛ-
تاسقىماق، تاسقاش

ɛ̄(g)ri
ئەگرى

lɛ̄(g)lɛk
لەگلەك

lɛ̄(g)mɛ̄(n)
لەگمەن

[q]، [k] تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قوشۇل شىۋىسىدە، سۆز ئاخىرىدىكى [q]، [k] تاۋۇشلىرى مەزكۇر سۆزلەرگە [ʁ]، [g]، [j] قاتارلىق تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان سۆزلەر قوشۇلۇپ ئىنىقلىغۇچى - ئىنىقلانغۇچى مۇناسىۋىتىدىكى بىرىكمىلەرنى ياسىغاندا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

kø(k)jarʁol
كۆكيارغول (يەر ئىسمى)

ā(q)jɛr
ئايەر< ئاقيەر (يەر ئىسمى)

ā(q)jip
ئاق يىپ

sere(q)jaʁ
سېرىق ياغ

ā(q)gyl
ئاق گۈل

kø(k)gyl
كۆكگۈل (بىر خىل گۈلنىڭ نامى)

qir(q)ʁol
قىرىقغول (يەر ئىسمى)

[j] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

تۆۋەندىكى سۆزلەر يەككە ئىيتىلغاندىمۇ ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى [j] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ā(j)rim
ئايرىم

sā(j)ra-
سايرا - سايرىماق، سايراش

sā(j)rajttu
سايراۋاتىدۇ

qā(j)ri-
قايرى -، قايرىماق، قايرىش

ʧā(j)
چاي

qā(j)ʧa
قايچا
ʧō(j)la
چويلا
pɛ̄(j)l
پەيل
ʧɛ̄(j)do
چەيدو
lɛ̄(j)liqazaq
لەيلىقازاق گۈل
qū(j)ruq
قۇيرۇق
bū(j)ruq
بۇيرۇق
bā(j)raq
بايراق
wā(j)ʥā(n)
ۋايجان (ئۈندەش سۆز)

«qoj- - قوي» پېئىلى يەككە ئېيتىلغاندا تەركىبىدىكى [j] چۈشۈپ قالمىسمۇ، لېكىن تۈرلىنىشكە كىرگەندە چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

qoj-
قوي - ، قويماق، قويۇش
qō(j)sina قويسىنا qō(j)ma
قويما
qō(j)maste(n)
قويماستىن

تۆۋەندىكى سۆزلەردە بوغۇم ئاخىرىدىكى [j] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. نەتىجىدە [j] دىن ئالدىنقى [a], [ɛ] تاۋۇشلىرى ئۇزۇن [o], [ø] لەرگە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

bozō(j)
موزاي
pytø̄(j)
پۈتەي
bylø̄(j)
بىلەي
køsø̄(j)
كۆسەي

تۆۋەندىكى سۆزلەر گەرچە يۇقىرىدىكى سۆزلەرگە ئوخشىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئايىغىدىكى [j] تاۋۇشى چۈشۈرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

qajmaq
قايماق
ojmaq
ئويماق

ojna- ئوينا-، ئوينىماق، ئويناش
hɛjdɛ- ھەيدە-، ھەيدىمەك، ھەيدەش
ojmaŋ ئويمان

[ɾ] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى:

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆز ئاخىرى ياكى بوغۇم ئاخىرىدىكى[ɾ] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى نىسبەتەن ئاز كۆرۈلىدۇ. [ɾ] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى كۆپىنچە [ɑ]، [ɛ] تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەر ياكى شۇنداق بوغۇملار ۋە قوشۇمچىلاردا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

[ɑ] تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇم ياكى قوشۇمچىلاردا چۈشۈپ قېلىشى:

bɑ̄(ɾ) بار
△beɾi ʃu بارى شۇ
△monaq ʧeʁi wɑ̄(ɾ) مۇنداق ئوخشايدۇ

bɑ̄(ɾ)- بارماق، بېرىش — bɑ̄(ɾ)dim باردىم
balilɑ̄(ɾ) باللار — qaʧoɾilɑ̄(ɾ) قارىغايلار

تۆۋەندىكىدەك سۆزلەر ۋە بوغۇملار گەرچە يۇقىرىقىغا ئوخشىسىمۇ، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى[ɾ] چۈشۈرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

qaɾ قار
△qaɾi eɾiptu قارى ئېرىپتۇ
taɾ تار (سۈپەت)
△taɾla(p) kɛtti تارلىشىپ كەتتى
saɾ سار
jaɾma يارما
△ʧaʃni jaɾmisi چاچنىڭ يارمىسى
qaɾʧiʁa قارچىغا

dutɑɾ — دۇتار

تەقلىد سۆزلەردىن مىسال:

ʃɑɾ - ʃuɾ — شار-شۇر

pɑɾ - puɾ — پار-پۇر

[ε] تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن سۆز، بوغۇم ۋە قوشۇمچىلاردا چۈشۈپ قېلىشى

jε̄(ɾ) — يەر

△mini jiɾim — مېنىڭ يېرىم

tε̄(ɾ)- — تەرمەك، تېرىش

△tiɾiwɑl — تېرىۋال

tε(ɾ) — تەر

△mini tiɾim — مېنىڭ تېرىم

bε̄(ɾ)- — بەرمەك، بېرىش

△biɾ(ip) qojdum — بېرىپ قويدۇم

tε̄(ɾ)mεʧ — تەرمەچ

sε̄(ɾ) — سەر (ئېغىرلىق ئۆلچىمى)

seɾi — سەرى

idε̄(ɾ) — ئىدەر

△idiɾi toʃti — ئىدىرى توشتى

ε̄(ɾ)kεk — ئەركەك

dε̄(ɾ)t — دەرد　　dεɾdim — دەردىم

øjlε̄(ɾ)) — ئۆيلەر　　øjliɾi — ئۆيلىرى

تۆۋەندىكى سۆزلەر ۋە بوغۇملار گەرچە يۇقىرىقىغا ئوخشىسىمۇ [ɾ] تاۋۇشى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

tεɾwε- — تەۋرىمەك، تەۋرەش

jitεɾlik — يېتەرلىك

zadɛr	زەردار، پۈللۈق
kɛr-	كەرمەك، كىرىش
△kīrildi	كىرىلدى

[o] تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەردە ئەگەر [r] تاۋۇشى قوشما ئۈزۈك (ياكى بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن قاتار ئۈزۈك) تاۋۇشنىڭ ئالدىنقىسى بولسا، چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

qō(r)qmas	قورقماس
qō(r)quntʃaq	قورقۇنچاق

كۆپىنچە [o] بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى [r] چۈشۈرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ʃor	شور	ʃori	شورى
zor	زور	zorla-	زورلىماق، زورلاش
tor			تور
or-	ئورماق، ئورۇش	orajniŋ	ئورايلى
dordaq			دورداي

[ø] بىلەن تۈزۈلگەن، [r] بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق سۆزلەر نىسبەتەن ئاز. بۇلاردىن مىسال كەلتۈرسەك:

kø(r)-	كۆرمەك، كۆرۈش
△kø(r)s(i)lɛ	كۆرسىلە
gør	گۆر
jørtkɛ-	يۆتكىمەك، يۆتكەش

ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلاردىن كېيىن كەلگەن [r] تاۋۇشى مەيلى سۆزدە، مەيلى سۆزنىڭ مەلۇم بوغۇمى ياكى قوشۇمچىلاردا چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

tyr-	تۈرمەك، تۈرۈش
syrkɛ-	سۈركىمەك، سۈركەش

kømyr	كۆمۈر
qur	قۇر bir qur بىر قۇر
ur-	ئۇرماق، ئۇرۇش
turna	تۇرنا
qɑʃur-	قاچۇرماق، قاچۇرۇش
øŋgyr	ئۆڭكۈر
sir	سىر
mɛndir	مۆلدۈر
ʤimdir	جىمبىل
qirla-	قىرلىماق، قىرلاش

[l] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قۇمۇل شىۋىسىدە ئومۇمەن پەس ياكى سەل پەس سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ ياكى بوغۇملارنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن [l] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مۇنداق [l] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدىغان سۆزلەر تۈرغۈن سۆزلەردىمۇ، پېئىللاردىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

pɑ̄(l)ʧiq	لاي بالچىق
jɑ̄(l)ʁuz	يالغۇز
ʧɛ̄(l)pɛk	چەلپەك
bɛ̄(l)ʧir	ئاچال
bir tɑ̄(l) dɑduzɑ	بىر تال پۇرچاق
jɑ̄(l)ʁɑ̄(n)	يالغان
ʃɑ̄(l)ʤɑ	سالجا
qizi(l)juʁo(n)	قىزىل يۇلغۇن (يەر ئىسمى)

پېئىللاردىكى [l] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى شەرتلىك بولىدۇ، يەنى - ɑl - ئال - ، - sɑl - سال - ، - qɑl - قال -،

قىل - qil - ، بول - bol- ، كەل - kɛl - ، چال - ʧal -
قاتارلىق پېئىللار پېئىللارنىڭ پۈتكەن سۈپەتداش تۈرى، خالاش رايى، ۋاستىلىك بايان رايىدىكى ئۆتكەن زامان پېئىلى، پەرەز-قارشىلىق رايى، بۇيرۇق رايىنىڭ 3-شەخس فورمىسى، پېئىللارنىڭ بولۇشسىزلىق فورمىسى بىلەن تۈرلەنگەندە ئەدەبىي تىلدىكىدەك ئاخىرقى [l] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ā(l)ʁā(n)	ئالغان	ā(l)ʁaj	ئالغاي
a(li)ptu	ئاپتۇ	ā(l)sa	ئالسا
ā(l)sun	ئالسۇن	ā(l)ma-	ئالما-
kɛ̄(l)gɛ̄(n)	كەلگەن	kɛ̄(l)gij	كەلگەي
kɛ(li)ptu	كەپتۇ	kɛ̄(l)sɛ	كەلسە
kɛ̄(l)sun	كەلسۇن	kɛ̄(l)mɛ-	كەلمە-

بۇ پېئىللار قوشما پېئىللار تەركىبىدە راي فورمىسىدا كەلگەندىمۇ ئوخشاشلا [l] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

e(li)wā(l)ʁā(n) — ئېلىۋالغان
køɾywa(li)ptu — كۆرۈۋاپتۇ
køɾy(p)kɛ(li)ptu — كۆرۈپ كەپتۇ

بۇ پېئىللار قوشما پېئىللار تەركىبىدىكى « p- » لىق رەۋىشداش فورمىسىدا كەلسىمۇ شۇنداق. مەسىلەن:

se(li)wā(l)sa — سېلىۋالسا
qi(li)wā(l)sun — قىلىۋالسۇن

قالغان [l] بىلەن ئاياغلاشقان -il- ئىل - ، -bil- بىل - ، kyl- - كۈل - ، bøl - بۆل - ، til- - تىل - ، قاتارلىق پېئىللاردا مۇنداق فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش كۆرۈلمەيدۇ. « øl- - ئۆل - » پېئىلى مەجبۇرىي دەرىجىگە ئىگە بولغاندا ā(l)tyr - شەكلىدە تۈرلىنىدۇ، [l] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ.

[h] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن [h] چۈشۈپ قالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇش ياكى سەل پەسىيىدۇ، ياكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشقا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

me(h)mā(n) — مېھمان

de(h)xā(n) — دېھقان

kø(h)nɛ — كونا

mē(h)rep — مېھراب

namē(h)rɛm — نامەھرەم

tø(h)mɛt — تۆھمەت

ē(h)wal — ئەھۋال

mē(h)ri - ʃɛpqɛt — مېھرى - شەپقەت

sø(h)bɛt — سۆھبەت

bē(h)ram — بەھرام (خاس ئىسىم)

jā(h)ja — يەھيا (خاس ئىسىم)

قۇمۇل شېۋىسىدە سۆز ئوتتۇرىسىدا [h] بىلەن كەلگەن بوغۇم چۈشۈپ قالىدىغان سۆزلەرمۇ بار. مەسىلەن:

rē(hɛ)t، ~ waɓ — راھەت، راھەتباغ (جاي ئىسمى)

nā(ha)l ~ lāl — ناھال

mē(hɛl)lɛ — مەھەللە

gø(hɛ)rxā(n)~ gøwɛrxā(n) — گۆھەرخان (كىشى ئىسمى)

mɛs(lih)ɛt — مەسلىھەت

لېكىن «dʑahā(n), baha, bahar» سۆزلىرىدىكى [h] بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇملار چۈشۈپ قالمايدۇ.

[w] تاۋۇشى ياكى [w] تاۋۇشى بىلەن كەلگەن بوغۇملارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

تۆۋەندىكى سۆزلەردە بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن [w] تاۋۇشى ياكى [w] تاۋۇشى بىلەن باشلانغان بوغۇملار چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

قوۋۇق، ئىشىك qō(wu)q

قوۋۇرغا qō(wu)rʁa

كۆۋرۈك kø̄(w)ryk

جاۋغاي dzō(w)xεj

سۇپۈرۈندى sȳ(wy)ryndε

دوۋسۇن، دوۋساق dō(w)suq

بوۋاق، ئۇكا bō(wa)q

③ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆۋەتلىشىشى

g/w ئۆۋەتلىشىشى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەركىزىي دىئالېكتى ئىچىدىكى بىر قىسىم شېۋىلەر، مەسىلەن، تارىم شېۋىسى (جۈملىدىن كۇچا شېۋىسى)، تۇرپان شېۋىسى، ئىلى شېۋىسى، شۇنىڭدەك ئالاھىدە شېۋە ھېسابلىنىدىغان كەلپىن شېۋىسى قاتارلىق شېۋىلەرنىڭ ھەممىسىدىلا g/w ئۆۋەتلىشىشى بار. لېكىن، ئۇزئارا سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە تۇرپان شېۋىسى بىلەن قۇمۇل شېۋىسىدە مۇنداق ئۆۋەتلىشىش نىسبەتەن كۆپ.

ھازىرغىچە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ۋە ئۇيغۇر تىلى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان باشقا تەتقىقات نەتىجىلىرىدە مۇنداق ئۆۋەتلىشىشنىڭ سەۋەبلىرى ياكى ئەمەلىي فونېتىكىلىق شارائىتى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ باقمىدى.

بىزنىڭ كۆزىتىشىمىزچە، قۇمۇل شېۋىسىدە g/w ئۆۋەتلىشىشى كۆپىنچە ئەرەب - پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەردە كۆرۈلمەكتە. يەنى مۇنداق سۆزلەر ئەسلى ئەرەب - پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى [w] تاۋۇشى [ε]، [ɑ]

تاۋۇشلىرىنىڭ (گەرچە بۇ [ɛ]، [a] تاۋۇشلىرى ئۇيغۇر تىلىدا بىر قىسىم سۆزلەردە باشقا سوزۇق تاۋۇشلارغا ئايلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ) ئالدىدا كېلىپ بوغۇم بېشى بولغان بولسا، مۇنداق [w] تاۋۇشى[g] بىلەن ئۆزگەرتىلىشىدۇ. مەسىلەن:

pɛtiga	پەتىۋا (ئەرەبچە)
halga	ھالۋا (ئەرەبچە)
hoga	ھاۋا (ئەرەبچە)

(لېكىن، خاس ئىسىملاردا ئۆزگەرتىلمەيدۇ. مەسىلەن:

ھاۋاگۈل (hawagyl)

zogal	زاۋال (ئەرەبچە)
dzagap	جاۋاب (ئەرەبچە)
tagap	تاۋاپ (ئەرەبچە)
sagap	ساۋاب (ئەرەبچە)
hajgan	ھايۋان (ئەرەبچە)
gadzit	ۋاجىت (كىشى ئىسمى، ئەرەبچە)
gajit	ۋاھىت (ئەرەبچە)
gasil	ۋاسىل (كىشى ئىسمى، ئەرەبچە)
gajiz	ۋايىز (كىشى ئىسمى، ئەرەبچە)
halgaji	قېنىق سېرىق رەڭ ؟
diganɛ	دىۋانە (پارسچە)
zɛdigal	زەدىۋال (پارسچە)
dzugan	جوگان، جوۋان (پارسچە)
gaga	گۇۋاھ (پارسچە)
handurga	ھاندۇۋا (پارسچە)
hogā(n)tʃa	ھاۋانچا (پارسچە)
dzenigar	جانىۋار (پارسچە)

ۋالڭ (خەنزۇچە) gɑŋ

راۋا، ئىجاۋەت (پارسچە) ɾaga

ۋادو (خەنزۇچە) gɑdo

تەرەۋى (ئەرەبچە) tɑraga

پەرۋانە (پارسچە) pɛɾgɑnɛ

ياۋاش (پارسچە) jugaʃ

تاۋار tagɑr

سۇۋىماق suga -

تام سۇۋىدىم △ tɑm sugudum

ق. ئو. ɑ- > ئۇۋا uga

(قارالڭ: م. «قەشقەرى، تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، 86-بەت.)

[ɛ] بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇملاردا:

ۋاراق (ئەرەبچە) ɤɛɾɛq

ۋاقىت (ئەرەبچە) gɛx

ۋاقىتلىق gɛxliq

ئاۋۋال (ئەرەبچە) ɛgɛl~ɑgɑl

ۋەخپە (ئەرەبچە) gɛxwɛ

ۋەدە (ئەرەبچە) gɛdɛ

تاپاۋەت (ئەرەبچە) tɑpɑgɛt

ۋەسىيەت (ئەرەبچە) gøsijɛt

ۋەزىر (ئەرەبچە) gøzyɾ

ۋاپا (ئەرەبچە) gupɑ

ۋاسا؟ gysɛ

دۆۋە (پارسچە) døgɛ

مېۋە (پارسچە) møgɛ

øgē(n) ئۆۋەن، كەمچىلىك
røgē(n) رەۋەن (پارسچە)
ʤagē(n) جاۋاڭ (هارۋا جابدۇقى)، (خەنزۇچە)

تۆۋەندىكى سۆزلەر ئەسلىدە [b] ياكى [p] تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەنلىكتىن، گەرچە كېيىن بۇ تاۋۇشلار [w] بىلەن نۆۋەتلەشكەن بولسىمۇ، ئۇلارنى [g] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرمەي [w] بىلەن، ئاز بىر قىسمىنى [j] بىلەن تەلەپپۇز قىلىدۇ. مەسىلەن:

tēlwɛ تەلۋە، ساراڭ (پارسچە)
sawa- ساۋىماق (ئۇيغۇرچە)

△ sawap salididā(n) tursa

tøwɛ توۋا (ئەرەبچە)
ʤuwa جوۋا (ئەرەبچە)
ʧawak چاۋاك (پارسچە)
tawla- تاۋلىماق (پارسچە+ئۇيغۇرچە)
ʧowat چاۋات (پارسچە)
ʧujuq چىۋىق (پارسچە)

تۆۋەندىكى سۆزلەر تەقلىد سۆز ياكى ئۈندەش سۆزلەر بولغىنى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى [w] تاۋۇشىنى [g] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈش ئادەت ئەمەس. مەسىلەن:

waŋ-wuŋ قارا ھەرىنىڭ ئۇچقاندا چىقارغان تاۋۇشى
ʤiwirla - ۋىچىرلىماق

△ quʃqaʃ ʤiwirlajdu. قۇشقاچ ۋىچىرلايدۇ.

waj-waj ۋاي-ۋۇي (ئۈندەش سۆز)

تۆۋەندىكى سۆزلەردە [w] تاۋۇشىنىڭ نىمشقا [g] بىلەن نۆۋەتلەشمىگەنلىكى ياكى [j] بىلەن نۆۋەتلەشكەنلىكى يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك بۇ فونېتىكىلىق ھادىسىنىڭ ئېنىق بىر فونېتىكىلىق

شارائىتقا ئاساسلانمىغانلىقىدىن بولسا كېرەك. مەسىلەن:

چۇۋۇماق (ئۇيغۇرچە)	ʧujla-
جوۋۇماق	dzowa -
جوۋاپتىلا	△dzowaptila
ياۋا	jawa
ئەلۋەك، مول	ɛlwɛk
كاۋاك	quwaq
دۆۋىلىمەك	dowla-
ئالۋان	alwaŋ

r/ɾ نۆۋەتلىشىشى

قومۇل شىېۋىسىدە ھەرقانداق فونېتىكىلىق شارائىتتا ئەدەبىي تىلدىكى تىل ئۇچى تىترەڭگۈ ئۈزۈك تاۋۇش [r] ئورنىغا تىل ئۇچى قايرىلما ئۈزۈك تاۋۇش [ɾ] قوللىنىلىدۇ. بۇ ئۈزۈك تاۋۇش ئەگەر [i] تاۋۇشى بىلەن بوغۇم ھاسىل قىلسا [i] تاۋۇشىنىڭ تىل ئوتتۇرا سەل پەس ۋارىيانتىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

سىر	siɾ
بىر	biɾ
قىر	qiɾ
كىرمەك	kiɾ -
شىر	ʃiɾ

z/j نۆۋەتلىشىشى

قومۇل شىېۋىسىدە سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا [j] تاۋۇشىنىڭ [z] بىلەن نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى يوق. نۆۋەندىكى سۆزلەردە ئېگىز سوزۇق تاۋۇش ئالدىدىكى [j] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئىلمان	ilmā(n)

ilik	يىلىك
ilqa	يىلقا
in, qojni ini	ئىن ، قويىنىڭ ئىنى
it-	يىتمەك
△iti(p) kεtti	يىتىپ كەتتى
id	ھىد، پۇراق
△idi kilidu	پۇرىقى كېلىدۇ
idi-	يىدىماق، بۇزۇلۇپ پۇراپ قالماق
idiq	يىدىغان، بۇزۇلۇپ پۇرىغان
ilwiz	يىلپىز
ildam	ئىلدام
ilā(n)	ئىلان
iltiz	يىلتىز
yz	يۈز (ئەزا)

△ yzymdε jamiʁim, tøʃymdε uluʁum joq.

w/p,b نۆۋەتلىشىشى

تۆۋەندىكى سۆزلەردە [b] ,[p] تاۋۇشلىرى [w] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

iwadεt	ئىبادەت (خاس ئىسىم)
musijwεt	مۇسىبەت
qawaq	قاپاق (ئۆسۈملۈك)
qawaq	قاپاق (كۆزنىڭ قاپىقى)
kiwεk	كىپەك
gεxwε	ۋەخپە
tøwε	تۆپە
△øjni tøwisi	ئۆينىڭ تۆپىسى

ilwiz | يىلپىز
tɑwilɑ- | تاپىلىماق، تاپىلاش
ʁurwɛtʃtʃilik | غۇربەتچىلىك
qɑwɑrtqu | قاپارتقۇ

j/p,w

tʃujuq | چۈيۈق
køjyk | كۆيۈك

tʃ/t نۆۋەتلىشىشى

مۇنداق نۆۋەتلىشىش سۆز بېشىدا، ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدىلا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

tiʃ | چىش
tiʃlɛ- | چىشلىمەك، چىشلەش
tyʃ- | چۈشمەك، چۈشۈش
tyʃyrgytʃ | چۈشۈرگە (تۈگمىنىڭ چۈشۈرگىسى)
tyʃ ~ kør | چۈش، چۈش كۆرمەك
tyʃkɛr- | چۈشكۈرمەك، چۈشكۈرۈش
tuʃɑ- | چۈشىمەك، چۈشەش
tuʃɑq | چۈشەك

dʒ/tʃ نۆۋەتلىشىشى

yndʒɛ | ئۈنچە
△yndʒɛ bøk | ئۈنچىلىك بۆك
jepindʒɑ | يېپىنچا
tygɛndʒɛ | تۈگەنچە
ylgyrdʒɛ | ئۈلگۈجە، توپ
△ylgyrdʒɛ sɑtti | ئۈلگۈچە ساتتى
biɾindʒi | بىرىنچى (تەرتىپ سان)

ʧ/s نۆۋەتلىشىشى

تۆۋەندىكى سۆزلەردە [s] ئورنىغا [ʧ] قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ʧā(l)ʤa سالجا

bɛʧɛj بەسەي

ʧɛjpuŋ سەيپۇڭ

ʧā(n)ʧ- سانچىماق

△jiŋnɛ ʧā(n)ʧiwaptu يىڭنە سانچىۋاپتۇ

j/h نۆۋەتلىشىشى

قومۇل شىۋىسىدە ئېغىز سوزۇق تاۋۇش [i] نىڭ ئالدىدا كەلگەن [h] تاۋۇشى [j] غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

jimar- هىمىر- هىمىرمەك، هىمىرىش

يىمىر- يىمىرمەك، يىمىرىش

jikajɛ هېكايە

jisap هېساب

bijiʃ بېهىش

ʃijit شېهىت

jimit هېمىت (كىشى ئىسمى)

b/p,w نۆۋەتلىشىشى

bat- پات-، پاتماق، پېتىش

△altɛ taxtiʁa batmisa ئالتە تاختىغا پاتمىسا...

barqira- ۋارقىرىماق، ۋارقىراش

p/b

pisat بىسات

puqa بۇقا

ʁ/q نۆۋەتلىشىشى كۆرۈلىدىغان سۆزلەر:

ʁuduq قۇدۇق

△basma ʁuduq باسما قۇدۇق

ʁada- قادا ـ، قادىماق، قاداش

ʁadal- قادال ـ، قادالماق، قادىلىش

ʁulup قۇلۇپ

ʁaʃa قاشا

ʁaz- قاز ـ، قازماق، قىزىش

ʁajla- قاي ـ، قايماق، قىيىش

قۇمۇل شىۋىسىدە سۆز ئاخىرىدا ʁ/q ئۆزگىرىشى كۆرۈلمەيدۇ. ئەدەبىي تىلدا ئاخىرىدا [ʁ] تاۋۇشى كەلگەن تۆۋەندىكى سۆزلەر قۇمۇل شىۋىسىدە [q] بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ:

ulaq ئۇلاغ

at - ulaq ئات ـ ئۇلاغ

ulaq ئۇلاق

△ulaq a(ʁ)ramtʃa ئۇلاق ئارغامچا

ajaq ئاياغ

tʃiraq چىراغ

daq داغ

ʁ/x ئۆزگىرىشى

ʁidzalɛt خىجالەت

ʁurdzun خۇرجۇن

ʁodza خوجا

④ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى

قۇمۇل شىۋىسىدە كۆپىنچە جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلاردا ئورۇن ئالماشتۇرۇش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. بۇلار:

irwajim r/b ئىبراھىم (كىشى ئىسمى)

arwo(j) ئابرۇي

qilwɛ قىبلە l/b

qɑlmɑʃ - قاملاشماق l/m

nɛrwɛ نەۋرە r/w

ɛrwɛ ئەۋرە

tɛrwɛ- تەۋرىمەك

tō(ʁ)lɑq تولغاق ʁ/l

ā(ʁ)rɑmtʃɑ ئارغامچا ʁ/r

(كېيىنكى ئىككى مىسالدا [r] ,[l] تاۋۇشلىرى بىلەن [ʁ] تاۋۇشى ئورۇن ئالماشتۇرغاندىن كېيىن بوغۇم ئاخىرى بولۇپ قالغان [ʁ] تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان.)

tʃigilɛ چىلگە g/l

mɑqrɑtliq < قەبرىستانلىق، مرقد. ئە.> مارقاتلىق q/r

tyrkẏk< tyrgyk< tyrwyk< tywryk تۈۋرۈك r/w

qɑpilɑq< qɑlpɑq قالپاق p/l

⑤ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى

قۇمۇل شىۋىسىدە تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ ئالدىدا بىر [h] تاۋۇشى كۆپىيىدۇ. مەسىلەن:

homur ئۇمۇر

heziz ئەزىز

hezizlɑp ئەزىزلەپ

heqil ئەقىل

heqilliq ئەقىللىق

hɛdʒɛp ئەجەب

hosmɑ ئوسما

لېكىن، «øl — هۆل» ، «ɛlɛp — هەلەپ» ، « ulɑ- — هۇۋلا-» سۆزلىرىنىڭ ئالدىدا بىر [h] تاۋۇشى قوشۇلمايدۇ.

△basma ʁuduq باسما قۇدۇق

ʁada- قادا ـ، قادىماق، قاداش

ʁadal- قادال ـ، قادالماق، قادىلىش

ʁulup قۇلۇپ

ʁaʃa قاشا

ʁaz- قاز ـ، قازماق، قېزىش

ʁajla- قاي ـ، قايماق، قېيىش

قۇمۇل شىېۋىسىدە سۆز ئاخىرىدا ʁ/q ئۆزگىرىشى كۆرۈلمەيدۇ. ئەدەبىي تىلدا ئاخىرىدا [ʁ] تاۋۇشى كەلگەن تۆۋەندىكى سۆزلەر قۇمۇل شېۋىسىدە [q] بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ:

ulaq ئۇلاغ

at - ulaq ئات ـ ئۇلاغ

ulaq ئۇلاق

△ulaq ā(ʁ)ramtʃa ئۇلاق ئارغامچا

ajaq ئاياغ

tʃiraq چىراغ

daq داغ

ʁ/x ئۆزگىرىشى

ʁidzalɛt خىجالەت

ʁurdzun خۇرجۇن

ʁodza خوجا

④ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى

قۇمۇل شىېۋىسىدە كۆپىنچە جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلاردا ئورۇن ئالماشتۇرۇش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. بۇلار:

irwajim r/b ئىبراھىم (كىشى ئىسمى)

arwo(j) ئابرۇي

قبىله l/b qilwɛ

قاملاشماق l/m qɑlmɑʃ -

نەۋرە r/w nɛrwɛ

ئەۋرە ɛrwɛ

تەۋرىمەك tɛrwɛ-

تولغاق ʁ/l tō(ʁ)lɑq

ئارغامچا ʁ/r ā(ʁ)rɑmʧɑ

(كېيىنكى ئىككى مىسالدا [r] ,[l] تاۋۇشلىرى بىلەن [ʁ] تاۋۇشى ئورۇن ئالماشتۇرغاندىن كېيىن بوغۇم ئاخىرى بولۇپ قالغان [ʁ] تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان.)

چىلگە g/l ʧigilɛ

قەبرىستانلىق، مرقد. ئە.< مارقاتلىق q/r mɑqrɑtliq <

تۆۋرۈك r/w tyrkẏk< tyrgyk< tyrwyk< tywryk

قالپاق p/l qɑpilɑq< qɑlpɑq

⑤ ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى

قۇمۇل شېۋىسىدە تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ ئالدىدا بىر [h] تاۋۇشى كۆپىيىدۇ. مەسىلەن:

ئۆمۈر homur

ئەزىز heziz

ئەزىزلەپ hezizlɑp

ئەقىل heqil

ئەقىللىق heqilliq

ئەجەب hedʒɛp

ئوسما hosma

لېكىن، «ol — ھۆل» ، «ɛlɛp — ھەلەپ» ، « ulɑ- — ھۇۋلا-» سۆزلىرىنىڭ ئالدىدا بىر [h] تاۋۇشى قوشۇلمايدۇ.

[ʁ].[g] تاۋۇشلىرىنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى

تۆۋەندىكى سۆزلەردە [ʁ]، [g] تاۋۇشلىرى كۆپىيىپ قالىدۇ. مەسىلەن:

jaŋʁaq — ياڭاق

siŋgir — سىڭگىر

ʧigmɛ(n) — چىمەن < ʧymgɛn — ق. ئۇ.

⑥ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيىسى

قومۇل شىۋىسىدە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ تەتۈر ئاسسىمىلياتسىيىسى بىر قەدەر كۆپ، كۆپرەك كۆرۈلىدىغانلىرى:

z, ʃ, ʧ, t/s

assun < atsun — ئاتسۇن

assa < aʧsa — ئاچسا

assiz < aʃsiz — ئاشسىز

jassam < jazsam — يازسام

n/b, m, l, t

ombɛʃ < onbɛʃ — (يېرىم ئاسسىمىلياتسىيە) ئونبەش

kyllyk < kynlyk — كۈنلۈك

mɛmmu < mɛnmu — مەنمۇ

tøwɛtte(n) < tøwɛndin — تۆۋەندىن

joqutte(n) < juqurdin — يۇقىرىدىن — r/d~t

kasaʧʧiliq — كاساتچىلىق — t/ʧ

saɛʧʧi — سائەتچى

ئوڭ ئاسسىمىلياتسىيە ئاز كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

g~ŋ/ʁ ئاسسىمىلياتسىيىسى

toŋŋuz — توڭغۇز

goŋŋuz — قوڭغۇز

ʧaŋŋiz ~ ʧaŋgiz — چاڭگىز (بىر خىل دەرەخ)

t/l

tattiq — تاتلىق

c. قومۇل شىۋىسىدىكى ئاھاڭداشلىق

① سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى

قومۇل شىۋىسىدە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئاھاڭداشلىقى باشقا دىئالېكت ياكى شىۋە رايونلىرىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. لېكىن، سۆزلەرنىڭ 2-، 3-بوغۇملىرىدا [o]، [ø]، [e] تاۋۇشلىرىنىڭ كېلىدىغانلىقى جەھەتتىن باشقا دىئالېكت ۋە شىۋىلەردىن پەرقلىنىدۇ. ئالايلى، سۆزلەرنىڭ 2-، 3-بوغۇملىرىدا [o]، [ø] تاۋۇشلىرىنىڭ كېلىشى ئاتۇش شىۋىسى ۋە تارىم (دولان) شىۋىلىرىدە ساناقلىق بىر قانچە سۆزدىلا كۆرۈلىدۇ، لوپنۇر دىئالېكتىدا بولسا، تۈپ ياكى ياسالما سۆزلەردىن تارتىپ تاكى سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشلىرىگىچە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدا [ø]، [o] تاۋۇشلىرىنىڭ بولۇشىنى شەرت قىلىدۇ. لېكىن، قومۇل شىۋىسىدە مۇنداق ئەمەس. قومۇل شىۋىسىدە 2-، 3-بوغۇملىرىدا [o]، [ø]، [e] كېلىدىغان سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇملىرى ھەممىلا سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بولۇشى مۇمكىن.

قومۇل شىۋىسىدە 2-، 3-بوغۇملىرىدا [o]، [ø]، [e] كېلىدىغان سۆزلەرنى تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن.

a. خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر:

ʧɛ(j)do — چەيدو

dozo — روناق تاپمايدىغان

zixo — باي

saxo — گۆمۈش

xoʃo — دەرھال

b. ئاخىرقى بوغۇمى [i], [y], [u] تاۋۇشلىرىدىن تۈزۈلگەن بولسىمۇ بوغۇم ئاخىرىدىكى [n] تاۋۇشى چۈشۈپ قالغانلىقتىن مەزكۇر سوزۇق تاۋۇشلار [ø]، [e]، [o]گە ئايلىنىپ كەتكەن سۆزلەر ([n] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشىغا كەلتۈرۈلگەن مىساللارغا قاراڭ.)

c. 2.، 3.-بوغۇملىرى [a],[ɛ] تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەن بولسىمۇ مۇرەككەپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە مەلۇم تاۋۇشلار چۈشۈپ قېلىپ، [a] تاۋۇشى [o] غا، [ɛ] تاۋۇشى [ø] گە ئۆزگەرگەنلەر.

bylō< bilɛgy	بىلەي <ق. ئۇ.	ئەدەبىي تىلدا:
tømyrø< tɛmrɛgy	تەمرەتكۇ <ق. ئۇ.	ئەدەبىي تىلدا:
pytō	پوتەي	ئەدەبىي تىلدا:
køsō<køzɛgy	كۆسەي <ق. ئۇ.	ئەدەبىي تىلدا:
bozō< buzaʁu	موزاي <ق. ئۇ.	ئەدەبىي تىلدا:
torō	توغرىغۇ	ئەدەبىي تىلدا:
toro	تورۋا	ئەدەبىي تىلدا:
ʤolo	چۇلۋۇر	ئەدەبىي تىلدا:

d. يۇقىرىقى دائىرىگە كىرمەيدىغانلار:

ɛndo	غەيرىي
ɛrgol	ۋېنتا
batʃoro ~ matʃoro	ئاچا تۇياق ماللارنىڭ تۇياق ئارىسىدا بولىدىغان بىر خىل كېسەللىك
bøtʃølø ~ møtʃølø	ئىرىمچىكنىڭ بىر خىلى
pøʃølø	تىلىنى چايناپ سۆزلەيدىغان كىشى
tøtø	تۆتۈتلەپ سۆزلەيدىغان كىشى
qirto	ئورۇق، ئاۋاق

qiqo -maʏ̆o ئولاش-چولاش

② سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى

قومۇل شىۋىسىدە تەركىبىدە [g]، [k] تاۋۇشلىرى كەلگەن ئەرەب - پارس تىلى سۆزلىرى كۆپىنچە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىكىپ قېلىپلاشقان. تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىرى ئاز. مەسىلەن:

køtɛ كورا

dɛŋgɛl داڭگال

dʑɛŋgɛl غۇژمەك - غۇژمەك

tʃŋɛgɛl چاڭگال

kɛlpyk كالپۇك

tʃøkyʃ چوكا

kønɛ كونا

gøllɛ - گوللىماق

gygyt گۇڭگۇرت

ھەتتا بەزى ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە سۆزلەردىمۇ مۇشۇ ئەھۋال كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

kɛj كوي ~ يۈەن

ɛkɛ ئاكا

tɛmkɛ تاماكا

تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ قېلىپلاشقانلىرى:

kalta كالتە

kam كەم

kakkuk كاككۇك

gumbat گۇمبەز

guna گۇناھ gunajim گۇناھىم

Ⅲ قۇمۇل شېۋىسىنىڭ گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى

1. ئىسىملاردا كېلىش قوشۇمچىلىرى

① قۇمۇل شېۋىسىدە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «-niŋ» ۋە «-ni» شەكلىدە ئارىلاش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

mini køzym — مىنىڭ كۆزۈم

sini øjyŋ — سىنىڭ ئۆيۈڭ

taʃni beʃi — تاشنىڭ ئۈستى (تۆپىسى)

ʁolni beʃida — غولنىڭ بېشىدا

② ئەگەر جۈملىنىڭ ئىگىسى بىلەن خەۋىرى ئوخشاش بىر سۆزدىن بولغان بولسا، مۇنداق خەۋەر چۈشۈپ قېلىپ، شۇ خەۋەرنىڭ قاراتقۇچىسى سۈپىتىدە ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن سۆز «-niŋ» بىلەن تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

bu øj miniŋ (øjym) — بۇ ئۆي مىنىڭ ئۆيۈم

dewu turʁā(n) ō(ʁ)laq siniŋ (ō(ʁ)luʁuŋ) — ئاۋۇ تۇرغان ئوغلاق سىنىڭ ئوغلىقىڭ

③ شۇنىڭدەك ئىگىلىك كېلىش بىلەن تۈرلەنگەن سۆزدىن كېيىن yʧø(n)، minɛ̄(n) ~ wilɛ̄(n) قاتارلىق ياردەمچى سۆزلەر كەلسىمۇ، ئىگىلىك كېلىش «-niŋ» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

miniŋ wilɛ̄(n) ~ minɛ̄(n) baramsɛ̄(n)? — مىنىڭ بىلەن بارامسەن؟

siniŋ yʧø(n)
سىنىڭ ئۈچۈن

④ ئەگەر ئىگىلىك كېلىش خەۋەر ئورنىدا كېلىپ ئۇنىڭ كەينىدىن يەنە «-ki» قوشۇمچىسى قوشۇلىدىغان بولسا، كېلىش فورمىسى «-ni» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

bu øj bizniki
بۇ ئۆي بىزنىڭكى

⑤ ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى سۆزلەردىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارغا ماس ھالدا «-nuŋ، -nyŋ» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ.

ئىگىلىك كېلىش فورمىسىنىڭ مۇنداق ئارىلاش قوللىنىلىشى توغرىسىدا ئىككى خىل مۆلچەر بار. بىرى يۇقىرىدا كۆرسەتكىنىمىزدەك سۆز ياكى قوشۇمچىلار ئاخىرىدىكى [n] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قالغىنىدەك، سۆز ئاخىرىدىكى [ŋ] نىڭمۇ چۈشۈپ قالغانلىقى بولۇشى مۇمكىن. يەنە بىرى خوددى لوپنۇر دىئالېكتى، مورتۇق شېۋىسى، پاخپۇ شېۋىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا كۆرۈلگىنىدەك بىر قەدىمكى ئارىلاشما ھالەت بولۇپ، بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە ھازىرقى قومۇل شېۋىسىدە سارقىندى سۈپىتىدە تورۇۋاتقان بولسا كېرەك. «-niŋ» ئورنىغا «-ni» قوللىنىشىنىڭ شەرتلىرى ئېنىق بولمىغىنىغا قاراپ، بىز كېيىنكى مۆلچەرنى مۇۋاپىقمىكىن، دەپ قارايمىز.

چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى «-din» بولۇپ، يۇقىرىدىكى قائىدە بويىچە [n] چۈشۈپ قالغاچقا de(n)- تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

△nɛrnaside(n) kɛldim
نېرناسىدىن كەلدىم.

△øjde(n) talaba ʧixtim
ئۆيدىن تالاغا چىقتىم.

بۇلاردىن باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قوللىنىلىشى ئەدەبىي تىل بىلەن ئوخشاش.

a ~ u ، sɛ(n) ، mɛ(n) قاتارلىق شەخس ئالماشلىرى يۆنىلىش

كېلىش بىلەن تۈرلەنسە « maŋʁa — ماڭا، saŋʁa — ساڭا، aŋʁa — ئۇنىڭغا» شەكلىدە بولىدۇ.

△ aŋʁa ʧeʧilʁā(n), muŋʁa ʧeʧilʁā(n)...

ئۇياققا چېچىلغان، بۇياققا چېچىلغان.

2. ئىسىملاردا تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى

ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. پەقەت 2-شەخس ھۆرمەت تۈرىنىڭ بىرلىك ۋە كۆپلۈكىدە ئازراق پەرق قىلىدۇ. مەسىلەن:

øzlē(r)niŋ kitapliri	ئۆزلىرىنىڭ كىتابلىرى (بىرلىك)
øzliriniŋ ~ øz(l)iriniŋ kitapliri	ئۆزلىرىنىڭ كىتابلىرى (بىرلىك)
øzlē(r)lērniŋ kitaplirilē(r)	ھەر بىرلىرىنىڭ كىتابلىرى (كۆپلۈك)

3. سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى

① سۈپەتلەرنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجىسى - ɛrɛk , - araq // - raq , - rɛk قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

kɛryrɛk	جىقراق، كەڭرەك
tō(ʁ)raraq	توغرىراق
susaraq	سۇسراق
kiʧigɛrɛk	كىچىكرەك
qaramturaraq	قارامتۇلراق
itligɛrɛk	ئىتتىكرەك
mā(ʁ)durluʁaraq	ماغدۇرلۇقراق

sexijɛrɛk سېخىيراق

② سۆپەتلەرنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسى ئاشۇرۇش رەۋىشلىرىنى قوللىنىش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەندىن باشقا، سۆپەتلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى ئاخىرىغا [p] قوشۇپ تەكرارلاش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، لېكىن [j] تاۋۇشى بىلەن باشلانغان سۆپەتلەردە [p] ئورنىغا [w] قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

jawjeʃil يايپېشىل

jewjinik يېپيېنىك

jawjalaŋ ياپيالاڭ

jawjaʃ ياپياش

jowjoɾuq يوپيورۇق

jowjoɤɑ(n) يوپيوغان

juwjumulaq يۇپيۇمىلاق

jewjessi يېپيېسسى

③ بۇلاردىن باشقا بەزى سۆپەتلەرنىڭ مەلۇم ئۇزۇك تاۋۇشىنى تەكرارلاش (ياكى سوزۇپ ئېيتىش) بىلەنمۇ سۆپەتلەرنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسى ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

jeqe(n) يېقىن jeqqe(n) ناھايىتى يېقىن

igiz ئېگىز iggez ناھايىتى ئېگىز

4. ئالماشلاردىكى ئالاھىدىلىكلەر

كىشىلىك ئالماشلىرىدىن ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئۈچۈن siz، sɛ̄(n) قوللىنىلغاندىن باشقا، ھۆرمەت تۈرى ئۈچۈن øzlɛ̄(ɾ) ياكى øz(l)iɾi ~ øzliɾi، كۆپلۈكتە øzlɛ̄(ɾ)lɛ̄(ɾ) ياكى øz(l)iɾ(i) ~ øzlliɾilɛ̄(ɾ) lɛ̄(ɾ) قوللىنىلىدۇ.

كۆرسىتىش ئالماشلىرىدىن ʃu، bu، u لار بىلەن بىرلىكتە y، by، ʃy، e، de قاتارلىقلار قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ewu	ئاۋۇ
dewu	ئاۋۇ
denɛ ~ deginɛ	ئەنە
debyt	ئاۋۇ، ئەۋۇ
deʃu	ئاشۇ
deyt	ئۇ يەر
deʃyt	ئاشۇ يەر
byt	بۇياق، بۇ يەر
△bytniŋki syji	بۇياقنىڭ سۈيى
byttɛ ~ pyttɛ	بۇ يەردە
bytkɛ ~ pytkɛ	بۇ ياققا
byttø(n)	بۇ ياقتىن
byjzi < bujyzi	بۇياق، بۇ تەرەپ
buɓunut	بۇ يەر، بۇياق
ʃyt	شۇ ياق، شۇ يەر
ʃyjzi < ʃujyzi	ئاشۇ تەرەپ
yt	ئۇ ياق، ئۇ تەرەپ
ytkɛ	ئۇ ياققا
yttɛ	ئۇ ياقتا
deʃyttɛ	ئاۋۇ ياقتا

ئوخشىتىش ئالماشلىرىدىن ئالاھىدىلىرى:

ʃunaq	شۇنداق
anaq	ئانداق
monaq	مۇنداق

enaq ~ eʃnaq ئاشۇ-اۋ

deʃnaq ئاشۇنداق

dewnaq ئاشۇنداق

maʃnaq مۇشۇنداق

majnaq مۇشۇنداق

maʃtaq مۇشۇنداق

ئەگەر «ʃunaq» ئالمىشى ئاشۇرۇش رەۋىشى ئورنىدا كەلسە «ʃunnaq» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ʃunnaq ʧirajliq شۇنداق چىرايلىق

سوراق ئالماشلىرىدىن ئالاھىدىلىرى:

qajnaq ~ qanaq قانداق

qaʧa(n) قاچان

nɛttɛ نەدە

qɛttɛ قەيەردە

qɛtkɛ قەيەرگە

سوراق ئالماشلىرىدىن nimɛ، nɛ، kim قاتارلىقلار كۆپىنچە dur>do قوشۇمچىسى بىلەن قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

nɛdo قەيەر، نە؟

kimdo كىم؟

nimido نىمە؟

qɛjyzdido? قاياقتا؟

nɛtto نە؟ قەيەر؟

qɛsido قايسى؟

«nemɛ، kim» ئالماشلىرى «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» تىمۇ ئاخىرىغا «du» قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلەنگەن. قا: بە. ت: II توم، 2566-بەت «كيمدۇ»، 2577-بەت «نيمدۇ».

5. پېئىل ئۆزەكلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر

قومۇل شېۋىسىدە پېئىللارنىڭ تۇسلۇق ئۆزەكلىرىدە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەر كۆرۈلىدۇ.

①. ئىمكانىيەت تۇسلۇق ئۆزەك a- ، ε- // j- لىق رەۋىشداشلارغا «al-» پېئىلىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالسىمۇ، لېكىن رەۋىشداشنىڭ بۇ قوشۇمچىلىرى تامامەن چۈشۈپ قالىدۇ، باشقا شېۋىلەردىكىدەك «al-» پېئىلىنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى بويىچە «εl-» گە ئايلىنىشى يوق. مەسىلەن:

bilā(l)majmε̄(n)	بىلەلمەيمەن
køtyɾā(l)majmε̄(n)	كۆتۈرەلمەيمەن
jiti∫ā(l)miɤā(n)	يېتىشەلمىگەن
atā(l)miduq	ئاتالمىدۇق
dāmajmε̄(n)<dεjalmajmεn	دېيەلمەيمەن

② ئىزچىل تۇسلۇق ئۆزەك شەكلى پېئىللارنىڭ p-لىق رەۋىشداش شەكلىگە jat- پېئىلىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالسىمۇ، لېكىن جانلىق تەلەپپۇزدا مۇرەككەپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش يۈز بەرگەنلىكتىن ئەدەبىي تىل بىلەن خېلىلا پەرقلىق تۇس ئالغان، يەنى بۇ ئۆزەكتە رەۋىشداشنىڭ [p] تاۋۇشى، jat- پېئىلىدىكى [a] تاۋۇشى ۋە بۇ پېئىلنى رەۋىشداشقا ئايلاندۇرىدىغان «a-» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن«ojla- - ئويلا-» پېئىلنى ئالساق، ئۇنىڭ ئىزچىل تۇسلۇق ئۆزەك شەكلى «ojla(p)j(a)t(a)» بولىدۇ، «køɾ- - كۆر-» پېئىلىنىڭ ئىزچىل تۇسلۇق ئۆزەك شەكلى «køɾy(p)j(a)t(a)» بولىدۇ.

بۇ ئۆزەكتىن ئىزچىل ھازىرقى زامان پېئىلى ياسالسا، ئۇنىڭ

بولۇشلۇق، بولۇشسىز شەكلى، سوراق شەكلى تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

بولۇشلۇق شەكلى

ojla-			ئويلا-
ojlajttimɛ(n)	ئويلاۋاتىمەن	ojlajttimiz	ئويلاۋاتىمىز
ojlajttisɛ(n)	ئويلاۋاتىسەن	ojlajttisilɛ(r)	ئويلاۋاتىسىلەر
ojlajttisiz	ئويلاۋاتىسىز		
ojlajttila	ئويلاۋاتىدىلا		
ojlajttu	ئويلاۋاتىدۇ	ojlajttu	ئويلاۋاتىدۇ
iʃlɛ -			ئىشلە-
iʃlijttimɛ(n)	ئىشلەۋاتىمەن	iʃlijttimiz	ئىشلەۋاتىمىز
iʃlijttisɛ(n)	ئىشلەۋاتىسەن	iʃlijttisilɛ(r)	ئىشلەۋاتىسىلەر
iʃlijttisiz	ئىشلەۋاتىسىز		
iʃlijttila	ئىشلەۋاتىدىلا		
iʃlijttu	ئىشلەۋاتىدۇ	iʃlijttu	ئىشلەۋاتىدۇ
kør-			كۆر-
køryjttimɛ(n)	كۆرۈۋاتىمەن	køryjttimiz	كۆرۈۋاتىمىز
køryjttisɛ(n)	كۆرۈۋاتىسەن	køryjttisilɛ(r)	كۆرۈۋاتىسىلەر
køryjttisiz	كۆرۈۋاتىسىز		
køryjttila	كۆرۈۋاتىدىلا		
køryjttu	كۆرۈۋاتىدۇ	køryjttu	كۆرۈۋاتىدۇ

jul-			يۇل -
julujttimɛ(n)	يۇلۇۋاتىمەن	julujttimiz	يۇلۇۋاتىمىز
julujttisɛ(n)	يۇلۇۋاتىسەن	julujttisilɛ(r)	يۇلۇۋاتىسىلەر
julujttisiz	يۇلۇۋاتىسىز		
juluttila	يۇلۇۋاتىدىلا		
julujttu	يۇلۇۋاتىدۇ	julujttu	يۇلۇۋاتىدۇ

jɛ-			يە-
jijttimɛ(n)	يەۋاتىمەن	jijttimiz	يەۋاتىمىز
jijttisɛ(n)	يەۋاتىسەن	jijttisilɛ(r)	يەۋاتىسىلەر
jijttisiz	يەۋاتىسىز		
jijttila	يەۋاتىدىلا		
jijttu	يەۋاتىدۇ	jijttu	يەۋاتىدۇ

بولۇشسىز شەكلى

ئىزچىل ھازىرقى زامان پېئىلنىڭ بولۇشسىز شەكلى پەقەت يىلتىزغا (ئۆزەككە ئەمەس) «-maj، -mij» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ، رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ياسالغاندىن كېيىن، ئۆزەك ياسىغۇچى «-jat» ۋە شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

jimijttimɛ(n) يېمەيۋاتىمەن

dimijttimɛ(n) دېمەيۋاتىمەن

satmajttisɛ̄(n) ساتمايۋاتىسەن

kø̄(r)mijttu كۆرمەيۋاتىدۇ

atʃā(l)majttu ئاچالمايۋاتىدۇ

kø̄rynmijttu كۆرۈنمەيۋاتىدۇ

سوراق شەكلى

ئىزچىل ھازىرقى زامان پېئىلىنىڭ سوراق شەكلى ئۆزەك ياسىغۇچى jat- پېئىلىدىن كېيىن سوراق قوشۇمچىسى «-am // -ɛm» قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

iʃlijttammɛ̄(n) ~ iʃlijttamdimɛ̄(n) ئىشلەۋاتامدىمەن

køryjttammɛ̄(n) ~ køryjttamdimɛ̄(n) كۆرۈۋاتامدىمەن

iʃlimijttammɛ̄(n) ~ iʃlimijttamdimɛ̄(n) ئىشلىمەيۋاتامدىمەن

kø̄(r)mijttammɛ̄(n) ~ kø̄(r)mijttamdimɛ̄(n) كۆرمەيۋاتامدىمەن

ā(l)majttammɛ̄(n) ~ ā(l)majttamdimɛ̄(n) ئالمايۋاتامدىمەن

ئەگەر بۇنداق ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك al-، sal-، qal-، bol-، qil-، kɛl- قاتارلىق [l] بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللاردا ھاسىل بولسا، ئۇچاغدا [l] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى ئارقىلىق تېخىمۇ ئىخچام تۈسكە كىرىدۇ. مەسىلەن:

e(l)jttu ئېلىۋاتىدۇ

se(l)jttu سېلىۋاتىدۇ

qe(l)jttu قېلىۋاتىدۇ

ki(l)jttu ~ ke(l)jttu كېلىۋاتىدۇ

qi(l)jttu قىلىۋاتىدۇ

bu(l)jttu بولۇۋاتىدۇ

qi(l)jttammɛ̄(n) ~ qi(l)jttamdimɛ̄(n) قىلىۋاتامدىمەن

qi(l)jttamla قىلىۋاتامدىلا

qi(l)jttiʃamla قىلىشىۋاتامدىلا

qi(l)jttamdu قىلىۋاتامدۇ

ئەدەبىي تىل تەسىرىگە يولۇققانلاردا بۇ ئۆزەك ۋە ئىزچىل ھازىرقى زامان پېئىللى ئەدەبىي تىلدىكىدەك ياسىلىدۇ.

③ چەكلىمىسىز تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى a- ، ε- // j- لىق رەۋىشداشلارغا «bεr-» پېئىلىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. تەلەپپۇزدا بۇ پېئىلىنىڭ ئاخىرقى[r] تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، [b] تاۋۇشى [w] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ.

بۇ پېئىل چەكلىمىسىز تۈسلۈك ئۆزەك مەنىسىنى ئىپادىلىگەندە «bεr-» دىن ئالدىن بىر «li» بوغۇمى (نىمىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەنلىكى توغرىسىدا ھازىرچە ئىزدىنىپ كۆرۈلمىدى) كۆپىيىدۇ.

مەسىلەن:

salaliwε̄(r)gε̄(n) سالىۋەرگەن

apiraliweridu ئاپىرىۋېرىدۇ

kitεliwiridu كېتىۋېرىدۇ

qojaliwε̄(r)mεmdu? قويۇۋەرمەمدۇ؟

ئەگەر «li» بوغۇمى قوشۇلمىسا، ھەرىكەتنىڭ پۈتۈنلەي ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرۈپ، ئەدەبىي تىلدىكى «εt -~ at -» پېئىلىنىڭ بىلدۈرگەن مەنىسىگە يېقىن بىر مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

qilawε̄(r)slεki قىلىۋەتسىلچۇ

tygytε̄wε̄(r)sεm تۈگىتىۋەتسەم

qoputāwε̄(r)gε̄(n) قومۇرۇۋەتكەن

maŋdutāwε̄(r)sεn ماڭدۇرۇۋەتسەم

satāwirijniŋ سېتىۋېتەيلى

basāwε̄(r)sε بېسىۋەتسە

ʧiqitāwε̄(r)di چىقىرىۋەتتى

△ bɑ̄(r)ʁusiz qilɑ̄wɛ̄(r)di. بارغۇسىز قىلىۋېتى.

△ɑltindʑi ɑj bō(l)ʁandɑ qojɑ̄wiridu.

ئالتىنچى ئاي بولغاندا قويۇۋېتىدۇ.

بۇلاردىن باشقا -baq، -sɑl، -tɑʃlɑ، -qɑl، -kɛt قاتارلىق پېئىللارمۇ تۇسلۇك ئۆزەكلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن، jɛ̄(p)pɑxsiliriki، urup tɑʃlɑ، eqip kɛtti، eʁirlɑp qɑldi dɛp sɑldim دېگەنلەردىكىدەك. لېكىن، بۇلار تېخى سىنتېتىك فورمىغا ئايلانمىغانلىقى ئۈچۈن ئايرىم توختالمىدۇق.

6. پېئىل رايلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر

① ۋاستىسىز بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان پېئىلى بىرىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۈچۈن تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە -tuq، -duq قوشۇلىدۇ، ئالدى ئۆزۈك تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە -tyk، -dyk قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

tepiʃi(p) qɑlduq تېپىشىپ قالدۇق

joqɑjniʁɑ øttyk يوقىرىغا ئۆتتۇق

bildyk بىلدۇق

kɛttyk كەتتۇق

jidyk يېدۇق

øtkɛrdyk ئۆتكۈزدۇق

② ۋاستىسىز بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلىنىڭ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك فورمىسى ئۈچۈن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە -tiŋlɛ̄(r)، -diŋlɛ̄(r) قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ.

مەسىلەن:

tølidiŋlɛ̄(ɾ)	تۆلىدىڭلار
kɛttiŋlɛ̄(ɾ)	كەتتىڭلار

③ ۋاستىسىز بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلىنىڭ ئىككىنچى شەخس ھۆرمەت تۈرىنىڭ سوراق شەكلىدە [ɛ]، [ɑ] دىكى -lɛ̄(ɾ)، -lɑ(ɾ) ھۆرمەت تۈرى قوشۇمچىسى تاۋۇشلىرى ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

ɑmɑ̄(n) kɛllɛ̄mu?	ئامان كەلدىلىمۇ؟
sɑlɑmɛt qollɑ̄mu?	سالامەت قوندىلىمۇ؟
ytkɛ bɑ̄(ɾ)lɑ̄mu?	ئۆياققا باردىلىمۇ؟

④ ۋاستىسىز بايان رايىدىكى ھازىرقى زامان خەۋەر پېئىلى (a شەكلى) نىڭ بولۇشسىز فورمىسى «-mij» رەۋىشدىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

dimijmɛ̄(n) ~ dimijdimɛ̄(n)	دىمەيمەن
kiɾmijdu	كىرمەيدۇ
kɛ̄(l)mijsɛ̄(n)	كەلمەيسەن

⑤ ۋاستىسىز بايان رايىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر پېئىلى (a شەكلى) نىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك، كۆپلۈك سوراق شەكلى يىلتىزدىن كېيىن -ɛm، -ɑm // -m قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن، تۆمۈرتىدە:

tʃyʃɛmmɛ̄(m)	چۈشەمدىمەن	dɛmmɛ̄(n)	دەمدىمەن
køtʃɛmmizki	كۆچەمدىمىزكى	ɑlɑmmiz	ئالامدىمىز
qorumɑmmiz			قورۇمامدىمىز

توشۇدا:

bɑɾɑmdimiz ~ bɑɾɑmmiz	بارامدىمىز
bɑ̄(ɾ)mɑmdimiz ~ bɑɾɑmmiz	بارمامدىمىز

ʧyʃɛmdimiz ~ ʧyʃɛmmiz چۈشەمدىمىز

⑥ ۋاستىسىز بايان رايىدىكى پۈتمىگەن زامان خەۋەر پېئىلى (b شەكلى) -ɛɾ، -ɑɾ // -ɾ- قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسىلىدۇ، [ɾ]، [l] بىلەن ئاياغلاشقان يىلتىزلاردا كۆپىنچە -yɾ، -uɾ- قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

qiluɾ قىلار

kilyɾ ~ kilɛɾ كېلەر

ɑluɾ ئالار

qɑluɾ قالار

ʧɑluɾ چالار

sɑluɾ سالار

bilyɾ بىلەر bilyɾmiz بىلەرمىز

boluɾ بولار

ʧiquɾ چىقار

biɾyɾ ~ biɾɛɾ بېرەر

tuɾuɾ تۇرار

oɾuɾ ئورار

teɾuɾ تېرەر

bɑɾuɾ بارار

tɑpuɾ تاپار

jɛɾ يەر

kiɾɛɾ كىرەر

kilɛ̄(ɾ)jili كېلەر يىلى

△bygø(n) kitɛ̄(ɾ) qɑɾ قار بۈگۈن كېتەر

△hoga monɑxla wō(l)sɑ, ot jɛp tojupmu qɑluɾ.

ھاۋا مۇشۇنداقلا بولسا، (ماللار) ئوت يەپ، تويۇپمۇ قالار.

△uni ā(l)ʁili bolurmu? ئۇنى ئالغىلى بولارمۇ؟

△bazā(r) ojnarduq بازار ئوينار ئىدۇق.

△bolur -bō(l)mas iʃ بولار - بولماس ئىش.

ئەگەر «jɛ-، dɛ-» پېئىللىرى ئىمكانىيەت تۇسلۇك ئۆزەك ئارقىلىق مۇشۇ راي بىلەن تۈرلەنسە، تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

jalu يېيەلەيدۇ

dalu دېيەلەيدۇ

⑦ بۇيرۇق - تەلەپ رايى بىرىنچى شەخس بىرلىكى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن يىلتىزغا ياكى ئۆزەكلەرگە ij- قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ، ئاخىرى [ɛ] بىلەن ئاياغلاشقان يىلتىزلاردا مەزكۇر [ɛ] تاۋۇشى [i] غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

iʧ -	ئىچ -	iʧij	ئىچەي
kør -	كۆر -	kørij	كۆرەي
kɛl -	كەل -	kilij	كىلەي
syz -	سۈز -	syzij	سۈزەي
iʃlɛ -	ئىشلە -	iʃlij	ئىشلەي
jɛ -	يە -	jij	يەي

بۇ ھادىسە ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىئالېكتىدىمۇ بار.

⑧ بۇيرۇق - تەلەپ رايى ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك فورمىسى ئۇچۇن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە -yŋlē(r)، -iŋlē(r)، -ŋlē(r) قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

iʃlɛŋlē(r) ئىشلەڭلار

iʧiŋlē(r) ئىچىڭلار

køryŋlē(r) كۆرۈڭلار

⑨ بۇيرۇق - تەلەپ رايىنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە

تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق - ɑjniŋ، - jniŋ // - ɑjni، - jni
ئۆزەكلەرگە jni-، jniŋ- بىلەن بىللە ijni-، ijniŋ- قوشۇلۇش بىلەن
ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

køɾ(yp)pɑqɑjniŋ
كۆرۈپ باقايلى

mɑŋɑjniŋ
ماڭايلى

sim tɑ̄(ɾ)tip qojɑjni
سىم تارتىپ قويايلى

qilɑjniŋ
قىلايلى

itʃijniŋ ~ itʃijni
ئىچەيلى

iʃlijniŋ ~ iʃlijni
ئىشلەيلى

jijniŋ ~ jijni
يەيلى

ɛtʃikitijni
ئاچقىپ كېتەيلى

solɑjniŋ
سولايلى

⑩ خالاش رايى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق يىلتىزلارغا ʁɑj-،
qɑj- قوشۇلۇش بىلەن، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق يىلتىزلارغا
gij-، kij-، قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

iʃkij
ئىچكەي

kɛ̄(l)gij
كەلگەي

iʃligij
ئىشلىگەي

kɛtkij
كەتكەي

7. پېئىل دەرىجىلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر

قۇمۇل شىۋىسى ئەدەبىي تىل ۋە باشقا شىۋىلەر بىلەن پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىسىنىڭ ئىپادىلىنىشى جەھەتتىن تۆۋەندىكى نۇقتىلاردا پەرقلىنىدۇ.

① [t] بىلەن ياكى «rt» بىلەن ئاياغلاشقان تۆۋەندىكى

پېئىللارغا tyɾ-، tuɾ- قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

taɾt- تارت- taɾttuɾ- تارتقۇز-

△ unni taɾttuɾdum

ɛt- ئەت- ɛttyɾ- ئەتكۈز-

aɾt- ئارت- aɾttuɾ- ئارتقۇز-

△ jyk aɾtquzdum

eɾt- ئەرت- eɾttyɾ- ئەرتكۈز-

② [t] بىلەن ئاياغلاشقان تۆۋەندىكى پېئىللارغا kyɾ - قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

jɛt- يەت - jɛtkyɾamisima يەتكۈزەلمىسىمۇ

pyt- پۈت - pytkyɾidiʁā(n) پۈتكۈزىدىغان

øt- ئۆت - øtkyɾyp ئۆتكۈزۈپ

③ dɛ - ، jɛ - ، ju - پېئىللىرىغا dyɾ - ، duɾ - قوشۇلىدۇ.

didyɾ - ~ dydyɾ - دېگۈز-

jidyɾ- يېگۈز-

juduɾ- يۇغۇز-

④ qoɾq - ، aq - ، tuɾ - پېئىللىرىغا - ʁuz ، iz - (? -qiz) quz قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

qo(ɾq)quz- قورقۇتماق

tuɾʁuz- تۇرغۇزماق

aq(q)iz- ئاققۇزماق

⑤ [ɾ] بىلەن ئاياغلاشقان تۆۋەندىكى پېئىللارغا dyɾ- ، duɾ- قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

uɾduɾ- ئۇرغۇز -

kɛ̄(ɾ)dyɾ- كەرگۈز -

bā(ɾ)duɾ- بارغۇز -

bɛ̄(r)dyr- بەرگۈز-

ordur- ئۇرغۇز-

⑥ -kij، -kir پېئىللىرىغا -gyr، بەزىدە -gyz قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

kij- كەي- kygyz-//kigyr- كىيدۈر-

kir- كىر- ki(r)gyr- كىرگۈز-

⑦ -toʃ پېئىلىغا -qur قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

suni toʃqur- سۇنىتولدۇر-

⑧ [ʧ]، [ʃ] بىلەن ئاياغلاشقان -iʧ، -qaʧ، -tyʃ قاتارلىق پېئىللارغا -yr، -ur (بەزىدە -ɛr) قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

qaʧur- قاچۇر-

tyʃyr- ~ tyʃɛr- چۈشۈر-

iʧyr- ~ yʧɛr- ئىچكۈز-

⑨ [j]، [q]، [s]، [ʃ]، [z]، [ŋ]، [n]، [l] بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارغا ئەدەبىي تىلدىكىدەك -dur، -tur // -dyr، -tyr قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ.

⑩ سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارغا ئەدەبىي تىلدىكىدەك «-t» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ.

iʃlɛ- ئىشلە- iʃlɛt- ئىشلەت-

8. رەۋىشداشلاردىكى ئالاھىدىلىكلەر

① a، -ɛ// -j لىق رەۋىشداشلاردا بەزىدە ئارىلاش قوللىنىش ئەھۋالى كۆرۈلىدۇ، يەنى ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان يىلتىزلارغا -a، -ɛ قوشۇمچىلىرى بىلەن تەڭ -aj، -ij قوشۇلۇپمۇ رەۋىشداش ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

△qaraj - qaraj maŋdim, tepil(ip) qalā(r)mike(n) dɛp

قاراپ-قاراپ ماڭدىم، تېپىلىپ قالامدىكىن، دەپ.

△baqaj - baqaj ʧiqiptikɛnduq

(ماللارنى) باقا - باقا چىقىپتىكەن.

△ō(l)tura - ō(l)tura ʧixtim

(ئۆيەرگە) ئولتۇرا - ئولتۇرا چىقتىم.

② بولۇشسىزلىق فورمىسىدىكى رەۋىشداشلار تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق يىلتىز ياكى ئۆزەكلەردە، بولۇشسىزلىق فورمىسى -mɛ دىكى [ɛ] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى نەتىجىسىدە -mij شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

yzdymij	ئۈزدۈرمەي، ئۈزدۈرمەستىن
kē(l)mij	كەلمەي، كەلمەستىن

بۇ نۇقتىمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىئالېكتىدىكىگە ئوخشاش.

③ p - لىق رەۋىشداش بىلەن تۇرلىنىپ، ئارقىسىدىن تۇسلۇق مەنە بەرگۈچى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كەلگەن پېئىللاردا مەزكۇر -p ياكى -p بىلەن قوشۇلۇپ كەلگەن بوغۇم تامامەن چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

tillē(p) kɛtti	تىللاپ كەتتى
jen(ip) kē(l)sɛ	يېنىپ كەلسە...
kiti(p) qalidu ~ kit(ip) qalidu	كىتىپ قالىدۇ
dɛ(p) qojdum	دەپ قويدۇم
biri(p) qoj	بېرىپ قوي
ɛʧyʃ(yp) pirimē(n)	ئەچۈشۈپ بېرىمەن

ئەگەر p-لىق رەۋىشداشتىن كېيىن تۈسلۈك مەنە بەرگۈچى -al پېئىلى كەلسە، رەۋىشداشتىكى [p] تاۋۇشى چۈشۈپ قالماي، [w] غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

tartiwɛ(li)p — تارتىۋېلىپ

sa(li)wā(l)saq — سېلىۋالساق

ɛ(li)wɛ(li)ptikē(n)duq — ئېلىۋاپتىكەن

ʧyʃyr(y)walidu — چۈشۈرۈۋالىدۇ

9. ياردەمچى سۆزلەردىكى ئالاھىدىلىكلەر

① ياردەمچى پېئىل digē(n)

بۇ پېئىل ئادەتتىكى «دېگەن - digɛn» مەنىسىنى بىلدۈرگەندىن تاشقىرى جۈملىنىڭ پېئىلىدىن، تۈرغۇن سۆزلەردىن بولغان خەۋەردىن كېيىن كېلىپ تەكىتلەش مەنىسىدە «ئىدى - idi» ياردەمچى پېئىلنىڭ رولىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

△ɛkɛm yrymʧigɛ tojʁa ʧiqaj digē(n) digē(n).

ئاكام ئۈرۈمچىگە تويغا چىقاي دېگەندى.

△miniŋ bu ɛdɛm bilē(n) tɛŋ bir kiʧi(g) dadam bar digē(n).

مېنىڭ بۇ ئادەم بىلەن تەڭ بىر كىچىك دادام بار ئىدى.

△u bygø(n) kir jumaxʧi digē(n)

ئۇ بۈگۈن كىر يۇماقچىدى.

② ياردەمچى پېئىل dzɛ

بۇ پېئىل «قوي، بولدى قىل، بولدى » دېگەن مەنىلەردە جۈملىنىڭ ئالدىدىمۇ، كەينىدىمۇ كېلىۋېرىدۇ. سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم بىر ئىشتىن نارازىلىقى، ئۇ ئىشنى قايتا ئېغىزغا ئالماسلىقنى تەكىتلەش مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

△ dzɛ ,dzɛ ,ʃu jē(r)gima baramdiʁā(n)

بولدى، شۇ يەرگىمۇ بارامدىغان؟

△iʃqa jumʃisam, ʃunimu qi(l)midiŋmu, hɛj, ʤɛ, ʤɛ.

ئىشقا بۇيرۇسام، شۇنىمۇ قىلمىدىڭمۇ، ھەي، بولدى، بولدى.

بۇ پېئىل پەقەت ئىككىنچى شەخسكىلا قارىتىلىدۇ، شۇڭا ئىككىنچى شەخسنىڭ شەخسلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنەلەيدۇ. مەسىلەن:

△ʃunimu oxʃuta(l)midiŋmu , ʤisina .

شۇنىمۇ ئوخشىتالمىدىڭمۇ، بولدى قىلە

△hɛj, ʤisina, ulā(r) kattala ɛdɛmlɛ̄(r)ʁu, anaq qi(l)miʁandu?

ھەي، قويە، ئۇلار كاتتا ئادەملەرغۇ، ئۇنداق قىلمىغاندۇ؟

△ʤisilira, ɛmdi uni qilmas

قويسىلارا، ئەمدى ئۇنداق ئىشنى قىلماس.

③ ياردەمچى پېئىل (ikɛ̄(n

ياردەمچى پېئىل (ikɛ̄(n قوشۇلۇپ كەلگەن تەركىبلەر مەيلى پېئىل بولسۇن، مەيلى تۈرغۇن سۆزلەر بولسۇن، ئۇنىڭ سوراق شەكلى ئۇچۇن (ikɛ̄(n دىن كېيىن «-mu» يۈكلىمىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

bā(r)ʁā(n)kɛmmu?	بارغانمىكەن؟
beriptikɛmmu?	بېرىپتىمىكەن؟
bā(r)kɛmmu?	بارمىكەن؟
ʃu kɛmmu?	شۇمىكەن؟

④ ʁa ، -ki ، -kina ، -a يۈكلىمىلىرى

بۇ يۈكلىمىلەر بۇيرۇق - تەلەپ رايى، خالاش رايى فورمىسىدىكى پېئىللاردىن كېيىن كېلىپ، بۇيرۇق - تەلەپ مەزمۇنىنى تېخىمۇ سىلىقلاشتۇرۇش رولىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

kirsilɛ ʁa	كىرسىلەرا

kɵ̄(r)silɛ kina	كۆرسىلەرا
kɛ̄(l)silɛ ki	كەلسىلىچۇ
qi(l)sila ki	قىلسىلىچۇ
kɛtkij kina	كەتسۇنچۇ
jatqaj ʁa	ياتسۇنچۇ
bɛ̄(r)gij ʁa	بەرسۇنچۇ
bā(r)saŋlā(r) ki//kina//ʁa	بارساڭلارا
kɛ(l)sɛŋlɛ̄(r) kina// ʁa	كەلسەڭلارا
søzlijniŋ kina	سۆزلەيلى-لا، سۆزلەيلىچۇ
kør(yp) paqajniŋ kina	كۆرۈپ باقايلىچۇ
uxlajniŋ ʁa	ئۇخلايلىچۇ
jatajniŋ ʁa	ياتايلىچۇ
barajniŋ ki	بارايلىچۇ
jazsiŋiz -a	يازسىڭىزا
△jɛp baxsiŋiz -ki	يەپ باقسىڭىزچۇ؟
△jɛp baxsiliri -ki	يەپ باقسىلىچۇ؟

△bol(i)diʁā(n) qoʃaxlā(r)de(n) birni ejtip

bɛ̄(r)siŋiz – ki

بولىدىغان قوشاقلاردىن بىرنى ئېيتىپ بەرسىڭىزچۇ.

⑤ - la يۈكلىمىسى

قۇمۇل شىۋىسىدىكى la- يۈكلىمىسى ئەدەبىي تىلدىكى رولىدىن باشقا جۈملىنىڭ بىر قىسىم تۇرغۇن سۆزدىن بولغان خەۋەرلىرىدىن كېيىن كېلىپ تەكىتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

△bizni bytlɛ̄(r)dɛ anaq gyl jox -la

بىزنىڭ بۇياقلاردا ئانداق گۈل يوق.

△xijal qi(l)sam joxla -la

خىيال قىلسام زادى يوقتۇ.

△bu jurtlā(r)da dzerē(n) joxla

بۇ يۇرتلاردا جەرەن يوق.

△anaq gep bytte dzixla -la

بۇ ياقتا ئۇنداق گەپ جىق.

⑥ as ئۇندىشى

بۇ ئۇندەش سۆز جۈملىنىڭ بېشىدىمۇ، ئاخىرىدىمۇ كېلىدۇ، ئېهتىماللىق مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەردە ئېهتىماللىقنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

△bygø(n) qar jeбijttu, maʃina maŋmajdiбā(n) ʧeбiwā(r),as.

بۈگۈن قار يېغىۋاتىدۇ، بەلكىم ماشىنا ماڭمايدىغان ئوخشايدۇ.

△bygø(n) qizim ʧixmajdiбā(n) oxʃajdu, as

بۈگۈن ئېهتىمال قىزىم چىقمايدىغان ئوخشايدۇ.

⑦ aŋwala باغلىغۇچىلاردىن (شۇنىڭ ئۈچۈن)، wilē(n),minē(n),eke ~ eke//ekizize قاتارلىقلار قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

△qar jaбdi,aŋwala maŋā(l)miduq

قار ياغدى، شۇڭلاشقا ماڭالمىدۇق.

△egel mē(n) baraj , ekizize sē(n) bā(r)

ئاۋۋال مەن باراي، ئاندىن كېيىن سەن بار.

بۇلاردىن «andin kejin» باغلىغۇچىلىرى ekizize ، eke ~ eke بىرىكمىسىنىڭ e(ndin)ke(jin) ياكى e(ndin) kizi(n)ze شەكلىدە قىسقىرىشىدىن كېلىپ چىققان.

10. ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىكى ئالاھىدىلىكلەر

① ئەدەبىي تىلدا بىر قىسىم تەقلىد سۆزلەردىن ‎-ilda‎، ‎-ilde‎- قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسىلىدىغان پېئىللار قۇمۇل شىۋىسىدە ‎ʃi‎- قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

qaxʃi- قاقىلدىماق

lɛmʃi- لۆمشىمەك

② پېئىل يىلتىزلىرىغا قوشۇلىدىغان ‎ʁur‎- قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان سۆزلەر كۆپىنچە قارغاش مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

tozuʁur توزۇغۇر (مالغا قارىتىلىدۇ)

ʧɛʧiriʁur ئۆلگۇر (بالىلارغا قارىتىلىدۇ)

③ تۇرغۇن سۆزلەردىن پېئىل ياسىغۇچى ‎-la‎، ‎-lɛ‎ // ‎-da‎، ‎-dɛ‎- قوشۇمچىلىرى تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرگە ئەدەبىي تىلدىكىنىڭ ئەكسىچە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

dʐønlɛ- جۆندىمەك

pyrlɛ- ئوتنى پۈۋدىمەك ـ پۈۋلىمەك

sirda- سىرلىماق

jeʃilda- يېشىللاشماق

ʃapilaʁda- شاپىلاقلىماق

siliʁdaʃtur- سىلىقلاشتۇرماق

ʧiʧɛgdɛ- چېچەكلىمەك

mārɛgdɛ- مۇبارەكلىمەك

④ ‎-yrkɛ, -urqa//-irqa, -rqa‎، قوشۇمچىلىرى ئەدەبىي تىلدىكىدىن باشقا، يەنە ‎sono‎ (غەلىتە)، ‎øz‎ (ئۆز) سۆزلىرىگە

قوشۇلۇپ سۆز ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئۆزكۆرۈپ øzyrgynyp

ئەجەبلەنمەك، غەلىتە كۆرمەك -sunorqa

IV . قۇمۇل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئۈلگىلەر

قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا باي، مۇنداق بايلىق مەيلى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تۈرلىرى جەھەتتىن بولسۇن، ياكى ئۇنىڭ بەدىئىيلىكى جەھەتتىن بولسۇن، ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىدا بولۇپمۇ خەلق قوشاقلىرى، بېيىت، ماقال - تەمسىل، تېپىشماق، ئېيتىشىش، چاقچاق تۈرلىرى ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان. قۇمۇل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەزمىي ژانىرغا كىرىدىغانلىرى «قۇمۇل نەزمىلىرى»گە كىرگۈزۈلگەن. بىز پەقەت ئۆز ئالدىمىزغا قويغان ۋەزىپىمىزگە ئالاقىدار ھالدا قۇمۇل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھەر قايسى ژانىرلىرىدىن ئۈلگىلەرنىلا بەردۇق.

bulbul wilɛ̄(n) torʁaj

ئېيتىپ بەرگۈچى: پاتەمخان ھەسەن

biɾ bulbul wilɛ̄(n) biɾ toɾʁɑj ikkisi eʁijnɑ wo(lu)ptu. eʁijnɑ wo(lu)p juɾtliɾiʁɑ bɑ̄(ɾ)mɑxʧi bo(lu)ptu. bulbul minikidɛ bɑɾɑjni ɑʁɑl digidɛk, toɾʁɑj minikidɛ bɑɾɑjniŋ digidɛk. bulbulni juɾtiʁɑ bɑ̄(ɾ)mɑxʧi wo(lu)p, beɾiptu. bulbulni juɾti ʃunnɑq kɑttɑ juɾtkɛ̄(n), jeʃilliq, gyllyk, gøzɛl. bulbul juɾtiʁɑ kilip, ʃunnɑq sɑ̄(j)ɾɑptu. sɑ̄(j)ɾisɑ u toɾʁɑj sɑ̄(j)ɾimiʁidɛk, ʧiɾɑjini

tyrtyp ō(l)turʁidɛk. hɛj eʁijna, saŋʁa jarimidimu mini jurtum, sɛ̄(n) sā(j)rimajsɛnʁu, sɛmmu sā(j)ra, ʃunnaq ʧirajliq, gyllyk, gøzɛl jɛ̄(r)dimu sā(j)rimamsɛ̄(n) disɛ. torʁaj: aj, øzymniki jurtum køzymgɛ kør(y)nyp sā(j)riʁum kɛ̄(l)mijttu, sini jurtuŋ mini jurtumdɛk ʧirajliq ɛmɛskɛ̄(n), mini jurtumʁa wā(r)ʁā(n) wō(l)saq munnaq jurtta sā(j)riʁum kɛ(l)mijttu, dɛptu. ɛ(ndin) ke(jin) bulbul xijal qi(li)ptu, hɛj, buni jurti mundinmu katta jurtq(a) oxʃajdu, ɛmsɛ torʁajniŋ jurtiʁa barajniŋ dɛp ikkisi bir wolup torʁajni jurtiʁa meŋiptu. ikkisi uʧup keti(p) pā(r)ʁidɛk, keti(p) pā(r)ʁidɛk, bir jɛ(r)lɛ̄(r)gɛ beriptu. binam, saj, uʧimu kørynmijdu. ɛ(ndin) kezi(n)zɛ torʁaj bir qejʁaʃni beʃiʁa qonup ō(l)turup sā(j)raptu. sā(j)raptikɛnduq, bulbul: hɛj eʁijna, seni jurtuŋ moʃumu, sɛ̄(n) uʧimu joqbir zimingɛ ke(li)pla baʃlap sā(j)rap kɛttiŋʁu? eʁijna, dɛptikɛnduq, mini jurtum moʃu,mini jurtumdɛk ʧirajliq jurt wolamdu, dɛp sā(j)rap-sā(j)rap ketiptu. bulbul: bu gøzɛlligimu joxkɛ̄(n), jeʃilliʁimu joxkɛ̄(n). bir sajkɛnʁu. disɛ, mini jurtum xunnaq katta, sini jurtuŋde(n) mini jurtum katta wo(l)maj dɛp jɛ̄(r)lɛ̄(r)gɛ ʧyāyp aʁinap, baʃ-køzlirini syrkɛp ketiptu. ɛ(ndin) ke(jin) bulbul xijal qi(li)ptu: munnaq sajda sā(j)rap kitiʃigɛ qariʁanda, bunuŋ øziniŋ jurti ʃunnaq katt(a) ikɛ̄(n), jeʃilliq bō(l)misima, dɛptu.

ʃuŋʁa qariʁanda bizniŋmu tømyrtimiz ɛmdi ikki taʁni arisi, daraxte(n) baʃqi, qaʧuride(n) baʃqi nimɛ joq,

jaz boluʃi bɛʃindʑi ajʁa kɛ̄(l)sɛ jaz woludu. ʃunax wo(l)sima øzymizni jurti, øzymizgɛ xela amdā(n), ʧi-rajliq kør(y)nijttu ɛmdi.

1996-يىل 6-ئاينىڭ 7-كۈنى، تۆمۈرتى

paraŋ

ئېيتىپ بەرگۈچى: پاتەمخان ھەسەن

burо(n) byttɛ bir mama wā(r)kɛ̄(n). uni buwisi øl(yp) kitiptu. bir nɛʧʧɛ buwa alaj, maŋʁa tɛ̄kkin disɛ unimaptu. turkøldɛ bir buwa wā(r)kɛ̄(n), ʃu mamini ikki eʁiz gɛp wilɛ̄(n) øzym elip kilimɛ̄(n) dɛp tømyrtigɛ kɛ(li)ptu. kilip, ɛ(ndin)kizi(n)zɛ mamini øjygɛ beriptu. mama bu buwiʁa ʧā(j) qujup ʧā(j) iʃsilɛ buwisi dɛptu. buwa mamini gɛptɛ ʧyʃyrij dɛp: mamisi tiʃliri ɛrgim-burʁum (ardʑaŋ-urdʑuŋ), ambur selip julʁanmiki, dɛptu. mama, ʧā(j) iʃsilɛ buwisi, saqalliri dʑaʁal-dʑʁul, øzlɛ̄(r)ni tikɛ qojlap øʃkɛ tuqqanmiki, dɛptu. digɛndiki(jin) buwa iʧijtqā(n) ʧejini taʃlap etiʁa miniptu, etini jørtkɛp turkølgɛ kitiptu.

1996-يىل 6-ئاينىڭ 8-كۈنى، تۆمۈرتى

ʧiŋʁildiʁaq minɛ̄(n) doŋʁuldiʁaq

ئېيتىپ بەرگۈچى: توشۇلۇق زەينەپخان غوجامنىياز—لىپىر

buruŋqi zamanda ikki kiʃi øtyptikɛ̄(n). birsiniŋ eti ʧiŋʁildiʁaqkɛ̄(n), birsiniŋ eti doŋʁuldiʁaqkɛ̄(n). ʧiŋ-

ʁildiʁaq iʃʧā(n). oqɛtkɛʃ ɛdɛmkɛ̄(n), bu kyndɛ harawa jasap setip turmuʃini jaxʃilajdikɛ̄(n). doŋʁuldiʁaq iʃ qi(l)majdikɛ̄(n), ʃunuŋ minɛ̄(n) bunuŋ kynde(n) kyngɛ turmuʃi jaxʃilinip kiti(p) paʁiniʁa doŋʁuldiʁaqniŋ bizɛ̄(r) iʧi qajnajdikɛ̄(n). iʧi qajnap, mɛ̄(n) moʃunuŋ jasiʁā(n) harawulirini bir køjdyr(yp) wataj, kynde(n) kyngɛ munu(ŋ)ki turmuʃi jaxʃilin(ip) ket(ip) paridu, dɛp. ɛ̄(ndin) ke(jin) kiʧiligi ki(li)p oʃu kiʃiniŋ jeŋi jasiʁā(n) harawuliriʁa ot qoj(up) sal(i)dikɛ̄(n). ɛ(ndin) ke(jin) ʃu kiʧidɛ ʃu harawulā(r) eriq køjyp tygijdikɛ̄(n). ɛ(ndin) ke(jin) bu ɛdɛm ɛtisi ʧixsa harawulā(r) joq, køj(yp) kɛtkɛ̄(n). ɛm(di) bu harawulā(r) køjyp tygɛp-tuʁu, ɛm(di) muni qajnaq qiliʃ kirɛk, dɛp jenɛ bir ʧarɛ-amal tepiptu. ʃunuŋ minɛ̄(n) ɛm(di) moʃunuŋki kømyrini qaʧilap bir jɛ(r)gɛ apir(ip) paqaj, dɛp ɛ(ndin) ke(jin) kømyrni qaʧilap iʃɛklɛ̄(r)gɛ artip, baʃqa bir jɛ̄(r)gɛ apirip, altunni kymyʃkɛ tigiʃidiʁā(n) ɛdɛm bā(r)mu? dɛp syrɛ̄(n) sɛptu. ʃunuŋ minɛ̄(n) ɛ(ndin) ke(jin) waj, altunni kymyʃkɛ tigiʃidiʁā(n) ɛdɛm bā(r)mu dɛp bir ɛdɛm altun ɛkiptu, kymyʃkɛ tigiʃkidɛk digɛnni bajʁa heliqi ʧikɛrliri dijdikɛ̄(n). digɛnde(n) ke(jin) altunnimu kymyʃkɛ tigiʃmɛmdu, ʧaq-qā(n) altunni qujuwɛ(li)p kymyʃni qaʧilap biriŋlɛ̄(r) dɛp ʧikɛrlirigɛ bū(j)ruq qilidikɛ̄(n). ʃunuŋ minɛ̄(n) ɛ(ndin) ke(jin) bu ʧikɛrliri ɛm(di) saŋni tynygide(n) quj altunni, dɛp altun qaʧiliʁā(n) saŋʁa qujdur(u)dikɛ̄(n). qujdurup ande(n) kymyʃni qaʧilajdikɛ̄(n), taʁarlā(r)ʁa,

qaʧilap bɛ̄(r)gɛnde(n) ke(jin), ande(n) bu ɛdɛm kymyʃlɛ̄(r)ni artiwɛ(li)p at-iʃɛkkɛ øjigɛ qajtip kɛ(l)gɛnde(n) ke(jin) bunuŋ jenip henɛ turmuʃi texima jaxʃilin(ip) kitidiʁā(n) gɛp. ɛ(ndin) ke(jin) ʃunuŋ minɛ̄(n) bu xoʃnisi teximu iʧi qajnap, hɛj moʃunuŋki turmuʃi teximu jaxʃilin(ip) kit(ip) paridu, harawusini køjdyrɛwɛ̄(r)sɛk-mu turmuʃi teximu jaxʃilin(ip) kɛtti, sɛ̄(n) bu kymyʃni qajnaqisigɛ tigiʃ(ip) kɛldiŋ, digɛnde(n) ke(jin), harawulā(r) køj(yp) kitiptikɛ̄(n) ʃuni kømyrini ɛpiriptimɛ̄(n), kymyʃkɛ tigiʃ(ip) kɛldim, dɛptu. digɛnni aŋlap ɛ(ndin) ke(jin) bu xoʃnisi ɛ(ndin) ke(jin) heliqi hōro(n) waj, mɛmmu ʃuni qi(l)sam bō(l)ʁidɛk. dɛp ɛ(ndin) ke(jin) harawa jasap øzini harawusini øzi køjdyryptu. øzi køjdy-ryp ɛ(ndin)ke(jin) eni taʁarlā(r)ʁa qaʧilap iʃɛkkɛ artip apā(r)ʁande(n) ke(jin) ɛ(ndin)kezi(n)zɛ bu kømyrni kymyʃkɛ tigiʃkɛnni nɛdɛ kø(r)dyŋ, dɛp ɛ(ndin) ke(jin) iʃɛk-miʃɛklirini tartiwɛ(li)p, bu ɛdɛmni jandurup qojlap sɛ(li)ptu. ɛm(di) bu digɛllik øzi matiʁā(n) oriʁa ʧyʃyptu.

1996-يىل 6-ئاينىڭ 21-كۈنى، تۇشۇ

mɛlikɛ minɛ̄(n) taz

ئېيتىپ بەرگۈچى: تۇشۇلۇق زەينەپخان غوجامنىياز—لىپىر

buruŋqi zamanda bir padiʃa øtyptu. u padiʃaniŋ na(ha)jiti sahipʤamal bir qizi war(i)kɛ̄(n). u qizi bir kɛmbɛʁɛlni ō(ʁ)li minɛ̄(n) tepiʃiptu. tepiʃqande(n) kije(n) ata-aniliri aŋʁa raziliq bildyrmɛptu.' biz bir

padiʃa turʂaq kɛmbɛɓɛlni ō(ɓ)liɓa birɛmdimiz dɛp. ʃunuŋ minɛ̄(n) bulā(r) hiʃbir amal tapā(l)maj, ɛm(di) ikkimiz qaʧajni, ɛm(di) qaʧalla wō(l)sa bulā(r) raziliq bɛ̄(r)migidɛk, digɛnni qi(li)p, ɛ(ndin) ke(jin) ikkisi qaʧidiɓā(n) wo(lu)ptu. ɛmdi mɛ̄(n) ikki atni tɛjja(r) qilaj, sɛ̄(n) palami ʥɛ(r)gɛ kɛ̄(l)sɛŋ ʃu jɛ̄(r)de(n) qaʧajni digɛnni bir taz aŋliwɛ(li)ptu. aŋliwɛ(li)p ʃunuŋ minɛ̄(n) u jigitte(n) baldir taz ikki atni jit(i)lɛp apirip ʃu digɛ̄(n) jɛ̄(r)dɛ turuptikɛnduq, qiz ʃu jɛ̄(r)gɛ jiti(p) periptu. jiti(p)perip ʧaqqā(n) kɛldiŋmu digɛndi(n)ke(jin) kɛldim, dɛptikɛ̄(n), ʧaqqā(n) atni min qaʧajni ɛmdi dɛp ɛ(ndin) ke(jin) atni miniptu, qiz taz minɛ̄(n) qeʧi(p) kitiptu, ʃunuŋ minɛ̄(n) bir jɛ(r)lɛ(r)gɛ berip ʃu kiʧidɛ, aŋɓiʧɛ taŋ jorup ki(li)ptu, hɛ bir otluq, suluq, mɛ̄(n)zir(i)si katta bir jɛ̄(r)lɛ(r)gɛ ki(li)p, hɛj mɛʃɛdɛ qoj waqidiɓā(n) jɛ̄(r)kɛ̄(n), qojɓa lajiq, disɛ, mɛ̄(n) ʃu jɛ(r)dɛ qoj waqqā(n) jɛ̄(r) dɛptu. ʃunuŋminɛ̄(n) jenɛ bi(r) jɛ̄(r)gɛ birip, hoj muʃu jɛ̄(r) teximu katta jɛ̄(r)kɛ̄(n) at waqsimu bō(l)ɓidɛk bu jɛ(r)dɛ dɛptikɛ̄(n), hoj mɛ̄(n) at waqqā(n) jɛ̄(r) bu jɛ̄(r) dɛptu. ʃunuŋ minɛ̄(n) ɛ(ndin) ke(jin) bu qiz hejrā(n) bolup ɛm(di) bu nim(ɛ) dijdiɓandu, mɛ̄(n) at waqqā(n), qoj waqqalla dɛ(p) qoj(u)duɓu, dɛp jenɛ meŋiptu, meŋip, aŋɓiʧɛ taŋ jorup-tu, bir jɛ̄(r)lɛ̄(r)gɛ bā(r)sa jenɛ bir ʃundaq katta mɛ̄(n)zirisi otluq-suluq jɛ̄(r)gɛ jit(ip) perip waj tøgɛ baqsimu bō(l)ɓidɛk mɛʃɛdɛ, mɛʃɛ teximu katta jɛ(r)-

kɛnʁu dɛptikɛ̄(n),waj,mɛ̄(n) tøgɛ baqqɑ̄(n) jɛ̄(r) dɛptu. ɛmdi bu nimɛ dijdiʁandu, qoj waqqɑ̄(n), at waqqɑ̄(n), tøgɛ waqqanla dijdu, dɛp qariʁidɛk wo(l)sa, jigit ɛmɛs, taz. ɛmdi mɛ̄(n) qajnaq qilaj, mɛ̄(n) taz minɛ̄(n) ki(li)waptimɛ̄(n), ɛm(di) qajnaq qilurmɛ̄(n), ɛm(di) bu xɛliq alɛmniki ajlida bir rɛswaʧiliqqa qɛ(li)ptimɛnʁu, ɛm(di) bu taz minɛ̄(n) turmuʃ køʧyr(i)diʁɑ̄(n) boldum, ɛmdi, baʃqa bir amal bō(l)midi, digɛnni qi(li)p, ʃu jɛ̄(r)de(n) ɛ(ndin) ke(jin) tazni bazɑ̄(r)ʁa bū(j)ruptu. bazɑ̄(r)ʁa berip bir jijdiʁɑ̄(n) bir nɛrsɛ ɛkɛl, dɛp tillaweriptu. tillani ɛpirip birsigɛ nɑ̄(n) ɛ(li)ptu. jenɛ birsigɛ bir qoʁon ɛptu, jenɛ birsigɛ bir toxo ɛ(li)p qajtip ki(li)ptu. qajtip kɛ̄(l)gɛnde(n) keji(n) moʃu toxoni nim(ɛ) qi(l)ʁili ɛkɛ̄(l)giniŋdu,digɛnde(n) ke(jin), moʃu qoʁonni jisɛk, qoʁonni uruʁini toxo jisɛ, toxo tuxum tuxsa, bir nɛʧʧɛ kø(n) turmuʃimizni ʃunuŋ minɛ̄(n) qamdiʁidɛkmizʁu. dɛptikɛ̄(n), hɛxliwɑ̄(r) tazikɛ̄(n), moʃunuŋ minɛ̄(n) ɛm(di) turmuɑ̄ køʧyr(i)diʁɑ̄(n) boldum, dɛp qiz raziliq biriptu.

1996-يىل 6-ئاينىڭ 21-كۈنى، توشۇ

dorʁa minɛ̄(n) qizixʧi

ئېيتىپ بەرگۈچى: توشۇلۇق زەينەپخان غوجامنىياز—لىپپىر

waŋlɑ̄(r) dɛwridɛ mɛ̄(n)siwide(n) qa(l)ʁɑ̄(n) dorʁa, møtisip digɛllɛ̄(r) bizik hoquqide(n) qɑ̄(l)ʁande(n) ke(jin) tømyrtigɛ ʧiqiptu, bulɑ̄(r) dorʁa ande(n)

tøwɛ̄(n) hoquʁdarlā(r). u gaxlā(r)da ɛʃɛgɛ bɛʃ edɛm kɛ(l)sɛ, mɛʃede(n) bɛʃ at mindyryp. axtaʃqa ɛpir(ip) qō(j)sa, ɛ(ndin) ke(jin) axtaʃniŋ bir bɛʃ atni mindyryp kumiŋziʁa ɛtʃix(ip) qojup, maʃnaq qarā(r) qil(i)dikɛnduq. alwaŋmu dɛ(p) qoj(i)dikɛ̄(n). tømyrtigɛ beriptikɛ̄(n). ɛnde(n) bir qoʃaxtʃi edɛmgɛ bir qiŋʁir qū(j)ruq atni mindyr(yp) qojajni, dɛp bir qiŋʁir qū(j)ruq at mindyr(yp) qojuptu. mindyr(yp) qojʁande(n) ke(jin) ɛ(ndin) ke(jin) ɛm(di) bu turkølgɛ bā(r)maq boldimi-ke(n) dawaŋʁa es(i)liptu. dawaŋʁa meŋiptikɛ̄(n), waj bigim, atlir(i)niŋ qū(j)ruʁi qiŋʁirkɛnʁu, dɛptu. ɛ(ndin) ke(jin), hɛ, atni qū(j)ruʁi qiŋʁirkɛmmu? mō(n)tʃuʁi joq bɛgde(n), tɛmtigi joq dorʁide(n) qiŋʁir qū(j)ruq at jaxʃi, dɛptu.

1996-يىل 6-ئاينىڭ 21-كۈنى، توشۇ

bir tɛmsil

ئېيتىپ بەرگۈچى: توشۇلۇق زەينەپخان غوجامنىياز—لىپىر

bir ajal erɛntʃɛ iʃlijdiʁā(n) ajalkɛ̄(n). pɛ̄(n) tilip pɛnniŋ harisini tartiptu. waj harɛ tartijttamla, xenim dɛptu. xoʃ harɛ tartijttimɛ̄(n). arpa tapsaŋ atqa wɛ(r), samā(n) jisyn kal(i)lā(r), øzɛŋ tepip øzɛŋ jɛ, tepip jisyn balilā(r), dɛptu, øzɛm ɛmgɛk qi(li)p tepiwjijmɛ̄(n) dɛptu.

1996-يىل 6-ئاينىڭ 21-كۈنى، توشۇ

قوشاقلار

ئېيتىپ بەرگۈچىلەر: يۈنۈس يۈسۈپ، پاتەمخان ھەسەن، مۆتۈرىخان، خەلىچىخان

aq boz atni mingende,
yzeŋgisi depʃijdu.
jeŋi jarni søjgende,
kona jarlā(r) epʃijdu.

bajri dzuwa, kørpe dzuwa,
zembaqi taʃliq.
miniŋ unda bir jarim bā(r),
on ikki jaʃliq.

bedijā(n) taɓniŋ oti,
jumɓaxsut baɓniŋ oti.
ā(l)tyryp tirgyzidu,
jiraxtiki jarniŋ oti

taʁlā(r) ara ʧikandiniŋ,
møgysi bō(l)mas.
arʧi minē(n) ʃɛrti birdur,
qiʃ - jaz qurumas.

dɛŋgɛl atidu, kisɛk atidu
kørynmijduʁu, qā(j)si haramzadidu.

dē(r)dim tola bō(l)ʁunʧɛ,
tola ejtimē(n) naxʃi.
naxʃ(l)ejtqanʁa jar kē(l)mes,
esli bir køŋyl xoʃi.

dunja bir pɛlɛk,
baʃlā(r)de(n) ē(r)gip øtkidɛk.
axir ʧeʁida,
køzni qarisi kɛtkidɛk.

sajdɑ yngɛ̄(n) sɑj daɾɑxniŋ,
sɑjisi bolmɑs ikɛ̄(n).
jaɾ yʧyn køjgɛ̄(n) jyɾɛkniŋ,
doɾisi bolmɑs ikɛ̄(n).

ʁeɾip dijdu, ʁeɾip dijdu,
ʁeɾip qilsɑ xudɑ qilʁɑ̄(n).
beʁiɾlɑ̄(ɾ)de(n), jyɾɛklɛ̄(ɾ)de(n),
ʤudɑ qilsɑ xudɑ qilʁɑ̄(n).

qejʁɑʃniŋ jopuɾmɑʁi,
qɑtmu qɑt bolaɾ ikɛ̄(n).
øẓ ʃɛɾide(n) ɑ̄(j)ɾilʁɑ̄(n),
musɑpiɾ bolaɾ ikɛ̄(n).

qol juʁuʃ ɑmdɑ̄(n) nimɛ,
jɑzliʁi wɑ̄(ɾ) kyzlygi joq.
jeŋi jaɾ ɑmdɑ̄(n) nimɛ,
ɑ̄(ʁ)zidɑ wɑ̄(ɾ) køŋnidɛ joq.

qumul joli jol wolamdu,
harwulā(r) deɓir - deɓir.
kiʃini jari jar wolamdu,
øzni jari jyrɛk - beɓir.

kɛt disɛŋ qumul kitɛrmē(n),
taɓliriŋ qā(l)sun saŋa.
dølytyŋni tola kō(r)dym,
ruxsitiŋ bō(l)sun maŋa.

mē(n) øzym bɛdʒe(n) gyli,
bɛglē(r) kilip ʧā(n)ʧip øtɛr.
sē(n) øzyŋ ʧiq pøpygi,
itlā(r) kilip dʒiŋɓap øtɛr.

igiz - igiz daraxni,
tō(ɓ)rap kisip kaltarttuq.
bu zamanniŋ jaʃlirini,
qoʃaq ejtip jaltajttuq.

irʁajni kisip qojduq.
qurusa qalajniŋ dɛp.
qizlā(r)ni kørɣp qojduq,
ʧoŋ wō(l)sa alajniŋ dɛp.

turluʁum tur - tur qiladu,
aq tirɛkniŋ baʃida.
jɣrygym dyk - dyk qiladu,
jarʁinɛmniŋ qaʃida.

tøwygɛ qawaq terip,
ʤyʤɛm baralliq qildila.
jar ystigɛ jar tutup,
hɛʤɛp saraŋliq qildila.

axʧuxsajniŋ jolida,
ikki muʤaŋ pɛ̄(n) tartidu.
putiʁa béndiŋ qojup,
hɛr ikkisi tɛŋ tartidu.

qaɾ wilɛ̄(n) mɛndiɾ jaɓadu,
kɛlmɛ jaɾim iz woluɾ.
kiʧɛ kilip ɛ̄(ɾ)tɛ jansaŋ,
baɾʧɛ xɛqqɛ søz woluɾ.

tam beʃide bojni ala boz laʧe(n),
mɛliŋizgɛ jeŋi kɛldim, hɛɾ tɛɾɛpkɛ jol aʧiŋ.
mɛliŋizni muz wesiptu, jyɾgidɛk jɛ(ɾ) wɑ̄(ɾ)mike(n),
yziŋizde(n) nuɾ jeɓiptu, søjgidɛk jɛ̄(ɾ) wɑ̄(ɾ)mike(n).

iʃik aldi taliŋiz,
ʤiɾaxta qaptu jaɾiŋiz.
jaɾiŋizni kø̄(ɾ)giʧɛ,
tiɾmaxʧɛ qaptu ʤaniŋiz.

syzykkinɛ su iʧidɛ,
ʧipiɾala taʃ.
ombɛʃ jaʃta køjdyɾgɛ̄(n),
zalim qaɾa qaʃ.

maʃtɛŋ jā(ɓ)liq tutupsiz,
jeŋi ajdɛk ʃøliŋiz.
kānɛ jarɓa qarimapsiz,
jeŋi jarɓa øgynyp.

jeŋi jar amdā(n) nimɛ,
tirmaq - tirmaq gyl kɛltyryr.
kānɛ jar ymbet qi(l)sa,
xumar køzde(n) jaʃ kɛltyryr.

jā(ɓ)liɓiŋni jajdurup,
iʃɛk tikɛngɛ ildurɑj.
bir siniŋdɛk jarni,
miŋ kɛltyryp miŋ jandurɑj.

buzyrgade(n) laʧe(n) aldim,
bā(ɓ)ri køkkinɛ.
bu dunjada barmike(n),
øzirdɛkkinɛ.
oŋ qolumɓa qondur(u)wā(l)sam,
'qurɓujdɛkkinɛ.

iʃik aldi ilwa dɛrɛx,

bu sini ilwa bojuŋʁa,
gyli narɛnʤi kirɛk.

ʃiʃide(n) ʃɛrwɛtni iʧtim,
otini basqajmu dɛp.
bu bijitni sizgɛ ejttim,
jaride(n) kɛʧkɛjmu dɛp.

aritamni tam dimɛŋlā(r),
aritam bijiʃ ikɛ̄(n).
ystynidɛ qar jeʁiptu,
astini kiʃmiʃ ikɛ̄(n)

atmiʃ altɛ dɛrja syji,
bir wolup axti.
mɛ̄(n)jarimni baqaj disɛm,
oqɛtni gaxti.

dɛrja bojida yzym,
jiɓlajdu qara køzym.
dyʃmɛnni søzi minɛ̄(n),
øtmijdu mini søzym.

mɛ̄(n) ølsɛm ølygymni taɓda qojuŋ,
taɓ joli jiraq kɛ̄(l)sɛ baɓda qojuŋ.
yzymni qilwɛ sajā(n) atʃip qojuŋ,
beʃimɓa bir dɛstɛ gyl sā(n)tʃip qojuŋ.

iʃik aldi taxta kø̄(w)ruk,
suda parɛ bolmisa.
hɛr kiʃiniŋ jari bolsa,
køŋni qara bolmisa.
køŋlini qaraliɓi,
bizgimu mɛlym idi.
biztʃilik jari turup,
jar tutuʃ lazimmidi?

qizil gyllɛr atʃiliptu,
baɓlar itʃidɛ.

seri(ʁ) sɛbdɛr aʧiliptu,
gyllɛr iʧidɛ.
seri(ʁ) sɛbdɛr birgin(ɛ) gyldur,
yʧ kyn aʧilur.
mɛ̄(n) jarimni kyndɛ kørsɛm,
køŋnym aʧilur.

ماقال-تەمسىللەر

ئېيتىپ بەرگۈچىلەر: پاتەمخان ھەسەن، كىچىك توختىنىياز

△abdal jamallisa ʁurʤuniʁa,
tikɛ jamallisa porduʁiʁa.

△abdiraxmā(n) ō(w)ʁa ʧiqiptu,
ā(r)qide(n) ʁō(w)ʁa ʧiqiptu.

△at noʁajniŋ, pyryk ʧoqajniŋ.

△atisi atā(l)miʁā(n) qoŋuzni,
balisi etiwɛptu toŋuzni

△axmaqqa ʧomaq tutquzsa iltizide(n)
julimɛ̄(n) digidɛk.

△amɑ̄(n) qɑ̄ʙida ① eliʃiŋ wō(l)sa, amalliq tilɛ.

△aniʙa qɑ̄(l)ʙɑ̄(n) øwɛrgɛ qɑ̄(l)ʙɑ̄(n),
atiʙa qɑ̄(l)ʙɑ̄(n) oriʙa qɑ̄(l)ʙɑ̄(n).

△aniʙa qɑ̄(l)ʙɑ̄(n) gyl jitim, atiʙa qɑ̄(l)ʙɑ̄(n)
kyl jitim.

△ajalni tuqqini kɛ̄(l)sɛ ʤaz - ʤuz,
ɛrni tuqqini kɛ̄(l)sɛ ʙaz - ʙuz.

△aʃ igisi wilɛ̄(n), baʃ miŋisi wilɛ̄(n).

△ɛmgɛnsɛŋ imisɛ̄(n).

① amɑ̄(n) qɑ̄ʙa — جاي قسمی

△baqā(l)miƀanƀa bala weriptu,
saxla(l)miƀanƀa kala weriptu.

△balaŋni ojnuʃiƀa waq,
qaziniŋni qajniʃiƀa waq.

△bolumsizni boldurā(l)midim,
boz iʃɛkkɛ mindyrā(l)midim.

△bygø(n) kirɛk eƀijna ɛ̄(r)tɛ jena kirɛk.

△bilgɛngɛ miŋ suraq, bilmigɛngɛ bir suraq.

△paqiƀa jalwɛ̄(r)giʧɛ sikirip suƀa tyʃ.

△paqini hali su wilɛ̄(n),
sude(n) ā(j)rilsa hal wilɛ̄(n).

△paxtεktε bā(r) køŋyl, toru(torulɓa) da joxmu?

△tagā(r)da jortqunum, bεqεsεmdε kørpεm,
qijnaldi bu dzā(n),
jarɓaxta jastuɓum, jarɓaxta jortqunum,
rē(hε)t tapti bu dzā(n).

△tō(ɓ)ra ejtqā(n) tuqqiniɓa jarimaptu.

△tola xijal tεlwε qilur.

△tøkyr pitʃaq asqutʃε, tiʃlεp jigin·tojɓutʃε,
bolumsiz wilē(n) bō(l)ɓutʃε boj jyrsεŋtʃu ølgytʃε.

△tøkyr pitʃaq qolɓa emraq,
itlik pitʃaq gøʃkε emraq.

△tøgydεk bojuŋ bō(l)ɓutʃε, tirmaxtεk
hεxliŋ bo(l)sun.

△tøgyni xujini metɛ(r) wilɛ̄(r).

△xoto(n) ɓerip bo(l)sa, jiɓitʃi bolur,
ɛr ɓerip bō(l)sa, naxʃitʃi bolur.

△dɛ̄(r)t kɛ̄(l)gɛndɛ tilliq.

△dɛ̄(r)tni tøʃygi tʃoŋmike(n) disɛ,
pitaxniŋ andinmu tʃoŋkɛ̄(n).

△søz digɛnni qililiwɛ̄(r)mɛ, u bir dawā(n), køtɛl ɛmɛs.

△sipa jazda ølyr,
alwaŋtʃi qiʃta ølyr.

△soquʃqili eɓijna jaxʃi.

△siziki bā(r) sikirɛr,
xam jigē(n) kikirɛr.

△sini baxtiŋ liki - liki.
mini baxtim gazir ʧaqqā(n).

△ʁɛm saʁarrur,
ā(ʁ)riq qararrur.

△qār(ʁ)u kø(r)ginini qō(j)mas,
sā(ʁ)ru aŋliʁinini.

△qozā(n) ā(l)saŋ qeqiw al,
qiz ā(l)saŋ inisigɛ beqiw al.

△qazanʁa juqsaŋ køgysi juqar,
jamanʁa juqsaŋ jalisi,

△qaʃaŋ iʃɛkte(n) ildam gadaj jaxʃi.

△qotur qotande(n) juqar,
kizik kigizde(n).

△quʃni dā(n) aldajdu,
ɛdɛmni gɛp aldajdu.

△qeriliq neriliq.

△qeʃi qarini hɛxli kam.

△qiz ā(l)saŋ bā(r)de(n) al,
at ā(l)saŋ joxte(n) al.

△qi(l)ɓā(n) pytidu,
jigɛ̄(n) jitidu.

△køp tykyrsɛ køl wolur.

△køsə̄(j) uzo(n) bō(l)sa qolug køjmijdu.

△kyl wilɛ̄(n) tam qoparsaŋ tywi boʃ wolur,
kyjy oɓulni ō(ɓ)lum disɛŋ køŋni xuʃ wolur.

△kerilginiŋ køk wō(l)ɓaj,
jerilɓiniŋ jɛ̄(r) wō(l)ɓaj.

△gadaj at minsɛ ʧapmiɓā(n) døŋi qā(l)mas,
didɛk mō(n)ʧaq taqisa kirmigɛ̄(n) øji qā(l)mas.

△mọrisi joq øj, mɛ̄(h)riwi joq miʧit bō(l)majdu.

△mudzaŋ tox - tox, kyni qoq - qoq.

△myʃykni ā(ɓ)zi gøʃkɛ jetmisɛ, pyfwɛ.

△nisij jimɛŋ gøʃni, tatlitidu tøʃni.

△hosma qojuptu qeʃiɓa,
qeɾi jeniptu jeʃiɓa.

△otunnuŋ pɛlkiti loqaq,
xotunnuŋ pɛlkiti poqaq.

△øtnigɛ lɑpquɾt, øtykkɛ ɑpquɾt.

△øzyŋdɛ bō(l)misa øly(p)paq,
xɛxte(n) suɾɑp ɛppaq (<elip baq)ʃ

△øzynyŋ øzygɛ, tupɾiɓi køzygɛ.

△øj weʃi wō(l)ɓitʃɛ, gøɾ weʃi bol.

△øji wølɛkni gøɾi wølɛk(<bølɛk).

△ymbɛt qi(l)saŋ, gumbat qopudu.

△isirkimigenni it jimeptu.

△iʃekke munaza qilsaŋ oqurɓa ʧiʧidu,
tejtejge munaza qilsaŋ baʃqa ʧiqidu.

△iʃtini joq ʧeliʃqaq, eti joq ʧepiʃqaq.

△iʃ kø(r)gε(n) iŋɓirʧaq, iʃ kø(r)migε̄(n) liŋɓirʧaq.

△jar kε̄(l)sε kε̄(l)syn, bøz xaltisi kε̄(l)misyn.

△jaxʃi kyndε kylyp kε̄(l)gydεk,
jamā(n) kyndε ølyp kε̄(l)gydεk.

△jaxʃide(n) iz qalidu,
jamande(n) daɓ qalidu.

△jɛ̄(ɾ) jezi, julɓo(n) qezi.

△jɛ̄(ɾ)ni jɛ̄(ɾ) qi(l)miɓɑ̄(n) toŋuz xiɾt,
eɓijnini eɓinɑ qi(l)miɓɑ̄(n) xoto(n) xiɾt.

△jetip jigɛngɛ taɓ ʧidimɑs

تېپىشماقلار

ئېيتىپ بەرگۈچى: پاتەمخان ھەسەن

aq atta aq toqum.

(سۈت، قايماق)

ɛ̄(r)tisi kitɛr ɛ̄(g)ligim.
axʃam kilɛr lɛ̄(g)ligim.

(تۇخلۇك ياپقۇچ)

pur-pur uʧur, appaq ʧiʧur.

(تۇگمەن)

tam beʃida qatar qozuq.

(چىش)

ɟadamniŋ poldaŋ - soldaŋ,
inɛmniŋ eʧilip jepilidu.

(پىچاق، قايچا)

suʁa kirsɛ bir bolur, sude(n) ʧixsa miŋ bolur.

(ئاتنىڭ قويرۇقى)

qarni toq, køl(y)gysi joq.

(ئاشلىق ئۇرسى)

qiʃliʁi boʁaz, jazliʁi qisir.

(ئاشلىق ئامبىرى)

køk atta ʃirʁa toqum.

(سۈت، قايماق)

køk taxsida jerim nā(n).

(ئاسمان، ئاي)

køk øʃkɛ køgɛ̄(n) sødrɛw jyryjdu.

(تۆمۈنە، يۇلغ يىپ)

kyndyzi boʁaz, kitʃisi qisir .

(پايپاق)

kitʃɛ kyndyz maŋidu, hiʃ bir jɛ̄(r)gɛ jetmijdu.

(سائەت)

miniŋ bir ujum bā(r), qursiʁi bilɛ̄(n) jijdu,
dymbisi bilɛ̄(n) tʃitʃidu.

(رەندە)

u taʁ, bu taʁ, otturisi seri(q) jaʁ.

(كاۋا)

joʁā(n) daraq, itʃi quwaq.

(تونۇر)

kitʃikina pinnas, dunja tʃørylyp tinmas.

(يارماق)

dɛwr torʁa, pyrken tʃorʁa.

(بۇغا، تېكە)

tygsɛm tygyntʃɛkkɛ patmas. jajsam jajlaqqa.

(كۆن)

جانلىق تىلدىن خاتىرىلەنگەن جۈملىلەر

پاتەمخان ھەسەن، رۇپپىخان ماما ئاغزىدىن.

atʃamni balisiniŋ ytʃi qiz digɛ̄(n).

ئاچامنىڭ بالىسىنىڭ ئۈچى قىز ئىدى.

biz buɾunde(n) toʃodɑ digɛ̃(n).

بىز بۇرۇندىن توشۇدا ئىدۇق.

ɑʧɑmniŋ biɾ qizi wɑ̄(ɾ) digɛ̃(n).

ئاچامنىڭ بىر قىزى بار ئىدى.

mɛndɛ qoʃɑq joxlɑ.

مېنىڭدە قوشاق يوق (مەن قوشاق بىلمەيمەن).

jiɾɑqqɑ kɛtmigij ʤumu, bɑɾɑniʁɑ qɑɾɑŋlɑ̄(ɾ).

يىراققا كەتمىسۇن، قارىسىغا قاراڭلار.

qɑɾɑj - qɑɾɑj mɑŋdim, tepil(ip) qɑlɑ̄(ɾ)mike(n) dɛp...

تېپىلىپ قالامدىكىن، دەپ قاراپ - قاراپ ماڭدىم.

mɑlni bɑqɑj - bɑqɑj ʧiqiptikɛnduq.

مالنى باقا - باقا چىقىپتىكەن.

yzymdɛ jɑmiʁim, ʧøʃymdɛ uluʁum joq.

ھېچقانداق يېرىمدە كامچىلىقىم يوق (بېجىرىم).

bilgilimu bō(l)mɑjdikɛ̃(n) jolni.

يولنى بىلگىلىمۇ بولمايدىكەن.

kile(n) wɑlini bɑɾɑni joxmu?

كېلىن بالىنىڭ قارىسى كۆرۈنمەمدۇ؟

biɾ gyɾʤɛk, biɾ jɑmdɑq ʤɑjlimɑjdiʁɑllɑ gɛp.

بىر گۆرجەك، بىر سۇپۇرگىنى ئىشقا سېلىپمۇ قويمايدىغان گەپ.

ō(l)tuɾɑ - ō(l)tuɾɑ ʧixtim. ئولتۇرا-ئولتۇرا چىقتىم.

ɛdɛmni beʃ(i)qɑ kɛ̃(l)mijdiʁɑ̄(n) kymmu joxkɛ̃(n).

ئادەمنىڭ بېشىغا كەلمەيدىغان كۈنمۇ يوق ئىكەن.

køk gyldyɾijttu, jɑmʁuɾ jɑʁɑj dijttu.

ھاۋا گۈلدۈرلەۋاتىدۇ، يامغۇر ياغاي دەۋاتىدۇ.

ʃundaq qurʁaxtʃiliq bo(lu)p kitiwidi...

شۇنداق قۇرغاقچىلىق بولۇپ كېتىۋىدى. . .

sodigɛr qumni sanisa, biz rumni sanajmiz.

سودىگەر قۇم سانىسا، بىز رۇمنى كۆزلەيمىز.

toxo gøʃimu qajnatqā(n)siri qatqili?

قايناتقانسىرى قاتىدىغان توخۇ گۆشىمىدى؟

altɛ nɛrsɛ wā(r) jimijdiʁā(n),

ikki ʃaxʃaq arisi, ikki køzni qarisi,

biri øt, biri køt.

مالنىڭ ئادەم يېمەيدىغان ئالتە نەرسىسى بار، بۇلار — ئىككى ناخشاقنىڭ ئارىسى، ئىككى كۆزنىڭ قارىسى، يەنە بىرسى ئۆت، يەنە بىرسى كۆتى.

gawusi jadiʁa kilidiʁā(n), gawusi jadiʁa kē(l)mijdiʁā(n)gɛp.

بەزىلىرى يادىغا كېلىدىغان، بەزىلىرى يادىغا كەلمەيدىغان گەپ.

inɛm dadamde(n) qiriq tøt jeʃida qa(li)ptu.

ئاپام دادامدىن 44 يېشىدا قاپتۇ.

bir jaŋzisini qara qatʃora dijdimiz.

بىر خىلىنى قارا قارىغاي دەيمىز.

tolaraq qarni atʃ wō(l)sa, ʃundaq kisɛl wol(i)dikē(n).

كۆپىنچە قوسىقى ئاچ بولسا، شۇنداق كېسەل بولىدىكەن.

tiʃim ā(ʁ)rijdu.

چىشىم ئاغرىيدۇ.

bē(l)tʃirdɛ kalaŋ wā(r)mu, ilqida etiŋ wā(r)mu.

ئاچالدا كالاڭ بارمۇ ؟ يېلقىدا ئېتىڭ بارمۇ؟

saŋʁimu bu kyllē(r) kilē(r).

ساڭمۇ بۇ كۈنلەر كېلەر.

muni tʃigmɛ toquʃ dijmiz.

بۇنى چىگمە توقۇش دەيمىز.

ytkɛ tilipo(n) biriʃ jamɑ̄(n) ʧigiʃʧu.

ئۇ ياقتا تېلېفون بېرىش يامان تەس.

amɑ̄(n) qollamu? سالامەت قوندىلىمۇ؟

bu quʃni ō(l)tyr(i)diʁɑ̄(n) quʃ ɛmɛsti.

بۇ قۇش ئۆلتۈرىدىغان قۇش ئەمەسىدى.

dzenimʁina boʁum, gyryʃ qijmɛtildi,

جېنىم ئۇكام، گۈرۈچ قىممەتلىدى.

sotuʁi ʧixmaptu. هاردۇقى چىقماپتۇ.

bu nimɛ uprɑxʧiliqtu. بۇ نېمە ئاۋارىگەرچىلىكتۇ؟

tygmisi ʃiʃilmɛs wo(lup) qɑ(li)ptu. سېزىك بولۇپ قاپتۇ.

nɑ̄(n) jijni. نان يەيلى.

dɑpni ʧɛrtimiz, ʁirdzɛkni tɑrtimiz.

داپنى چېكىپ چالىمىز، غىجەكنى تارتىپ چالىمىز.

jopurmiʁi ʧyʃ(yp) kitidu. يوپۇرمىقى چۈشۈپ كېتىدۇ.

myʃykni ɑslini dijmiz. مۈشۈكنىڭ ئاسلىنى دەيمىز.

kɛp wilɛ̄(n) kisɛk qujmɑmdu?

قېلىپ بىلەن كېسەك قۇيامدۇ؟

eti toxtɑʃ wo(l)sɑ, bu ɛr toxtɑʃkɛ̄(n) dijmiz.

ئېتى توختاش بولسا، بۇ ئەر توختاش ئىكەن، دەيمىز.

ō(l)turup kɛssɛm bo(l)mɑs.

ئولتۇرۇپ كەتسەم (جىق ئولتۇرسام) بولماس.

beqindi tolikɛnduq. كەمبىغەل تولا ئىكەن.

ɑ̄(l)mɑjdiʁni qɑ̄(l)mɑjdu. ئالمايدىغىنى قالمايدۇ.

ɛ(ndin)ke(jin) bir mɑmɑm bɑ̄(r) digɛ̄(n) ɑxtɑʃtɑ.

ئاندىن كېيىن، ئاقتاشتا بىر مامام بار ئىدى.

sɛrwi qi(li)p jen(ip) kɛldim.

سەبر قىلىپ يېنىپ كەلدىم.

ʧoŋ iʃik atajdiʁā(n) bizni ʧoŋ buwimizi øjiniŋ ajlini.

بىزنىڭ چوڭ بوۋىمىزنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىنى چوڭ ئىشىك ئاتايدىغان.

mɛ̄(n) øzym jamā(n) digɛ̄(n). مەن ئۆزۈم يامان ئىدىم.

nā(ha)jiti katta orda wā(r) digɛ̄(n).

ناھايىتى كاتتا ئوردا بار ئىدى.

nim(ɛ) parʌŋ salurmɛ̄(n). نىمە پاراڭ سالارمەن.

homrimizni øtkyrijttimiz. ئۆمرىمىزنى ئۆتكۈزۈۋاتىمىز.

تويى بولغان قىزغا بېرىلىدىغان تەلىم:

aʧmiʁā(n) qawaq,
ʧaxmiʁā(n) jaŋaq,
aj walam ø(j)gɛ kɛldi,
tolo(n) ajdɛk appaq.
ɛtigɛ̄(n) qopar wō(l)ʁaj,
tynyk aʧar wō(l)ʁaj,
toqquz oʁulluq, bir qizliq wō(l)ʁaj,
bɛ̄(l)ʧirdɛ ilqiliq wō(l)ʁaj,
qotanda qojluq wō(l)ʁaj,
dzilidɛ kaliliq wō(l)ʁaj,
kyl ā(l)sa kymyʃ wō(l)ʁaj,
ot ā(l)sa alto(n) bō(l)ʁaj,
tolo(n) ajdɛk roʃɛ̄(n) bō(l)ʁaj,
ajlide(n) aj ʧiqqaj, kijnide(n) kyn ʧiqqaj,
uʧi uzarʁaj, tywi jejilʁaj,

quduqqa taʃ sā(l)ʁandɛk wō(l)ʁaj,
ʃaŋʤo jilimidɛk jepiʃqaq wō(l)ʁaj,
xudajim ɾisqisini kɛŋ qi(l)ʁaj,
bɛxt – døliti ʧoŋ wo(l)ʁaj,
xudajim maɾɛk qi(l)ʁaj.

× ×

يېرىم جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىلىرى

kyʧym bir nimigɛ jɛtmijdiʁā(n) tursa...

كۈچۈم بىر نەرسىگە يەتمەيدىغان تۇرسا،

tuqqā(n) balimiz ottuzʁa kirijtsa,...

تۇققان بالىمىز ئوتتۇزغا كىرىۋاتسا،

nim(ɛ) dɛp birē(ɾ)menke(n) dɛp

نېمە دەپ بېرەرمەنكىن، دەپ...

jeɾim pā(ɾ)ʧɛ kigizni sɛp(<selip)

يېرىم پارچە كىگىزنى سېلىپ،...

qaɾni qiraliwē(ɾ)gē(n)de(n) ke(jin)

قارنى قىرىۋەرگەندىن كېيىن،...

topisi iti(p) kɛtmigij dɛp

قەبرى ئۆتۈلۈپ كەتمىگەي، دەپ...

tonni kigyɾgē(n)de(n) ke(jin)

تونىنى كەيدۈرگەندىن كېيىن،...

jaʃ wō(l)maj ulā(ɾ)

ئۇلار ياش بولماي،...

duxturʁa apā(ɾ)ʁaj digē(n).

دوختۇرغا ئاپارغاي دېگەن.

tumʃuƃini suqqā(n) ɛdɛm.

ئىشقا چېپىلغان ئادەم.

botontʃaq dijdimiz.

(تۆگىنىڭ بالىسىنى) بوتۇنچاق — بوتىلاق دەيمىز.

٧. قۇمۇل شېۋىسىگە خاس شېۋە سۆزلىرى

قۇمۇل شېۋىسى لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا شېۋىلىرىدىن كۆزگە كۆرۈنەرلىك ھالدا پەرقلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا تېخىچە قوللىنىلمىغان (ياكى كۆرۈلمىگەن) نۇرغۇنلىغان شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر خېلىلا كۆپ.

قۇمۇل شېۋىسىدىكى مۇنداق لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىك ئۇنىڭ باشقا تىللاردىن مەسىلەن، خەنزۇ، مانجۇ، موڭغۇل، ئەرەب - فارس تىلى قاتارلىق تىللاردىن بىر قىسىم سۆزلەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ ئالغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. قۇمۇل شېۋىسىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى قاتارىدا ئۇنىڭ ئەدەبىي تىل بىلەن فونېتىكىلىق جەھەتتە پەرقلىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان، ئەمما مەنىسى ئوخشاش سۆزلىرى بىلەن تەڭ، تاۋۇشى ئوخشاش بولسىمۇ، ئەدەبىي تىلدىكىدىن باشقىچە مەنىدە قوللىنىلىدىغان، شۇنىڭدەك، ئەدەبىي تىلدا تەڭدىشى بولمىغان، ئەدەبىي تىلنىڭ لېكسىكىلىق سوستاۋىغا كىرگۈزۈپ پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۆزلىرى كۆرسىتىلدى. شۇ جۈملىدىن بىر قىسىم ئوت - چۆپ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ نامىمۇ شۇ جايدىكى ئاتىلىشى بويىچە كىرگۈزۈلدى، مەسىلەن، loqaq, aquwaq, baʏirɤe(n), kø(k)gyl دېگەندەك. ۋاقىت قىسقا بولغانلىقتىن بۇلارنىڭ ئىلمىي نامى ئېنىقلاپ كۆرسىتىلمىدى.

a

ɑbdɑ̄(n) ~ ɑmdɑ̄(n)	ئوبدان
ɑppɑq	ئوردا خىنىملىرىغا بېرىلگەن ئۆنۋان
ɑpʧi-	ئاپچە .(رەختنىڭ كىرىشىپ كېتىشى)
ɑpʧimɑq	ئاپچىماق
ɑpʧiʃ	ئاپچىش
ɑpqo(n)	دۈتخۈن
ɑtɑ̄(n)	ئاتان (ئاختىلانغان تۆگە)
ɑʃɑrɑ	چاتىراق
ɑʧʧixʧɑ̄(j)	بوزتىكەن، سۈتلىگەن
ɑxturmɑ	لوبو، تۇرۇپ
qizil ~	قىزىل لوبو
køk ~	كۆك لوبو
ɑxʃot < ɑq bɑʃ ot	قار لەيلىسى
ɑxʃimɑr(ɑ)	نامازشامگۈل
ɑdɑ bo(l)mɑq	ئۆپراپ تۈگىمەك
ɑdɑgɛt	ئاداۋەت
ɑrɑ̄(n)	ئاران
ɑrɑq	هاراق
ɑ̄(ʁ)rɑmʧɑ	ئارغامچا (سىپل. بە. ت. I . 660. اغرامجى)
ɑrpiʁɑ̄(n)	ئارپىخان، سۈلۈ
ɑrʧɑ	سۆزمە

arʧaŋ خاموٗت ئاياق

arʧaŋla- ① ئالچاڭلا-

  arʧaŋlimaq ئالچاڭلىماق

  arʧaŋlaʃ ئالچاڭلاش

  ② ئىككىلەنمەك

arda- ئادا-

  ardimaq ئادىماق

  ardaʃ ئاداش

ardap ئاداپ

ardaq ئەتىۋار

△meli toliniŋ meli ardaq مېلى تولىنىڭ مېلى ئەتىۋار.

  balisi toliniŋ balisi ardaq بالىسى تولىنىڭ بالىسى ئەتىۋار (ماقال)

ardimas خورماس، غەم يېمەس

arqal ئارقار (ياۋا قوينىڭ چىشىسى)

arqulot يايلاقلاردا ئۆسىدىغان بىر خىل ئوت

arqe(n) سۇ يار ئېلىپ كەتكەن جاي

arwaq ئەرۋش، سېھىر

arwo(n) ئاۋۇن، كۆپ

arwō(j) ئابرۇي

arwu- ئاۋۇ-

  arwumaq ئاۋۇماق

  arwuʃ ئاۋۇش

ā(ʁ)ri- ئاغرى-

  ā(ʁ)rimaq ئاغرىماق

  ā(ʁ)riʃ ئاغرىش

ɑɾiʧolɑ بوش، بىكار

ɑ̄(ʁ)ɾiq ئاغرىق

ɑɾiliq كارىدور، تاشقارقى ئۆي

ɑzʁɑ̄(n) ئازغان

ɑs ئېھتىمال، بەلكىم، شۇنداق بولسا كېرەك (ئۇندەش سۆز)

ɑsqɑ ① ئاسقۇ، گوش ئاسىدىغان ئاسقۇ

ɑsqɑ ② يامغۇر-يېشىندا تاغدىن ئېقىپ چۈشكەن تاش پارچىلىرى

ɑsqiliq يامغۇر - يېشىندا تاغدىن تاش پارچىلىرى ئېقىپ چۈشكەن جاي.

ɑslɑ̄(n) ئاسلان

ɑsix پايدا، نەپ

ɑʃxoɾɑ // gɛɾdin چوڭ چىنە

ɑʃoɾʁi ئاچ كۆز، تويماس (ئىد.)

ɑʃpit بېخىل، پېخسىق (ئىد.)

ɑʃ - ot ئاش - تاماق

ɑ̄(j)ʁwɑqɑɾ ئاپتاپپەرەس

ɑqqunɛ نام، ئاتاق

ɑqot يايلاقتا ئۆسىدىغان بىر خىل ئوت

ɑquwɑq < ɑq uwɑq سايلاردا ئۆسىدىغان بىر خىل قاتتىق
غوللۇق ئۆسۈملۈك

ɑqwelɛk // bɛʧɛj يېسىۋلەك، بەسەي

ɑgiliʃtewuɾo(n) < ɑgɑl iʃte(n) buɾo(n) ئالدىنئالا، بۇرۇن

ɑŋxɑj- ئاڭقاي -

  ɑŋxɑjmɑq ئاڭقايماق

  ɑŋxijiʃ ئاڭقىيىش

ɑŋqɑ- چاڭقا -

  ɑŋqimɑq ئاڭقىماق

aŋqaʃ	چاڭقاش
aŋwala	شوڭلاشقا، شوڭا
alaŋ	ئالاڭ، بوش
alaŋʁira-	ئېچىرقا -
alaŋʁirimaq	ئېچىرقىماق
alaŋʁiraʃ	ئېچىرقاش
alaŋliq	ئالاڭغۇلۇق، بوشلۇق
alamɛt	بەك، تولىمۇ (رەۋىش)
alto(n)	ئالتۇن
altunluq	ۋاڭ جەمەتىدىكى كىشىلەرنىڭ مازارلىقى
altiwarim	ئالىجوقا، تۇراقسىز
altʃuq	ئالچۇق، كەپە
alʁaq	تاغنىڭ ئالا كۆرۈنىدىغان جايى
alqā(n)	ئالقان
alwā(n)	ئالۋاڭ
alwo(n)	ئېزىتقۇ
anaq	ئانداق
anaj	بوزەك، ئانى
~ tapmaq	بوزەك قىلماق
anaji	ئاسان، ئوڭاي
anajitʃiliq	ئاسانچىلىق، ئوڭايچىلىق
ahaŋrawa	ماگنىبت
awarz	ئارزۇ، ئارمان، تەلەپ
awij	ھىلىڭ
ajaq	ئاياغ
ajan -	ئايىند -، راۋاج تاپماق

ajanmaq ئاينىماق

ajiniʃ ئاينىش

ajlitā(r)tqutʃ شالداما

ajnɛk ئەينەك

ɛ

ɛ-ɛ	ئەجەپلىنىش، ياراتماسلىق تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان ئۈندەش سۆز
ɛpʃi-	ئەسنە-
ɛpʃimɛk	ئەسنىمەك
ɛpʃiʃ	ئەسنەش
ɛtlɛm	هارامدىن بولغان
ɛtlɛn-	سەمرىـ ، ئەتلەن -
ɛtlɛnmɛk	سەمرىمەك
ɛtliniʃ	سەمرىش
ɛtigɛ̄(n)	ئەتىگەن
ɛdzigij	قۇرۇق پىشلاق
	(سىبل. مون. egejege مون—خە119 ـ بەت)
ɛrt-	سۈرت -
ɛrtmɛk	سۈرتمەك
ɛrtiʃ	سۈرتۈش
ɛrdɛʃ -	قىرىش -
ɛrdɛʃmɛk	قىرىشماق
ɛrdiʃiʃ	قىرىشىش
ɛrdɛm	ئەدەپ ـ ئەخلاق
ɛrkɛk	ئەركەك، ئەر
ɛrkigot	ئەركەكئوت (بىر خىل ئوت نامى)
ɛrgol	ئەرگۈل، هالقا
ɛrgolda-	ئەرگۈللا ـ، بۇرا -

ɛrgoldimaq	بۇرىماق
ɛrgoldaʃ	بۇراش
ɛrmɛ̄(n)	ئەمەن
ɛrn	لەۋ، كالپۇك
ɛ̄(g)ri	ئەگرى
ɛkɛ	ئاكا
ɛke < a(ndin)ke(jin)	ئاندىن كېيىن
ɛgɛl ~ agal	ئاۋۋال
ɛ̄(r)gi-	يوقلا-
ɛ̄(r)gimɛk	يوقلىماق
ɛ̄(r)giʃ	يوقلاش
ɛ̄(r)gim - burʁum	ئەگرى - توقاي
ɛŋsiz	ئەنسىز
ɛŋsizlik	ئەنسىزلىك
ɛ̄(g)lɛ-	تاسقا -
ɛ̄(g)limɛk	تاسقىماق
ɛ̄(g)lɛʃ	تاسقاش
ɛlɛp	ھەلەپ
ɛ̄(g)lɛk	ئەلگەك
ɛlɛndʑɛ	ئىلاج
ɛltɛk	يېتىرقىمايدىغان، چىقىشقاق ئادەم
ɛl - tuqqɑ̄(n)	ئۇرۇق - تۇققان
ɛl - kɵ̄(n)	جامائەت، خالايىق
ɛl - olat	ئۇرۇق - تۇغقان
ɛlwɛk	ئەلۋەك، مول، يېتەرلىك
ɛmsørø(n)	ئۆمسۆرۈن، باشقىچىلا

ɛmgɛktʃā(n)	ئەمگەكچان
ɛmgɛklik	جاپاكەش
ɛmgɛn -	ئەمگەن -، جاپا چەكمەك
ɛmgɛnmɛk	ئەمگەنمەك
ɛmginiʃ	ئەمگىنىش
ɛmgigi qejiʃmaq	پالاكەتكە يولۇقماق
ɛmlik mal	كۆندۈرۈلمىگەن مال
ɛndo	قاملاشمىغان، غەيرى
ɛndo gɛp	قاملاشمىغان گەپ
△ ɛndo parɑŋ qilidiʁā(n)	قاملاشمىغان گەپ قىلىدىغان
nimikɛ̄(n)	نىمىكەن
ɛndimɛk	ئەندىشە قىلماق
ɛ̄(h)wal	ئەھۋال

b

bā(r) - بار-

  bā(r)maq پارماق

  beriʃ بېرىش

bā(r) بار

  beri ʃu بارى شۇ

batʃoro ~ matʃoro ئاچا تۆياق ماللارنىڭ ئايىغىدا بولىدىغان
بىر خىل كېسەل

batʃirʁe(n) ~ batʃirʁina باچىرغىن (بىر خىل ئۆسۈملۈك)

bā(ʁ)daʃ باغداش (يەر ئىسمى)

bara قىرقىلمىغان پاقلان تېرىسى

barā(n) ① غۇۋا كۆرۈنۈش
② بىر نەرسىنىڭ غۇۋا كۆرۈنگەن قارىسى
(سېلى . بە.ت . I . 1570. بارانك سارانك)

bā(j)raq بايراق

bardam چوڭ سېۋەت

bardamtʃi داستىخىنى كەڭ، چوڭچى

barwira- ۋارقىرا -

  barqirimaq ۋارقىرىماق

  barqiraʃ ۋارقىراش

barmaq aʃ // jimirʁ(a) aʃ قولداما

bar ō(ʁ)laq يۇڭى قىرقىلمىغان ئوغلاق

bazā(r) - weliq بازار

bazʁā(n) بازغان

bazla - بەزلە -

  bazlimaq بەزلىمەك

  bazlaʃ بەزلەش

baʃaq køk پالەك

baʃalmas بەڭۋاش، باشباشتاق

bā(ʁ)la باغلا-

  bā(ʁ)limaq باغلىماق

  bā(ʁ)laʃ باغلاش

bala - ʧula بالا - ۋاقا

balʁo(n) بالغون (بىرخىل ئۆسۈملۈك)

balqa بولقا

bā(ʁ)liq باغلىق

baj tusun ئۈچ ياشلىق بايتال

bɛ̄(r)- بەر-

  bɛ̄(r)mɛ̄k بەرمەك

  biriʃ بېرىش

bɛ̄ʧɛj < خە 白菜 بەسەي

bɛ̄(l)ʧir ئاچال

  ~ dɛ kalaŋ wā(r)mu? ئاچالدا كالاڭ بارمۇ؟

  (سىبل. بە. ت. I. 702. بلجير)

bɛdɛl قايغۇ

bɛdijā(n) بەديىان

bɛrwap ~ bɛrbap بەرباب، پىپا

bɛ(n)ʃɛ//ʧækzur چۆچۈرە

bɛʃɛʁiz ئاقساقال (ئىد.)

bɛldɛm ئەپكەش
bɛl køjnɛk يوپكا
bɛllik هارۋىنىڭ بەلۋىغى
bɛjlɛ <خە 摆+lɛ بەيلە ـ (يىپىپ قويۇش)
  bɛjlimɛ̄k بەيلىمەك
  bɛjlɛʃ بەيلەش
botunʧaq بوتىلاق(تۆگىنىڭ بىر ياشقا توشمىغان بالىسى)
bō(ʁ)dzimɑ بوغجۇما (قىزنىڭ بوغجۇمىسى)
bodɾɑŋʁu غۇۋا
boɾɑ̄(n) بوران
  ~ qopti. بوران چىقتى.
boɾɑ̄(n)gyl مامكاپ
boɾʧa < خە 菠箕 ئاشلىق ئادالاش ئۈچۈن چىۋىقتىن توقۇلغان جابدۇق
bozō(j) ~ mozō(j) موزاي
  (سىبل. بە. ت. Ⅲ. 4344 . موخوى)
boz jeʁi بوزۇغا
bosuɾ- قاچىلا-
  bosuɾmaq قاچىلىماق
  bosuɾuʃ قاچىلاش
boʃqi ۋاڭ ئوردىسىدىكى كىچىك ئەمەل نامى
bō(wɑ)q ئۆكا
  bō(wɑ)ʁum ئۆكام
  bō(wɑ)ʁuŋ ئۆكاڭ
  bō(wɑ)ʁusi ئۆكىسى
boloɾɑ - ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ سىيمىزلىكتىن زور ۋوقۇپ مىڭىشى

bolorimaq boloraʃ

bolur - wo(l)mas | بولار - بولالماس

bowo(n) ~ boʁo(n) | ھەرە

① سېرىق ياۋا ھەرە

② گۈل ھەرىسى

(سېل . بە . ت . Ⅲ . 1254. بابون)

bowo(n) tataq | ھەرە ياتىقى، ھەرە كۆنىكى

boj | بويتاق، تۇل

boj ɛjnɛk | تام ئەينەك

bojo(n) | بويۇن

bojuntʃaq | بوغا (ھارۋا جابدۇقى)

budʑuʁur ~ bydʑygyr | بۆجغۇر، بۆدۆر

budaŋ | تۇمان

bū(ʁ)ra | بۇغرا، ئەركەك تۆگە

bura//ʃona | سۆگەت، تال

buraq | پۇراق

buralqa | كەلگۈندى، سەرگەردان

burda | ئالدام، دام

buro(n) ① | بۇرۇن (پۇراش ئەزاسى)

buro(n) ② | بۇرۇن، ئاۋۋال

buro(n)da - | پۇرا -

buro(n)dimaq | پۇرىماق

buro(n)daʃ | پۇراش

bū(j)ruq | بۇيرۇق

buʁdajliq | بۇغدىيەك

buʁunut | بۇياق، بۇيەر

bulā(r)	(بىرخىل قۇش)
bulta -	بەزلە ـ، گوللا ـ
bultimaq	بەزلىمەك، گوللىماق
bultaʃ	بەزلەش، گوللاش
buldʑuŋ gøʃ	بۇلچۇڭ گۆش
bujla ~ bujda	بۇيلا (تۆگىنىڭ بۇرنىغا ئۆتكۈزۈلىدىغان ياغاچ)
bødʑɛ̄(n)	بۆجەن
bø(l)dʑyrgɛ̄(n)	بۆلجۈرگەن
bøtʃølø ~ møtʃølø	قايماقنى كۆيدۈرۈپ، مېيىنى ئېلىۋالغاندىن كېيىن قازاننىڭ تۈۋىدە قالغان تىرىپى. (سېل . قىرغىزچە: tʃøbøgø)
bøk-	بويسۇن ـ
bøkmɛk	بويسۇنماق
bøkyʃ	بويسۇنۇش
bøkɛ̄(n)	تۆگىنىڭ لوككىسى، ئۆركىشى
bøkɛ̄(n)gyl	بۆكەنگۈل
bøkɛj-	ئېگىش ـ
bøkɛjmɛk	ئېگىشمەك
bøkijiʃ	ئېگىشىش
bøgɛ̄(n)	سەمرىشكە باشلىغان قوينىڭ مايىقى
bøgɛllɛ-	توس ـ (سۇغا قارىتا)
bøgɛllimɛk	توسماق
bøgɛllɛʃ	توسۇش
byt	بۇياق، بۇيەر
byttɛ	بۇياقتا
byttø(n)	بۇياقتىن

bytkɛ	بۇياققا
byrgyt	بۈركۈت
byk	بۈك، باراقسان
bylɛ -	بىلە -
bylimɛk	بىلىمەك
bylɛʃ	بىلەش
bylə(j)	بىلەي
byjzi	بۇياق، بۇتەرەپ
bezinda	بېزىندا، بۆشۈك تارتقۇسى
beʁiʃ	تۆگمەنگە نۆۋەت تۇتۇش ئۈچۈن ئاپىرىپ قويۇلغان ئاشلىق
bitɛr	بولۇمسىز (ئاياللارغا قارىتا)
bidʑik ~ bizik	قازناقتىكى نەرسە-كېرەك قويۇلىدىغان تەكچە
bidʑik kirmɛk	بوۋاقلارنىڭ ئىككى چېكىسىدىكى چاچنىڭ چۈشۈشى
△bu baliʁa bidʑik kiriptu.	بۇ بالىنىڭ چېكە چېچى چۈشۈپتۇ.
bidɛ̄(n)	بەدەن
bir sɛt	بىردەم
birwiraqi	بىر-بىرلەپ، كەينى-كەينىدىن
birim	بېرىم، بېرىلىدىغان نەرسە
birindʑi	بىرىنچى
bizɛ̄(r)	ئاز، ئازغىنە
bizɛ̄(r)zir	ئاز، ئازغىنە
bizɛ̄(r)zirɛ	ئاز، ئازغىنە
bizir	ئاز، ئازغىنە
bizik	ئاز، بىرئاز
	(سېل . بە . ت . Ⅲ . 3527 . برزرەراك)
biz - biz	كۈننىڭ قىزدۇرۇشى

bistɛr	سىزغۇچ
bigɑ̆(n)	بىگەن (ياغاچچىلىق ئەسۋابى)
biŋɓilda-	ۋىڭىلدا -
biŋɓildimaq	ۋىڭىلدىماق
biŋɓildaʃ	ۋىڭىلداش
bilɛ jaɓ	تەييار سۈماي
biløzyk	بىلەيزۈك
bijiz	بىگىز
bijiz qol	بىگىز قول
bijiʃ	بىھىش، جەننەت

p

pa-pa	پاھ-پاھ (ئۈندەش سۆز)
pā(l)ʧiq	لاي، پاتقاق
parɛʃ	ئاشپەز
pasaŋ qilmaq	غازاڭ قىلماق
paŋdus	پانۇس
palgā(n)	ئوۋچى، مەرگەن
palopa	پۇتلاشقاق (ئادەمگە قارىتا)
pɛt	ھىلە - نەيرەڭ
pɛtiga	پەتنۋا
pɛrga	پەرۋا
pɛzlɛn -	راستلان -
pɛzlɛnmɛk	راستلانماق
pɛzliniʃ	راستلىنىش
pē(j)l	پەيل
pɛlkɛt	ناچار، يامان، قاملاشمىغان
po	ھور، پار
△ qazanniŋ posi	قازاننىڭ ھورى
△ posini ʧiqarmaq	ھورىنى چىقارماق (ئىد.)
△ posini qojup bē(r)mɛk	غەيۋەتنى قىلماق (ئىد.)
porpaŋ	توپىلاڭ
△ ~ ʧiqarmaq	توپىلاڭ چىقارماق
poruʃ	ياغاچتىن ياسالغان چۆچەك، قاچا

pobunda توزغاق، يېكەن، قۇمۇش قاتارلىقلارنىڭ توزغىقى

pola - هوردا - ، ئىسلا -

  polimaq هوردىماق

  polaʃ هورداش

poldaq تېزەك خالتىسى

poldi ~ soldaŋ ساڭگىل - سوڭگۇل

puxsara - دومساي -

  puxsarimaq دومسايماق

  puxsaraʃ دومسىيىش

purʤa پۇرسەت

purqida- بىخلان -

  purqidimaq بىخلانماق

  purqidaʃ بىخلىنىش

puqa بۇقا

puqur-puqur ئادەملەرنىڭ كۆپلۈكىنى ئىپادىلەيدىغان تەقلىد سۆز

pujpila- سۇۋاشتۇر -

  pujpilimaq سۇۋاشتۇرماق

  pujpilaʃ سۇۋاشتۇرۇش

pøpɛkligot ~ pøpigot پۆپەكلىكئوت

pøpylɛ- پەپىلە -

  pøpylimɛk پەپىلىمەك

  pøpylɛʃ پەپىلەش

pøʃølø ئىنجىقلاپ گەپ قىلىدىغان كىشى

pytø(n) پۈتۈن

  pytø(n) nā(n) پۈتۈن نان

pytǟ(j) پۈتەي

pyr-	پۈدە -
pyrmɛk	پۈدىمەك
pyryʃ	پۈدەش
surnaj pyrmɛk	سۇنەي چالماق
pyrdɛ - ~ pyrlɛ -	پۈۋلە -
pyrdimɛk	پۈۋلىمەك
pyrdɛʃ	پۈۋدەش
otni pyrdimɛk	ئوتنى پۈۋلىمەك
pygɛr // ʁozaq	ئوق غوزىكى، پىستان
pyrgyʧ	ئۈشتەك
pɛroza køz	كۆك كۆز
pitɛk	پىتەك
pitpitɛ	پىلپىل
pitir ~ pɛtir	پىتىر
pitigɛ	① . قورساق ② . قورسىقى چوڭلاپ بويى ئۆسمەسلىك
pirʁaj	تولغىماچ، چۆگىلىمەچ
pirlaŋ	ئاق تۆرما (بالدۇر پىشىدىغان توپچىسمان تۆرۈپ)
pirla -	پەرلە -
pirlimaq	پەرلىمەك
pirlaʃ	پەرلەش
pisat	بىسات
piʃʃiʁda-	چىڭدا - ، پىششىقلا -
piʃʃiʁdimaq	پىششىقلىماق
piʃʃiʁdaʃ	پىششىقلاش
piqira-	پايپىتەك بول -

piqirimaq — پايپبتەك بولماق

piqiraʃ — پايپبتەك بولۇش

pilaŋza <خە 孛蓝子 — كىچىك قول سىۋەت

pijdɛmpij — پەيدىنپەي

(سىل . بە. ت . Ⅱ . 2067 . فى درفى)

pijlij — پەلەي

(سىل . بە . ت. I . 1031 . فى لى)

t

tapā(n)
تاپان

tapagɛt
تاپاۋەت

tatur-
قاخشات -

tatuɾmaq
قاخشاتماق

taturuʃ
قاخشتىش

taxajla
جاۋەن (چىنە - قاچا قويۇلىدىغان جاۋەن)

taxsa
تەخسە

taxsi
تبيىز

taɾapal
تەييارلىقسىز

taɾaga
تەرەۋى (رامزان ئېيىدا خۇپتەندىن كېيىنكى ناماز)

taɾpije(n)
تارمار، ۋەيران

taɾtqa
ياغاچ چىلەك

taɾtma
تارتما، پەلەمپەي

tasqiɾa
تاسقارا، قوماي

taʃqo(n)
تاشقون

taʃlaʃtur-
تاش ياتقۇز-

taʃlaʃtuɾmaq
تاش ياتقۇزماق

taʃlaʃturuʃ
تاش ياتقۇزۇش

taq jiɤatʃ
ئىشىك ئۈستىگە قويۇلىدىغان ياغاچ

tagā(ɾ)
تاۋار

tagap
تاۋاپ

talqā(n)
تالقان

tam	ئاز (تۆزنىڭ سىلىنىشىغا قارىتا)
tamaʃa	① تاماشا، ② ئاجايىپ، كارامەت
tamdʑa	تامچە
tamdʑila-	تامچىلا-
tamdʑilimaq	تامچىلىماق
tamdʑilaʃ	تامچىلاش
tamʃax	تامشاخ (بىرخىل ئۆسۈملۈك)
tan(a)ot	تانا ئوت (بىر خىل ئۆسۈملۈك)
tawila-	تاپىلا -
tawilimaq	تاپىلىماق
tawilaʃ	تاپىلاش
tajlaq	تايلاق (تۆگىنىڭ بىر ياشتىن ئاشقان بالىسى)
tɛ̄(r)-	تەر -
tɛ̄(r)mɛk	تەرمەك
tɛriʃ	تېرىش
tɛp - tɛjjā(r)	تەييارلانغان ، رۇسلانغان
tɛp - tumu	كېزىك
tɛpkɛ	تەپكە (ئەلگەكنىڭ ئاستىغا قويۇلىدىغان جازا)
tɛrgø	تەرگەش
tɛrmɛ	تەرمە ، ئاق ئۆينىڭ كەرمە ياغىچى
tɛrwɛ -	تەۋرە -
tɛrwimɛk	تەۋرىمەك
tɛrwɛʃ	تەۋرەش
tɛskɛ̄(n)	تەسكەن
tɛ̄kɛ̄xā(n) < tɛrkɛn xan ?	پىلە قۇرۇتى
tɛklɛ-	تەكرە -

tɛklimɛk سەكرىمەك

tɛklɛʃ سەكرەش

tɛllɛ- جىقلا - ، تۈلۈقلا - ،

tɛllimɛk جىقلىماق

tɛllɛʃ جىقلاش

tɛ̄(r)mɛtʃ تەمەچ

tɛmtɛk // møhør ھۆكۈمەت ياكى شەخسىنىڭ تامغىسى

(قاراڭ : بە . ت . I . 270 . - تمتك)

tɛmkɛ تاماكا

tō(n) تون

toptʃa تۆگمە

toxtō(n) تەمكىن ، سالماق

oxsā(n) توقسەن

ō(ʁ)ra توغرا

tō(ʁ)ra- توغرا -

tō(ʁ)rimaq توغرىماق

tō(ʁ)raʃ توغراش

tō(ʁ)raq توغراق

toraq توساق

tor xɛ̄(n)tɛj پوپايكا

torʁa ئاق ئۆيلەرنىڭ ئاستى تەرىپىگە ئورايدىغان يىپىنچا

torqu- كۆڭۈل يېرىم بول -

torqumaq كۆڭۈل يېرىم بولماق

torquʃ كۆڭۈل يېرىم بولۇش

tōro < tō(ʁ)r(uʁ)o توغرىغۇ ، توغراق شاخارى

toro تورۋا

toruq	تورۇق
~ at	تورۇق ئات
tozoʁur	توزۇغۇر (مالغا قارىتا تىل ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ)
tosuntʃa	توساق ، توسۇنچاق
toʃ	تۆش
~ bɛ̄(r)mɛk	تۆش بەرمەك
toʃqā(n)	توشقان
toʃulaq~ toʃlaq	ئۈزۈمگە ئوخشاش بىر خىل ئۈسۈملۈك
toʁ	چاڭ - توزان
toʁam - toʁam	ھەر يەر - ھەر يەردە
toŋ sā(l)maq	كانچىلىماق
toŋŋuz ~ toŋuz	توڭگۇز
tō(ʁ)laq	تولغاق (ئورۇن ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق)
tomuzʁa	كۆنەلگۈ
toj - tumā(n)	توي-تۆكۈن
tutuwalmaq	خەتنە قىلدۇرماق (ئىد.)
tuxumla -	تۇخۇملا -
tuxumlimaq	تۇخۇملىماق
tuxumlaʃ	تۇخۇملاش
turxo(n)	تۇرخۇن
turʁo(n)	تۇرغۇن
turʁutʃ	قۇرئاندا توختاپ ئوقۇلىدىغان ئورۇن
turulʁa	تۇرۇلغا (بىرخىل قۇش)
tuztam	① بىرخىل ئۈسۈملۈك
	② تۇزى كام
tusqa	شورتاڭلىق

tuʃaq	چۇشەك (ئاتقا سېلىنىدىغان چۇشەك)
tuʁuʃ-	ماسلاش -
tuʁuʃmaq	ماسلاشماق
tuʁuʃuʃ	ماسلىشىش
tuʁwigi	بايراقچىلار باشلىغى (تارىخىي ئەمەل نامى)
tuqqā(n)	تۇغقان
tuga-	مەنسىت -
tugimaq	مەنسىتمەك
tugaʃ	مەنسىتىش
tumā(n)	تۇمانچاڭ
tumqi < خە 捅事者	چېقىمچى
tū(r)na	تۇرنا
tujʁō(n)	تۇيغۇن ، ئاق قارچۇغا
tujlaqla-	ئويناقشى - ، قىيغات -
tujlaqlimaq	ئويناقشىماق
tujlaqlaʃ-	ئويناقشىش
tøtø	كېكەچ
tørɛ-	تۆرە - (بېشى ئايلانماق)
tørimɛk	تۆرىمەك
tørɛʃ	تۆرەش
tørt	تۆت
tøz -	تۆز -
tøzmɛk	تۆزمەك
tøzyʃ	تۆزۈش
tøʃylaq	بىرخىل ئۆسۈملۈك
tøkyr	① گال، ② چولاق

~ piʧaq — گال پىچاق

tøkylʧɑ̃(n) — تۆكۆلۆشچان

tøgɛ tikɛ̃(n)gyl — تۆگە تىكەنگۈل

tø̃(h)mɛt — تۆھمەت

tømyɾɑt — ۋەلسىپىت

tømyɾ tikɛ̃(n) — ئۆجمىنىڭ تۇغقان ۋاقتى

tømyɾø — تەمرەتكۈ

tøwɛ — تۆپە

△ øjni tøwisi — ئۆينىڭ تۆپىسى

tø̃wɛ — تۇۋۋا

tøwɛ̃(n) — تۆۋەن ، پەس

tyɾpɛ ~ tyɾpyk — چوپسا

tyɾkyk — تۇۋرۇك

(قاراڭ : بە . ت II . 3388 ، 2853، توكروك ، توركوك)

tyɾtyl- — ①. دۇدۇقلا -

tyɾtylmɛk — دۇدۇقلىماق

tyɾtylyʃ — دۇدۇقلاش

② دوقۇرماق، دوقۇرۇش ③ تەنتىرىمەك، تەنتىرەش

tyɾgø(n) — تۇرگۈن

tyɾmɛ̃(n) — تۇرمەل (تۇرمەل ئاش)

tyzɛk — پۈزەك، ھەرە قىرىندىسى

tyʃ — چۈش

~ køɾyʃ — چۈش - كۆرۈش

tyʃ- — چۈش -

tyʃmɛk — چۈشمەك

tyʃyʃ — چۈشۈش

tyʃ	چۈش (ۋاقىت نامى)
~ woldi	چۈش بولدى
tyʃyrgyʧ	چۈشۈرگە
tyʃkɛr-	چۈشكۈر-
tyʃkɛrmɛk	چۈشكۈرمەك
tyʃkyryʃ	چۈشكۈرۈش
tyʃɛ-~tuʃa-	چۈشە- (مالغا قارىتا)
tyʃimɛk	چۈشىمەك
tyʃɛʃ	چۈشەش
tygɛnʤɛ	تۈگەنچە
tygyr-	تەككۈز-
tygyrmɛk	تەككۈزمەك
tygyryʃ	تەككۈزۈش
suɓa nan ~	سۇغا نان تۈگۈرۈش
tygywaʃ//bɛ̃(n)ʃɛ	چۆچۈرە
tyŋkɛl-	جىمىق -
tyŋkɛlmɛk	جىمىقماق
tyŋkylyʃ	جىمىقىش
tymɛ̃(n)	تۈمەن
tynnɛk	تۈنەك ، مەشرەپ
tynøgø(n)	تۈنۈگۈن
tywɛŋ	كاللەك - كاللەك
terɛ̃(n)	چوڭقۇر
teliwoʃ < teli boʃ	بوشاڭ، ئاجىز
temiz-	تېمىت -
temizmaq	تېمىتماق

temiziʃ	تېمىتىش
tipirtʃɛklɛ -	تېپچەكلە -
tipirtʃɛklimɛk	تېپچەكلىمەك
tipirtʃɛklɛʃ	تېپچەكلەش
tirtɛk	تىرتەك، ئاچچىقى يامان، تەرسا
tirɛz	تېتىك، تىيمەن ، جانلىق
tizlaptʃa	تىزلامچا، تىزلىق
tiʃ	چىش
tiʃlɛ-	چىشلە -
tiʃlimɛk	چىشلىمەك
titʃlɛʃ	چىشلەش
tiʃi	چىشى (ئەركەكنىڭ ئەكسى)
tiq-	تىندۇر -
tiqmaq	تىندۇرماق
tiqiʃ	تىدۇرۇش
tiqma	تىندۇرما
~ jɛr	تىندۇرما يەر
tikɛ ①	تېكە
tikɛ ②	بىر خىل مۈڭگۈزلۈك چاشقان
tikɛ poqi	مۆشوخىل چاشقاننىڭ پوقى (دورا ماتېريالى)
tikɛ̃(n)	تىكەن
tikir	① دۆ، ② تام تېكىسى
tikilɛn -	① يېقىل -
tikilɛnmɛk	يېقىلماق
tikiliniʃ	يىقىلىش
	② دومىلىماق، دومىلاش

tigiɾmɛ̃(n) ~ tigĩ(ɾ)mɛ̃(n)	تۈگمەن
tiŋʧi <خە 听土	پايلاقچى
tilipo(n)	تېلېفون
tinkɛ	تۈنۈكە، قەلەي
tijɛk	① مالنىڭ قېتىپ كەتكەن مايىقى
	② قەۋزىيەت
tijlɛ -	تىز -
tijlimɛk	تىزماق
tijlɛʃ	تىزىش
tijnɛ -	① ئالدىرا -
tijnimɛk	ئالدىرىماق
tijnɛʃ	ئالدىراش
	② تېنىمەك، تېنەش

dz

dzadzaza < خە 夹夹子 پەشمەت، بىر خىل قىسقا چاپان

dzar ئېلان، بۇيرۇق

dzagap جاۋاپ

dzagalduz جوۋالدۇرۇز

dzagɛ̄(n) < خە 夹扳子 جاۋاڭ (هارۋا جابدۇقى)

dzaŋʁa ajʁir ~ dzɛŋgɛ ajʁir يىلقىنى ئوبدان باشقۇرىدىغان
ئايغىر

dzāla - ① باشلا -
dzālimaq باشلىماق
dzālaʃ باشلاش
يولغا سالماق، يولغا باشلاپ قويۇش

dzālaq بۇيرۇق

dzaldur tumā(r) چاچقا سالىدىغان تۇمار

dzamat جەمەت

dzamagyl ياۋا جۇسەيىنىڭ ئېچىلغان گۈلى

dzawɛ̄(n) < خە 架板 جاۋەن

dzajla -~ dzajda - ① ئورۇندا -
dzajlimaq ئورۇندىماق
dzajlaʃ ئورۇنداش
② ئەدىپىنى بەرمەك

dzɛ - dzɛ هەي - هەي "بولدى، قوي" دېگەن ئۇندەش سۆز

dzɛrgɛ پاسىل، چىگرا ، چەك

dzɛs — خىرس

(سىل. بە . ت. Ⅱ . 2407 . جيرس ليک قيلادو)

dzɛŋzɛ < خە 花卷 — خواجۇر

dzɛŋgɛ — پۇختا، پىششىق

dzɛŋgɛl — غۇژمەك (مىۋىلەرنىڭ زىچ بولۇشىغا قارىتىلىدۇ)

dzɛŋgi iʃɛk — ئۇرۇشقاق ئىشەك

dzɛjlɛ - — يىراقلاش -

dzɛjlimɛk — يىراقلاشماق

dzɛjlɛʃ — يىراقلىشىش

(قاراڭ: بە . ت. Ⅱ . 1669. جيلا)

dzodzɛj — لەۋنىڭ ئىككى چېتىگە چىققان يارا

dzō(w)xɛj — جاۋغاي

dzoda — جودا، سېھىر

dzoda qi(l)maq — جودا قىلماق

dzō(ʁ)dar — جوغداي

dzoditʃi — جادۇگەر، سېھىرگەر

dzorɛ̄(n) — ئاۋارىچىلىق، چىقىمدار بولۇش

dzoru - — بۇيرۇ -

dzorumaq — بۇيرىماق

dzoruʃ — بۇيرۇش

dzoruq — بۇيرۇق

dzoruŋqaj — شەجەرە، نەسەپنامە

dzosulaŋ ~ dzusulaŋ < موڭ dzosalaŋ — يايلاق

(قاراڭ: مۇن. خە. 1339 ـ بەت josalang)

dzoʁdzoq//tartq aq — قوينىڭ باشلامچىسى، قوي پادىسىنى باشلىغۇچى

ʥoɓdo(n) ~ ʥuɓdo(n) — شوخ، تېتىك

ʥogaza ~ ʥigoza <خە 袄，竹腰子 — چاپان

ʥoŋza <خە 盅子 — رومكا، ھاراق رومكىسى

ʥoŋɓaq — قوينىڭ پۇرىقى

ʥoŋqur - — باشقۇر-

  ʥoŋqurmaq — باشقۇرماق

  ʥoŋquruʃ — باشقۇرۇش

ʥolo qō(wu)q — دەرۋازا، زەنجىرلىك دەرۋازا

ʥon — نىيەت

  ʥoni jamā(n) — نىيىتى يامان

ʥoji - ʥapa — جەبرى - جاپا، جاپا - مۇشەققەت

ʥuɓula ~ ʥoɓola — ئاتنىڭ كۆكرەك قىسمىغا ئېسىلىدىغان ئۇششاق قوڭغىراقلىق زىننەت جابدۇقى

ʥugā(n) — جۇۋان، جۇگان

ʥulu ~ ʥolo — چۇلۋۇر

ʥønty- — ئالجە -

  ʥøntymɛk — ئالجىماق

  ʥøntyʃ — ئالجىش

ʥønlɛ - — جۆندە -

  ʥønlimɛk — جۆندىمەك

  ʥønlɛʃ — جۆندەش

ʥyt — بېخىل

ʥytirɛ - — جۇتاقا -

  ʥytirimɛk — جۇتاقىماق

  ʥytirɛʃ — جۇتاقاش

ʥydʑɛk — چۈجە

dʑydʑɛm ئۈجمە

dʑydʑyŋ سۈگۈچ (باغنىڭ سۇ كىرىدىغان تۆشۈكى)

dʑyktø بىخىل، پىخسىق

dʑyn ھۆل - قۇرۇقنىڭ ئارىسىدا، شىرشىم

dʑeɓira - شاراقلا-

  dʑeɓirimaq شاراقلىماق

  dʑeɓiraʃ شاراقلاش

  △ seɓizɓā(n) dʑeɓirajttu سىبغىزخان شاراقلاۋاتىدۇ.

dʑenigar ~ dʑinigɛr ① جانىۋار ② بىچارە

dʑirqaj سۇ بۆلگۈچ

dʑis ① قورقۇنۇچلۇق، ② يىرگىنىشلىك

dʑikʃi - ~ dʑiʃki - يىرگەن -، سەسكەن -

  dʑikʃimɛk يىرگىنمەك

  dʑikʃiʃ يىرگىنىش

dʑila جۇلا، يالتىراق

dʑimbir < خە 蒸篦子 جىمبىل

(قاراڭ: بە. ت. Ⅲ. 3445 جىمبىر)

dʑiwar ئىزغىرىن شامال

dʑiwirla- ۋىچىرلا -

  dʑiwirlimaq ۋىچىرلىماق

  dʑiwirlaʃ ۋىچىرلاش

  △quʃqatʃ dʑiwirlajttu قۇشقاچ ۋىچىرلاۋاتىدۇ.

dʑijɛk ئاق ئۈينىڭ يىپىنچىسىنىڭ گىرۋىكىگە تۇتۇلغان يۇڭ يىپ

dʑijlɛ كالا سولايدىغان كىچىك قورشاۋ

(سىبل. مون. خە. 1302. jel - e)

dʑijnɛk جەينەك

ʧ

ʧā(j) < خە> 茶	چاي
ʧā(j) tulum	چايخالتا
ʧapā(n)	چاپان
ʧapʧa	ئارا (دېھقانچىلىق سايمىنى)
ʧāpqo(n)	جۇدۇن -چاپقۇن
ʧā(l)ʥa	سالجا
ʧā(j)ʥøʃ	چايجۇش
ʧā(j)ʥir	چاي ئۇستىلى
ʧā(n)ʧ -	سانچە -
ʧā(n)ʧmaq	سانچىماق
ʧā(n)ʧiʃ	سانچىش
ʧaʧa -	① زېرىك -
ʧaʧimaq	زېرىكمەك
ʧaʧaʃ	زېرىكىش
	② زېدەكىمەك، زېدەكەش
ʧar	چار، چىپار
ʧarada-	قورشا -
ʧaradimaq	قوشماق
ʧaradaʃ	قورشاش
ʧarʧaŋ	يېقىمسىز
ʧarlaŋ	ئالا-چىپار
～ at	ئالائات

ʧaʃqā(n)
چاشقان

ʧaʃka
① زەنجىۋىل، ئاق چەشكە
② مېيىتنى ئۇزاتقاندا تارقىتىلىدىغان يەل - يېمىش

ʧaʃma ~ ʧɛʃmɛ
كەشتە

ʧaʁdol
قاخشال

ʧaʁnaq
قومۇش سۇناي

ʧaqʧiliqaj
ئالدىراش، بىسەرەمجان

ʧaqqā(n)
چاپسان

ʧaqilaj' - ʧoqulaj
يۈزنىڭ قورغاقلىشىپ سويۇلۇشى

ʧaŋŋiz ~ ʧaŋgiz
بىر خىل دەرەخ (سوغلۇق ئۈچۈن
دورا قىلىنىدۇ)

ʧā(ʁ)la -
ئاغدۇر- (يەرگە قارىتا)

ʧā(ʁ)limaq
ئاغدۇرماق

ʧā(ʁ)laʃ
ئاغدۇرۇش

ʧalʧuq
نەم يەر، نەم ئۆرلەپ تۇرىدىغان يەر

ʧalqimaq
يوقۇندا

ʧamʧa < خە 衬衫
يەكتەك

ʧamquraq
چاڭغىراق (ئاق ئۆينىڭ چاڭغىرىقى)

ʧawuʃ
كاماندىر، تەلىم بەرگۈچى (تارىخىي ئەمەل نامى)

ʧajɛk
تۆت ئىلىك كەڭلىك

ʧajdam
چۆللەردىكى يامغۇر سۈيى يىغىلىپ قالغان يەر

ʧajzɛk ~ ʧā(j)dzɛk
يىڭناسقۇ

ʧē(l)pɛk
چەلپەك

ʧɛtmɛ
مەشۈت يىپ

ʧē(j)do < خە 菜刀
چەيدو

ʧɛr < موڭ ʧer
خەپرۇك

(قاراڭ: مو.ن .خە . 1224 ـ بەت)

ʧɛrt -	چەك ـ، چال ـ
ʧɛrtmɛk	چەكمەك
ʧɛrtiʃ	چېكىش
△dap ʧɛrtiʃ	داپ چالماق
ʧɛlgin-	لەيلە ـ
ʧɛlginmɛk	لەيلىمەك
ʧɛlginiʃ	لەيلەش
ʧɛjpuŋ < خە 裁缝	سەيپۇڭ
ʧɛjluŋ	ئۆدەك تاپان ئادەم، تاپىنى تۈز ئادەم
ʧujluŋ - ʧɛjluŋ	لەلەڭ ـ لۈلۈڭ
ʧot < خە 镢头	جوتۇ
ʧoʧu-	چۆچۈ ـ
ʧoʧumaq	چۆچۈمەك
ʧoʧuʃ	چۆچۈش
ʧoʧimaqʧi	توساتتىن، تۇيۇقسىز
ʧoqa-	چوقۇ-
ʧoqimaq	چوقۇماق
ʧoqaʃ	چوقۇش
ʧoqaj ①	چوقا، قاتتىق سىبغىز توپا
ʧoqaj ②	ساقى، مىراس بۆلگۈچى
ʧoqulaj // ʙardaŋ	كۆن تەمرەتكىسى
ʧoqulur	باشقىلارغا چېكىلىپلا يۈرىدىغان ئادەم
ʧoxʧila-	چوقچايت ـ
ʧoxʧilimaq	چوقچايتماق
ʧoxʧilaʃ	چوقچايتىش

ʧor	كەپتەرگە ئېسىلىدىغان غوڭ قاپاق
ʧorɤa	جوغا، چۆگۈننىڭ جوغىسى
ʧorqi	قامقاق ئۇرۇقى
ʧorgul	سىمنى ئېگىپ ياسىغان جۆۋالدۇرۇز
ʧoqa	ياغاچ ئاسقۇ
ʧokā(n)	ياش ئايال
ʧoŋta < ʧoŋ ata	چوڭ دادا
ʧoŋla -	چوڭلا-، چوڭ بولماق
ʧoŋlimaq	چوڭ بولماق
ʧoŋlaʃ	چوڭ بولۇش
ʧoŋnɛ < ʧaŋ inɛ	چوڭ ئانا
ʧolpā(n)	چولپان
ʧolpā(n)xā(n)	چولپانخان (خاس ئىسىم)
ʧom-	چۆم -
ʧommaq	چۆممەك
ʧomuʃ	چۆمۈش
ʧowat	چاۋات، بىر خىل نېپىز نان
ʧowur -	چاۋار-
ʧowurmaq	چاۋارماق
ʧowuruʃ	چاۋرىش
ʧojo(n)	چويۇن
ʧuʧal - ~ ʧuʧul -	يېشىن -
ʧuʧalmaq	يېشىنمەك
ʧuʧuluʃ	يېشىنىش
ʧurquʃ	چۆگۈلمەچ
ʧurqulaŋ	پاخپايغان

ʧuqɑ -	ئىنتىزار بول -
ʧuqimɑq	ئىنتىزاربولماق
ʧuqɑʃ	ئىنتىزاربولۇش
ʧuqɑq	ئىنتىزار
ʧunuŋdigyl ~ ʧunuʁdigyl	چوغلۇق
ʧuwɾu jol	چىغىر يول
ʧuwuq ~ ʧujuq	چىۋىق
ʧujlɑ -	چۇۋۇ-
ʧujlimɑq	چۇۋۇماق
ʧujlɑʃ	چۇۋۇش
ʧøpʥyɾ ~ ʧøʥyɾɛ	چۆچۈرە
ʧøʧɛk	ياغاچ قاچا
ʧøk	ھالڭ تاشلار ئۈستىدىكى تاش سۇپا
ʧøkɛ	پۇرچاقنىڭ بىر خىلى
ʧøkøɾtkɛ	چېكەتكە
ʧøkyɾyk	تۆۋەنلىتىش، پەس كۆرۈش
ʧøkyʃ	چوكا
ʧø̄kɛ̄(n)	تالنىڭ يېڭى چىقارغان شۇڭى
ʧø̄gɛ -	ئورا-
ʧøgimɛk	ئورىماق
ʧøgɛʃ	ئوراش
ʧø̄gø(n)	چۆگۈن
ʧølbøɾɛ	چىلبۆرە
ʧømyʧ	چۆمۈچ، قاپاقتىن قىلىنغان چۆمۈچ
ʧypyɾ	چۇپۇر، ئۆچكە چۇپۇرى
ʧydɛɾ	چېدەر

ʧyɾt - تۈر- (چىرايغا قارىتا)

ʧyɾtmɛk تۈرمەك

ʧyɾtyʃ تۈرۈش

ʧylyk چۈلۈك (كالىنىڭ بۇرنىغا ئۆتكۈزۈلىدىغان ياغاچ)

ʧymɛ - ئۈۋا -

ʧymimɛk ئۈۋاتماق

ʧymyʃ ئۈۋىتىش

△ qonaq ʧymɛʃ قوناق ئۈۋىتىش

ʧymbɛt چۈمپەردە

ʧetiq چاچ چېتىقى، كۈمۈش قوڭغۇراقلىق زىننەت بۇيۇمى

ʧeʧiɾa - چاچرا -

ʧeʧiɾimaq چاچرىماق

ʧeʧiɾaʃ چاچراش

(بۇ سۆز بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىگىمۇ قارىتىلىدۇ)

ʧeʧiɾiʁuɾ ئۆلگۈر (قارغىغاندا ئېيتىلىدۇ)

ʧeqe(n) چېقىن

ʧewulaŋ چاپ ئۆلاڭ

ʧipiɾala چىپار-ئالا

ʧiʧɛk چېچەك

ʧiʧɛgdɛ- چېچەكلە -

ʧiʧɛgdimɛk چېچەكلىمەك

ʧiʧɛgdɛʃ چېچەكلەش

ʧiʧʧi چىرايلىق

ʧiʧyʃ, ʧiʧyʃ چى چۈش، چى چۈش

(ئۆچكىنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدىغان ئۈندەش سۆز)

ʧiʧiɾʁā(n)tikē(n) چىچىرغان (بىر خىل تىكەنلىك ئۆسۈملۈك)

ʧiʧinaq	چىمەلتەك، چىمچىلاق
ʧidir	چاۋار - چاتقال
ʧi(ʁi)rtmaqgyl	چىغىرتماق گۈل
ʧirʁa	شىرغا
ʧirʁaj	بىر خىل قاتتىق غوللۇق ئۆسۈملۈك
ʧirʁol	ئىككى قىيالىقنىڭ ئارىلىقى
△ ʧieʁol jɛ̄(r)	ئۆستىگە چىققىلى، ئاستىغا چۈشكىلى بولمايدىغان يەر
ʧirke(n)	پاسكىنا
ʧiʁir	ئىچىملىك
ʧiqma	يىڭى ئىشلەنگەن، يىڭى پىتى
ʧikanda	چاكاندا
ʧikaŋ qaʁa	قىزىل تۇمشۇق قاغا
ʧikɛr	چاكار
ʧigmɛn	چىمەن
△ʧigmengyl	چىمەنگۈل
ʧigilɛ ①	چىلگە
ʧigilɛ ②	قارىغاينىڭ چۈشۈپ، چىڭدىلىپ كەتكەن غازىڭى
ʧiŋʁit-	چىڭىت -
ʧiŋʁitmaq	چىڭىتماق
ʧiŋʁitiʃ	چىڭىتىش
ʧiŋkiriʃ	چىداملىق
ʧilɑ̄(n)	چىلان
ʧilɛk	چىلەك
ʧilɛk ʧøramasliq	تەڭ كىبلەلمەسلىك، يىپ ئۇچىپ بىرەلمەسلىك (ئىد.)

ʧimigɛ̄(n)	تىتىرەك
ʧimdiq	زىرە، چاقلىق ھالقا
ʧina køz	چوڭ كۆز، يوغان كۆز
ʧinde(n)	بەشىنچى كۈن
ʧiwe(n)	چىۋىن
ʧiwiʃ	چىسىنى سالمىغان چىشى ئۇغلاق
ʧijlɛ-	چەيلە -
ʧijlimɛk	چەيلىمەك
ʧijlɛʃ	چەيلەش
ʧijnɛ -	چىنە -
ʧijnimɛk	چىنىمەك
ʧijnɛʃ	چىنەش

x

xat	قات
qarixat	قارىقات
surxat	قىزىلقات
xaxuŋ ~ xalaŋ	قاغرۇق
	(سىل. بە. ت . Ⅱ . 1873. خانك خونك)
xaraz	جۇۋاز
xarmā(n) ~ xirmā(n)	خامان
xalo	نوغۇچ
xalo ʧiraq	ئوغۇچ چىراغ
xamtyj ~ xamtij	بىر خىل توپا
xanɛjʧo <خە 河南绸	بىر خىل يۇپقا يىپەك رەخت
xawalit < ف. خواب الود	چالا ئۇيقۇ
	(سىل. بە. ت. Ⅱ . 2053. خاب الود)
xɛ̃(n)tɛj <خە 汗衫	ئەرلەر كۆڭلىكى
xɛtinɛk	ياۋا چىلگە، ئوينىغۇچ
sɛddɛŋ	بەستلىك
xɛs	ئەتەي، قەستەن
xɛstɛ	راستتىن
xɛstɛŋgɛ	ئەتەيلەپ، قەستەن
xɛldɛŋ	چىش كولىغۇچ
xo <خە 温酒壶	هاراق ئىسسىتىدىغان قاچا
xopuraʃ //nā(n)ʧøp	نانچۆپ، نانقايناق

xot - xot	تەخەينى چاقىرىش
xoto(n)	خوتۇن
xotuq	خوتەك
xotʃa	سامان توشۇيدىغان جازا
xoduŋ < خە	چۆگۈننىڭ بىر خىلى
xoɾ	① خور، خورايدىغان
	②. ئاز، كەم
xoʃo < خە 火速	دەررۇ، دەرھال
xolaŋxetʃiɾ	بىر خىل زەھەرلىك ئۆسۈملۈك
xoligiɾ	قول ئۇچىدا ئىشلەنگەن، يىرىك ئىشلەنگەن
xuduɾa - < خە 糊徐＋ɾa	ئاز -
xuduɾimaq	ئازماق
xuduɾaʃ	ئېزىش
xuɾuʃtʃi	شوخ، كەپسىز
xumdā(n)	① قومدان
	② خومدان
xetip	تاغ رايونلىرىدا نىكاھ ئىشلىرىنى بېجىرگۈچى
xejiʃ	قاياش
xitʃik	مۇزنىڭ ئۈستىگە كۆۋرەپ چىققان سۇ
xidiŋ	① ياغاچ قوشقون
	② گەپكە قوشۇق سالغۇچى (ئىد.)
xiɾdɛk	گال، كېكىردەك
xiɾamā(n)	خىرامان
ximxam	ئۇدۇق - بۇدۇق
xina ①	سوۋغات
~ tutuʃ	سوۋغات بېرىش

~ qiliʃ	سوۋغات قىلىش
xinɑ ②	خىننە
xij <خە 街	مەھەللە، كوچا، تالا
xij qo(wu)q	دەرۋازا، تاشقى دەرۋازا
xij køt	تالادىن كىرمەيدىغان (ئىد.)

d

dā(ŋ)xā(n)	داڭقان
daduza <خە> 大豆	دادۇر
daq	داغ
daga	داۋا، ئەم
dāga <خە> 打瓜	گازىر تاۋۇزى
dalaŋ	دالان
daliŋ	خۇرجۇن
daŋza <خە> 当本	نىسى ھېسابات دەپتىرى
damlur	گۆش پىشۇرغاندا تۇۋاقنىڭ ئىككى چېتىگە قويۇلىدىغان ياغاچ
dawā(n)	سويلا، جىگدە قاقىدىغان ياغاچ
dawa -	ئارتىل -، ئاش -
dawimaq	ئارتىلماق، ئاشماق
dawaʃ	ئارتىلىش، ئېشىش
dawat -	ئارتىلدۇر-
dawatmaq	ئارتىلدۇرماق
dawitiʃ	ئارتىلدۇرۇش
dɛ̄(r)t	دەرد
dɛxmɛ qiliʃ	دەپنە قىلىش
dɛr	گەينەك ساقا
dɛˈridʒɛ	دېرىزە
dezman	دەزمال

dɛstar سەللە

dɛ̄(s)sɛ - دەسسە -

  dɛ̄(s)simɛk دەسسىمەك

  dɛ̄(s)sɛʃ دەسسەش

dɛgdɛ - ئەنسىرە -

  dɛgdimɛk ئەنسىرىمەك

  dɛgdɛʃ ئەنسىرەش

dɛgdɛk ئەندىشە

dɛŋgeduga مىلڭ دىۋانە

dɛŋgel داڭگال

dɛlpɛk تەلپەك

dɛliz پىشايۋان

dɛmbi قورساق كۆپۈپ، دەم سىقىلىش

dɛwala - داۋالا-

  dɛwalimaq داۋالىماق

  dɛwalaʃ داۋالاش

dɛwir ئاق ئۆينىڭ ئۈست يېپىنچىسى

dɛjxaŋla < خە 得上 - كۆرەڭلە -

  dɛjxaŋlimaq كۆرەڭلىمەك

  dɛjxaŋlaʃ كۆرەڭلەش

dobaza ~ dowaza <خە 刀把子（食品 ） هورنان

doxulur قويرۇق سۆڭىكى

doxilaŋ دوغلاق

dotajtʃi ~ dutajtʃi تەخمىنەن، پىلانسىز، قارىسىغا (رەۋىش)

  △ dotajtʃila gɛp qi(li)p qaldiŋʁu قارىسىغىلا گەپ قىلىپ قالدىڭغۇ؟

dordaq	دورداي
dozo <خە 倒灶	روناق تاپمايدىغان
dō(w)suq	دوۋسۇن
doʁōla	چېقىمچى
doŋʁirʧaq	مۆڭگەك
dowla -	دۆۋىلە -
dowlimaq	دۆۋىلىمەك
dowilaʃ	دۆۋىلەش
dupa	دوپپا
duzarmen	ئالىقاپ
duʃalʁu ~ duʃaq	مىلتىق شىرنىقى
duʃqar < دشوار. ف	قىيىن، مۇشكۇل
duŋza <خە 墩子	گۆش چاپىدىغان دۆشە
øreskel	كۆرپە
dørxɛj	دېۋىرقاي
døʃ	دۆڭ، تۆپە
døgɛ	دېۋە
døgi - pirɛ	دېۋە - پەرى
døŋgɛ	كۆتەك، ھەرىلەپ قويۇلغان كۆتەك
døŋgyrʧɛk	يىپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ قورۇغان يىلتىزى
døm	ئۆرە، تىك
~ turmaq	ئۆرە تۇرماق
døjyz	يۈزى قېلىن
dy-dy-du- ty-ty-ty-	توخۇنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدىغان ئۈندەش سۆز
dyr	دۇر (تەقلىد)

dyrt gojmaq	تىكىۋەتمەك، قاچماق
dygylʧɛk	چەمبىرەك
dyŋgɛ	دوقا ماڭلاي
dyŋgɛl	چوققا
de	ئا (كۆرسىتىش ئالماش)
debu ~ dewu	ئاۋۇ
deʃnaq	ئاشۇنداق
deʃu	ئاشۇ
deʃyt	ئاشۇ يەر
denɛ	ئەنە
deyt	ئاۋۇ يەر
dixɑ̄(n) ~ dexɑ̄(n)	دېھقان
dixmarla-	دۈشكەلە-
dixmarlimaq	دۈشكەلىمەك
dixmarlaʃ	دۈشكەلەش
diraj-	ھوشىدىن كەتمەك، قېتىپ قالماق
dirajmaq	ھوشىدىن كەتمەك
diriliʃ	ھوشىدىن كېتىش
diganɛ	دىۋانە
digildɛj	چەنزىلەرنى تىكلەپ ياسالغان كەپە
dil(i)woʃ	كالىنىڭ تىلىدا بولىدىغان بىر خىل كېسەللىك
diwidzɛ-	دىۋىت -
diwidzimɛk	دىۋەتمەك
diwidzɛʃ	دىۋىتىش
diwilɛ -	دىۋىن -
diwilimɛk	دىۋىنمەك
diwilɛʃ	دىۋىنىش

ɽ

ɽalimaq	بوزەك قىلماق، دەپسەندە قىلماق
ɽawat	ئۆتەك، چۆشكۆن
ɽɛ(hɛ)t	راھەت
ɽøgɛ̄(n)	رەۋەن، گۆشۆننىڭ يىلتىزى

z

zadɛr < زردار . ف	باي، پۇللۇق
zā(ʁ)ra ~ ʃikarap	زاغرا
zaka	بوۋاقنى ئورايدىغان لاتا
zagal	زاۋال
~ gɛxti	زاۋال ۋاقتى
zaja	زايە، ئىسراپ بولغان
zajaŋ	ئاجىز
zē(r)dɛk	سەۋزە
zēdigal	زەدىۋال
zɛktʃi	باشلامچى، قوي پادىسىنى باشلىغۇچى سەركە
zɛmbaqi // jaŋdɛdze(n)	ھاۋارەڭ
	(قاراڭ: ب. ت. II . 2210. زمباقى)
zotala- < خە 糟踏 + la	دەپسەندى قىل -.
zotalimaq	دەپسەندى قىلماق
zotalaʃ	دەپسەندى قىلىش
zor	① باتۇر، چەبلىشقاق
	② يوغان، چوڭ
zugul	زۇۋۇلا .
zətnɛ	زەيتۇنە
zixo < خە 字号	نامدار، باي
zilpuʃ	يۇپۇق
ziltʃa	زىلچا، گىلەم

zimindar دوپپىنىڭ زەر باسقان توقۇشى
ziwa زىلۋا
zijkɛʃ زەيكەش

s

sɑ̄(n) ~ saŋ	ئەھمىيەت، ئېتىبار، قىممەت
sapɑ̄(n)	ساپان
sapaq	تاشلاندۇق بالا
saxo < خە 傻货	يېرىم ساراڭ
sɑ̄(j)ra -	سايرا -
sɑ̄(j)rimaq	سايرىماق
sɑ̄(j)raʃ	سايراش
sarxoʃ < ف . سرخوش	ساراڭ قېتىش
sar sal-	① تاسقال -
sarsalmaq	تاسقالماق
sarseliʃ	تاسقىلىش
	② قىينالماق، قىينىلىش
sazikεp ~ sazigεp	تۆزكور
sassiq	سېسىق
saqara ~ saŋqara//sar	سار
saqun	خالاس، خالاسلىق
~ bo(l)maq	قۇتۇلماق
~ boluʃ	قۇتۇلۇش
sɑ̄(n)qi-	سەڭگ -، ئېتىبارغا ئال -
sɑ̄(n)qimaq	سەڭگمەك
sɑ̄(n)qiʃ	سەڭگىش
sagap	ساۋاب

salʁa	① سالغا ② رەگەتكە
samɑ̃(n)	سامان
sandal	سەندەل
sajɑ̃(n)	تەرەپ
sajza <خە 筛子	غەلۋىر
sajmɑ̃(n)	سايمان
sɛ̃(r)	سەر
sɛpkø(n)	سەپكۆن
sɛt	دەم، ئان
bir sɛt	بىر دەم
ʃu sɛt	شۇئان
sɛr	پاتاڭدىن تۆۋەن بەلدىن يۇقىرى ئەزا
sɛrmɛ	تارتما، سىيرىتما
sɛrkytʃyk	2ـ 3 ياشلىق سەركە
sɛksɛ̃(n)	سەكسەن
sɛ̃(r)gɛ̃(n)tʃyk	تاغدىكى جەينەك، ئايلانما، سۇنىڭ ئايلىنىپ ئاققان جايى
sɛ̃(r)gyntʃɛk	① سەگۈنچەك، ② بۆكىنىڭ زىننەتلىرى بالا-چاقا
sɛŋgɛr -	دىققەت قىل -
sɛŋgɛrmɛk	دىققەت قىلماق
sɛŋgiriʃ	دىققەت قىلىش
sɛlɛŋgirɛ-	ساڭگىلا -
sɛlɛŋgirimɛk	ساڭگىلىماق
sɛlɛŋgirɛʃ	ساڭگىلاش
sɛjɛ <خە 菜芋	ياڭيۇ

sɛjlɛ < خه 晒-	قاقلا-
sɛjlimɛk	قاقلىماق
sɛjlɛʃ	قاقلاش
sot	داكا
sō(wu)tuq	سوۋوتوق، هاردوق
sotuq < ف . سوتك	ئاھاڭ
soxo	ماڭقا كېسەللىكى
sodaji	سەۋدايى
soro(n)	سورون
soʁɛt // soq nɛpɛs	سوغوق، قىلىقى سوغ كىشى
soʁo(n)	دەرۋازىغا سېلىنىدىغان ياغاچ قولۇپ
soʁona	دەرۋازىنىڭ قولۇپ سولايدىغان تۆشۈكى
sō(ʁu)q	سوغوق
soqa	كۆرۈشكا
soŋʧi	پۇتنىڭ سوڭى
soŋsar	تىيىن (هايۋان)
soŋsara-	زوڭزاي -
soŋsarimaq	زوڭزايماق
soŋsaraʃ	زوڭزىيىش
	(سېل. بە.ت. II . 1970. زونك اولتورادو)
soluma jiŋnɛ	بۇلاپكا
somsa	سامسا
sono	غەلىتە
sonorqa -	ئەجەبلەن -
sonorqimaq	ئەجەبلەنمەك
sonorqaʃ	ئەجەبلىنىش

somɛ̃(n)	تاۋۇت قويۇلىدىغان ئۆي
sowō(n)	سوپۇن
untuq sowō(n)	سوپۇن پاراشوكى
soja tiʃ	ياۋا توڭگۇزنىڭ مەرگەن چىشى
sojsoŋ	مايسۇڭدىن توغۇلغان موزاي
suxsur	قوشماقئۆدەك
sura -	سورا -
surimaq	سورىماق
suraʃ	سوراش
suz -	ئۈس -
suzmaq	ئۈسماق
suzuʃ	ئۈسۈش
suq -	يوشۇر -
suqmaq	يوشۇرماق
suquʃ	يوشۇرۇش
suqilɛr	چىپپىلغاق
suga -	سۇۋا -
sugimaq	سۇۋىماق
sugaʃ	سۇۋاش
sumal	تاغار
sumuq	زەمچە
sødzɛ	سۆڭگەچ (سىبل. بە. ت. Ⅲ. 3749. سوجى)
sørɛ	يەم - خەشەك ئېلىپ قويۇلىدىغان لەمپە
sørø(n)	سۆرۆن
søzɛŋgir	گەپكە كىرمەيدىغان ئادەم

sypɛ	سۇپا
sypytmørɛ	بۇرغۇ (قۇلۇلە قېپىدىن قىلىنغان كاناي)
syrɛ̃(n)	سۇرەن، چۇۋقان - سۇرەن
syrdɛ-	هودۇق -
syrdimɛk	هودۇقماق
syrdɛʃ	هودۇقۇش
syryk	توپ، توپ - توپ، گۇرۇھ
syw(y)ryndi	سۇپۇرۇندى
syz -	ئۈس -
syzmɛk	ئۈسمەك
syzyʃ	ئۈسۈش
syzgɛk	ئۈسكەك
sygɛ̃(n)	سۆكەن
syjzɛ	پىننە
syjli – sala	سۆلە - سالا
setiʁaʃ	تاۋار ئاشلىق
sert	تېشى، سىرتى
seriqquʃ//hujtquʃ	ئۆكە (قارىغۇ ياپىلاق)
	(قاراڭ: بە. ت. Ⅲ. 4139. سىرىق قوش 树猫儿)
seri(q)jaʁ	سېرىق ماي
seʁe(n)	سېغىن (سېغىلىدىغان كالا)
seʁizʁɑ̃(n)	سېغىزغان
seliq	يېڭى كەلگەن كېلىننىڭ ئالدىغا قويۇلىدىغان نەرسىلەر
sipɛr	قالقان
sipɛʃ	لېچەك
sipuŋ <خە> 刺蜂	هەرە، ياۋا هەرە

sidɛp	سەدەپ
siɾtiq	خەۋەر
siɾdɑ-	سرلا -
siɾdimɑq	سرلماق
siɾdɑʃ	سرلاش
sizlɑŋ	سزلام (كبسەللك)
sikiɾ -	سەكرە -
sikiɾmɛk	سەكرمەك
sikiɾiʃ	سەكرەش
siɓunot	ئادەمگياھ
sikilɛk	سبكلەك (چاچقا قارىتا)
sigim	؟
sigimi joq	؟
siliɓdɑʃtuɾ -	سلىقلاشتۇر-
siliɓdɑʃtuɾmɑq	سلىقلاشتۇرماق
siliɓdɑʃtuɾuʃ	سلىقلاشتۇرۇش
sin	سن، چىراي، تەلەت
sini jɑmɑ̄(n)	تەلەتى سەت
sijnɛ < سينە. ف	كۆكرەك، مەيدە
sijnɛ bɛl	لىپتىك
sijnɛk	ئىككى ياشلىق چىشى ئۆچكە

ʃ

ʃap	تېز، چاپسان
ʃapilaʁda-	شاپىلاقلا -
ʃapilaʁdimaq	شاپىلاقلىماق
ʃapilaʁdaʃ	شاپىلاقلاش
ʃadza < خه 下家	خېرىدار
ʃaxʃarma	پارچە - پارچە، كۆكۈم - تالقان
ʃaradzil	بىر خىل ئۆسۈملۈك
ʃala-	سەپ -
ʃalimaq	سەپمەك
ʃalaʃ	سېپىش
ʃaldirap	شالدىرشاپ
ʃalʁutʃ	قىرغۇچ
ʃamal kisɛl	بىرخىل كېسەللىك
ʃaj	تېز، يۈگۈرۈك
ʃajardi	داۋراڭچى (ئىد.)
ʃɛpɛk	شاپاق، شۆپۈك
ʃɛr	① شەھەر
	② قالتىس
ʃɛr - ʃɛr	ھەشقاللا
ʃɛllɛk	گۆشنىڭ چاندىرى
ʃɛligā(r)	ۋالاقتەككۈر، گېپىنىڭ تۇتۇرۇقى يوق
ʃopur	شاخ - پۇتاق

ʃoʧa	بىرخىل شورپىلىق تاماق
ʃodruq	سويلا
ʃorwa~ʃō(r)wa	شورپا
ʃorwida-	شورپىلاندۇر-
ʃorwidimaq	شورپىلاندۇرماق
ʃorwidaʃ	شورپىلاندۇرۇش
ʃolaʃ	شويلا
ʃom	داۋراڭ
ʃomʧi	كۆز - كۆزچى، داغۋاز
ʃurʁā(n)	شۋىرغان
ʃurlima	كۆممىقوناق
ʃurlimaq	چالا كۆيدۇرمەك
ʃuʁunuttɛ	شۇ يەردە
ʃunaq	شۇنداق
ʃørlɛ-	ئارىلاشتۇر -
ʃørlimɛk	ئارىلاشتۇرماق
ʃørlɛʃ	ئارىلاشتۇرۇش
ʃøltɛŋ	ۋالاقتەككۇر
ʃøltɛŋlɛ-	كاپشى - ۋالاقلا -
ʃøltɛŋlimɛk	كاپشىماق
ʃøltɛŋlɛʃ	كاپشىش
ʃølgij	شۆلگەي
ʃyptyr	سىبىسىق پۇراق، پوق - سۇدۇكنىڭ پۇرىقى
ʃyt	شۇ يەر
ʃytɛ	يىپەك
ʃyk	تىنچ، جىم

jamā(n) ʃykqu? — بەك جىمغۇ؟

ʃyløsø(n) — سۈلەيسۈن (هايۋان)

ʃyjzi — ئاشۇ تەرەپ

ʃetiraq — شاتىراق

ʃip — تورۇس

ʃidar — زىچ، قويۇق (شالاڭنىڭ ئەكسى)

ʃira — كالا تېرىسى

ʃirabul — گەپ ئۆتمەس، قېلىن

ʃiraq～ʃeraq — پاچاق، پاقالچاق

ʃirɛm — ① سىرغىپ ئاققان سۇ ② شىرەم تۇغقان

ʃirla — شىللە، پاتاڭ، گەجكە
(سېل. بە. ت. I . 171. شىرلى)

ʃiʃ — ① ساڭزا چوكىسى
② ئارغامچا تۈگۈننى يېشىدىغان مۈڭگۈز

ʃikarap ① — شاكاراپ

ʃikarap ② — زاغرا

ʃikɛr — شېكەر

ʃikʃin — ئۆتكۈنچۈك، بۇغداي، تېرىق قاتارلىقلارنى
تاسقىغاندىن كېيىن قالغان قالدۇق

ʃilwɛ — جىگدىگە ئوخشايدىغان بىرخىل مېۋىلىك دەرەخ

ʃimʃan- — تىمىسقىلا -

ʃimʃanmaq — تىمىسقىلىماق

ʃimʃiniʃ — تىمىسقىلاش

ʃimiq - — شىمىق -(مېۋىلەرنىڭ سۈيى قېچىشى)

ʃimiqmaq — شىمىقماق

ʃimiqiʃ — شىمىقىش

ʃiwʥɛ-	سبجه -
ʃiwʥimɛk	سبجماق
ʃiwʥiʃ	سبجش
ʃijit	شبهت

ʁ

ʁadal-	قادال ـ
ʁadalmaq	قادالماق
ʁadiliʃ	قادىلىش
ʁaraŋ – ʧuruŋ	ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ
ʁaz-	قاز ـ
ʁazmaq	قازماق
ʁeziʃ	قېزىش
ʁaʃa	قاشا
ʁalʤaq	چىشى جەرەن
ʁalur	غەلۋىر
ʁanʤuʁa	غانجۇغا
~ eriq	تارماق ئېرىق
ʁanʤu qawaq	بوغۇم قاپاق
ʁajla-	چەتلە ـ، قاي ـ
ʁajlimaq	چەتلىمەك
ʁajlaʃ	چەتلەش
ʁajmuq	قارا قالىغاچ
ʁajnuq	قوتازنىڭ يەرلىك كالا بوقىسىدىن تۇغقان بالىسى (سېل. مون. hainug. مون-خە 529- بەت)
ʁɛʤɛp	① خەتكۈچ ② پۈكۈش

△ ʁɛʤɛp sɛ(li)p qojdum køŋlymgɛ

كۆڭلۈمگە پۈكۈپ قويدۇم.

(سبل. بە. ت. I .441. خلجى)

ɤɛɾɛq	ۋاراق
ɤoʤuɾ	هوجرا
ɤozaq	مىلتىق ئوقىنىڭ غوزىكى
ɤuʤuɾ	غەزەپ
ɤuduq	قۇدۇق
ɤuɾwɛtʃilik	غۇربەتچىلىك
ɤulʤa	ياۋا قوينىڭ ئەركىكى، غۇلجا
ɤulɤuɾ	چوناق، قۇلىقى كەمتۈك
ɤulup	قۇلۇپ
ɤuntʃa	لوڭقا
ɤeʤiɾ	قىتىغۇر
ɤediɾ	هېجىر
ɤemus – ɤumus	شالاپ ـ شۇلۇپ
ɤidiŋ	غۇڭشۇق، غىڭشىغاق
ɤiɾʤɛk	غىجەك
ɤildiɾa-	تىپىل ـ
ɤildiɾimaq	تىپىلماق
ɤildiɾaʃ	تىپىلىش
ɤimsin-	قىزىقسىن ـ
ɤimsinmaq	قىزىقسىنماق
ɤimsiniʃ	قىزىقسىنىش

q

qap	يالغان
qap ejtmaq	يالغان سۆزلىمەك
qapʧi	يالغانچى
qapqā(n)	قاپقان
qapilaq	قۇلاقچا
qaʧā(n)	قاچان
qā(j)ʧa	قايچا
qaʧar	يۈز، مەڭز
qaʧora ~ qoʧora	قارىغاي، ياغلىق قارىغاي
	(قارالڭ: ب. ت. Ⅲ . 4020-بەت، ياغلىق قارىغاي)
qaʧoragyl	قارىغاي گۈل
qaxʃeraq	ئۆشۈقنىڭ ئۈستى قىسمى
qaxʃi-	غاقىلدا -
qaxʃimaq	غاقىلدىماق
qaxʃiʃ	غاقىلداش
qara - gydʐyr	قارام، تەۋەككۈلچى، قارىسىغا
qara jilim	يار يىلىم
qara ʃetiraq	كالىدا بولىدىغان بىر خىل كېسەل
qara jamā(n)	شەپقەتسىز، گىرى
qarsaq	تۈلكە جىنسىدىكى بىر خىل هايۋان
qarʁiʃ	قارغىش تەگكۈر، قارغىش
qarʁina	قارغىنا (ئوتۇن قىلىنىدىغان بىرخىل ئۆسۈملۈك)

qarnijoʁuq	كاۋاۋچىن
qā(j)ri-	قايرى -
qā(j)rimaq	قايرىماق
qā(j)riʃ	قايرىش
qarixat ~ xat	قارىخات، قات
qazā(n)	قازان
qazā(n)qirdi	قازانقىردى (سۇ ئۈستىدە يۈرىدىغان بىر خىل هاشارات)
qazā(n)gyl	قازانگۈل
qaʃ	ئۆردا خېنىملىرى تاقايدىغان زىننەت تاجىسى
qaʃaŋ	قاشاڭ، مىسمىس
qaʁaz	① قەغەز ② كارتا
qaʁdal	قۇرۇپ كەتكەن قومۇش
qaʁizappaq	زىل، ئىنچىكە
~ ɛdɛm	زىل ئادەم
qaq	سۇيى قۇرۇپ كەتكەن كۆلچەك
qaqaʃ	يارىنىڭ قاتقان پوستى
qaŋqir	زار-زار
qalaq	هورنى ساقلاش ئۈچۈن قازاننىڭ قىرغىقىغا قويۇلىدىغان نەرسە
qaltar	سۇس قارا
qaltar at	سۇس قارا ئات
qalʁaj	قالىغاي، چاققاقئوت
qalqa	ماڭلايچە، قالقا
qaliʁuluq	يېقىلغۇ
qanʧiq	قانچۇق

qɑwɑ̄(n)	قاۋان
qɑwɑq	① قاپاق (ئۆسۈملۈك) ② كۆزنىڭ قاپىقى
qɑwɑmɑʃ	مايلىق كاكچا
qɑnɑq ~ qɑjnɑq	قانداق
qɛlqɑmʃiq < qelip - qɑmʧiq	قېلىپ - ئەندىزە
qot -	قات- ~ قوش-
qotmɑq	قاتماق
qotuʃ	قېتىش
qortmɑq	چۆكمە
qorʧɑq	قونچاق
qordɑq	قورۇق
qordɑj	قورداي
qordɑjliq	تارلىق، ئىچى تارلىق
qo(wu)rʁɑ	قوۋۇرغا
qormɑl	دېھقانچىلىققا مەسئۇل ئەمەلدار (تارىخىي نام)
qoʃ	كويلا، تۆگمەننىڭ كويلىسى
oʃqɑwɑq	شاكىلىدىن ئاجرىتىلمىغان دان
qoʃlɑŋ	ئاق ئۆيىنى باغلايدىغان يۇڭ ئارغامچا
qoʃiʁibɑr	ئىبرۋىسى سەل ئاجىز (ئىد.)
qoʁō(n) ~ ʁō(n)	قوغۇن
qo(wu)q	ئىشىك
qo(r)qunʧɑq	قورقۇنچاق
qoŋʁɑq	يېڭى تۇغۇلغان بالا ۋە ھايۋانلارنىڭ پوقى
qoŋʁulɑq	سولاق
qoŋ qɑ̄(r)ʁɑ	قاغىنىڭ بىر خىلى
qoŋŋuz	قوڭغۇز

qoŋur قوڭۇر

qolluq تۇتقۇچ

qoli ɛmgɛklik ئوغرى (ئىد.)

qol juʁUʃ قول يۇغۇش (بىر خىل ئوت)

qowur - جەيلە.، سۇركە.

qowotmaq جەيلىمەك

qowuruʃ جەيلەش

△ piʧaqni qowuruʃ پىچاقنى جەيلەش

qojla - قوغلا.

qojlimaq قوغلىماق

qojlaʃ قوغلاش

qojo(n) قويۇن

quduʁuj ئايال قۇدا

qursaq قورساق

△ qorsiʁim dʑiq قورسقىم توق

qurʃu قورشاق، ياغاچتىن قورشاپ ياسالغان قوتان

qū(j)ruq قۇيرۇق

quʃqo(n) قۇشقۇن (ئىگەر جابدۇقى)

qulō(n) قۇلۇن

qumbaʃ ~ qumʧøʧɛk ~ qumteli گىپى تولا (ئىد.)

quwaq كاۋاك، بوش، قۇرۇق

qujmuʃ ساغرا

(قاراڭ: بە. ت. I . 1298. قوى موج)

qujō(n) قۇيۇن

qepiʃ - تۇتاش.

qepiʃmaq تۇتاشماق

qepiʃiʃ	تۇتىشىش
△ ot qepiʃti	ئوت تۇتاشتى
qeʧiq ~ xeʧik	كانا
qere(n)	قېرىن
qesirmaq	ياڭاق، گازىر قاتارلىقلارنىڭ تاشقى پوستى
qeqiraŋ	تاقىر، تېتىراڭ
qele(n)	قېلىن
qemiʃ	قومۇش
qemiʃot // qejinʁ(a)ot	قومۇشئوت
qejʁaʃ	قارىياغاچ
qejiq	قويلاردا بولىدىغان بىر خىل كېسەل
qeje(n)	قېيىن دەرىخى
qipʧɛ	بىخ
qirto	ئورۇق - ئاۋاق
qirtiʃla -	قىرتىشلا- (چاچنى 2.قېتىم قىرىش)
qirtiʃlimaq	قىيرتىشلىماق
qirtiʃlaʃ	قىرتىشلاش
qir-qir	كۆپ، تولا
qirmizaq	ئۆينىڭ تېمىغا نەرسە. كېرەك قويۇش ئۈچۈن چىقىرىلغان گىرۋەك
qir jeʁi	قاتتىق ماجىرا
qiznaq	قازناق
qizil ʧiwir	بىر خىل قىزىل توپا
qismaq	موزدۇزلۇق ئەسۋابى
qisir ~ tomuz	بىر يىل ئاغدۇرۇلماي دەم ئالدۇرۇلغان يەر
qisqaʃ	تۆمۈرچىنىڭ قىسقۇچى

qiqo - maʃo	غەلۋە - غوۋغا
qiŋʁiraq	چەيدو، قىڭراق
qildirʁot	قىلتىرقئوت
qina	پىچاق سالىدىغان غىلاپ
qiniʃ	قىلىچ
qijqaʃ	قىقاس

k

kā(r)	پادىشاھ ياساۋۇلى، قوغدىغۇچى
kapεr~kapirε	كافۇر
kappaŋ	كاپام
kā(n)tu	ئوغرى
kardā(n)	ئىش بىلەر، كاداڭ
kardaŋ	چوڭ سېۋەت
karsā(n)	ساپال قاچا، ئىدىش
kalta	كالتە
kalo	كالو، تۆرتەك
bir kalo jip	بىر كالو يىپ
bir kalo saŋza	بىر كالو ساڭزا
kaloto(n)	زەر يىپ
kaligir	ئېگىز پاشنا
kam	كەم
kā(r)nεjʧyk	بىر خىل قۇرۇت.
kεbgir	كەپكۇر
kεp	① كېسەك قېلىپى ② رېپىدە
kεtxuda	ئەر
kεrgε	پەن ئۆرنىغا تېگىگە رەخت تارتىپ قويۇلغان بۆشۈك
kεrø ~ kεŋyry	كۆپ، جىق
dεslē(n)ʧyk	كەسلەنچۈك
kεŋgε ~ kεŋgi	چاردىن كېيىن. قالغان قالدۇق

kɛlpʏk — كالپۈك

kɛlpiʊo(n) ~ kɛ̄(l)piʊo(n) — بۆرە سويىسى

kɛlkø(n) — كەلكۈن

kɛmɛl — ئەجەل

kɛmɛldyryk — ① كونا زاماندىكى ئەمەلدارلارنىڭ بەلۋېغى
② ئاتنىڭ تۆشىگە تارتىلغان تاسما

kɛj < خە 块 — كوي، يۈەن

ko mɛ mɛ — ئىتنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدىغان ئۈندەش سۆز

kodɛk — ئۆسمۈر بالا، گۆدەك

kuŋ — دېدەك

køtɛl — پەس داۋان
(قارالسۇن: بە. ت. I . 174 . كوتل)

køttɛŋ — ئەڭ ئاخىرقى، تۆگۈنچە

køʧ — ئايال، خوتۇن

△ øzlɛ(r)niŋ køʧimu? — ئۆزلىرىنىڭ ئايالىمۇ؟
(قارالسۇن: بە. ت. I . 1198. كوجى)

køʧɛ — بوغداي، قوناق، پۇرچاق، دادۇر، ئارپا، ماش
قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇپ ئېتىلىدىغان تاماق

kørɛ — كورا

kørɛk — ① كۆرەك، توي، بايرام، ② كۆركەم

△ balaŋniŋ kørikі — بالاڭنىڭ كۆرىكى

kørtɛ — جۇسەي

køzgi - — كۆزەت -، نازارەت قىلىش

køzgimɛk — كۆزەتمەك

køzgiʃ — كۆزىتىش

køsø(j) — كۆسەي

køʃøk	كۆن نۇرى ئانچە چۈشمەيدىغان جاي
køʃy-	كۆيۈش -
køʃymɛk	كۆيۈشمەك
køʃyʃ	كۆيۈشۈش
køʃigɛ	توي كېچىسى ھوجرىغا تارتىلىدىغان توساق، كۆشۈگە
køk pitɛk	بىرخىل ئوت
køktʃilik	كوكتاتچىلىق
køksø	① يۆتەلگەك ② قويدا بولىدىغان بىرخىل كېسەل
køklɛ - // tʃɛtʃitɛ -	سەكرە- (ئېگىزگە سەكرەش)
køklimɛk	سەكرىمەك
køklɛʃ	سەكرەش
køkø(n)	كۆكۈيۈن
køkiʃkɛn	كەپتەر
køgɛ	كۆيە، ياغاچ كۆمۈر
køgɛ̄(n)	ئەركەك تۆردەك
kø(k)gyl	كۆككۆل (بىرخىل دورا ئوت)
køl(y)gɛ	سايە
kølmɛk	كۆلچەك
kømɛk ~ kimɛk	دالدا، دالدا جاي
kōnɛ	كونا
køndyk	لاي ساندۇق
køjɛŋ	تاماقنىڭ ئىس تارتىپ قېلىشى
køjyk ~ køwyk	كۆيۈك
køjyndi	كۆيۈندى، كۆيگەن نەرسە
kypkɛk ~ kypɛk	يېڭى تۇغۇلغان قوزا، ئوغلاقلارنىڭ تۇرىدىغان جايى

kyrɛ	هويلا، قورۇ
kyryt	ئات پىتى
kyʃtyŋgyr	كۈچلۈك، ساغلام كىشى
kyltyk	بۆشۈكنىڭ كۈلتۈكى
kylgɛʃ	كۈلگۈنچەك
kyjmɛn - //bultun -	شۈغۈللان - ئەرمەك بول -
kyjmɛnmɛk	شۈغۈللانماق
kyjminiʃ	شوغۈللىنىش
kyjø ①	كۈيۈ، ئەر
kyjø ②	مىتە قۇرت
kepiʃ	كەش
kepila -	غىڭشى -
kepilimaq	غىڭشىماق
kepilaʃ	غىڭشىش
kerik	سۆڭەكنىڭ كۆپۈنگۈ ئورنى
kipinɛk	كېپىنەك
kiʧata	كىچىك دادا
kiʧinɛ	كىچىك ئانا
kirse(n)	كىرسىن
kirwɛ	گىرۋەك
kizɛk	كېزەك، دوپپىنىڭ كېزىكى
kisɛk	كېسەك
kisɛl	كېسەل
kikɛʃ	كېكەچ
kikirɛ ~ kikir(ɛ) ot	كەكرە
kikilik	كەكلىك

kile(n)	كىلىن
kilit	ئاچقۇچ
kiligij	تىلى كەمتۈك، چالا گەپ قىلىدىغان ئادەم
kimitʃɛk	كۆمۈرچەك
kiwɛk	كىپەك
kije(n)	كىيىن

g

gapʃi- هاۋشى -

gapʃimaq هاۋشىماق

gapʃiʃ هاۋشىش

△ it gapʃijttu ئىت هاۋشىۋاتىدۇ

gada — gudu مۆنەك - مۆنەك

gado تىرە ئەيلىگەندە ئۈستىدىكى مايىنى تازىلايدىغان ئەسۋاب

gaɾa كىر، پاسكىنا

gaʃɛt غەم، ئەندىشە

gaga گۇۋاھ

gagajim, gagajiŋ, gagasi

gago ئەقىلسىز

gaŋ ① ۋاڭ ② پولات

gaŋliʁot قوچاقۇل (بىرخىل دورىلىق ئۆسۈملۈك)

galmus دۆت

gawu بەزى

gæx ~ gax ۋاقىت

gæxtɛ قىشلىقى كىيىدىغان چوڭ تىرە پايپاق

gæxliq ۋاقچە

gæxwɛ ۋەخپە

gædɛ ۋەدە

gɛdiʃ tapmaq بىرەركەسپىنىڭ يولىنى تاپماق

gɛldɛŋ بېشىنى چايقاپ ماڭىدىغان كىشى

gɛllɛ	گەجگە، گەدەن
gɛm	دەرد، ئاغرىق
gɛmlɛn-	ساقسىزلان -
gɛmlɛnmɛk	ساقسىزلانماق
gɛmliniʃ	ساقسىزلىنىش
gɛjto <خە 搁头	يالغۇزكالىلىق بويۇنتۇرۇق
gowal	بىچارە
gupa	ۋاپا
gupasi joq	ۋاپاسى يوق
gumā(n)	گۇمان
gumandar	سېزىك
gumbat	گۈمبەز
gødɛgɛ	ئۆڭدىسىغا
△gødɛgisigɛ øryly(p)ketiptu	ئۆڭدىسىغا ئۆرۈلۈپ كېتىپتۇ
gødiʃ tapmaq	روناق تاپماق
gøzyr	ۋەزىر
gøsmɛ	غەيۋەت
gøsijɛt	ۋەسىيەت
gøʃønɛ	گۆشۆنە (بىرخىل ئۆسۈملۈك، بۇنىڭ يىلتىزى «رەۋەن» دېيىلىدۇ)
gøllɛ-	گوللا -
gøllimɛk	گوللىماق
gøllɛʃ	گوللاش
gøwɛr	گۆھەر
gydzyr	قارا، قاراڭغۇلۇق
gydrɛt	گۇمان

gysɛ ۋاسا

gygyt گۆڭگۆرت

gylɛmʃiwa < ف. همیشه‌بهار گل(بىر گۈلنىڭ نامى) گۆلەمشۋا

gyldyrhā(n) ~ gylrchā(n) تاغ رەيھىنى

gylsuruq قىزىلگۆل

gidɛrɛ- گىدەي -

  gidɛrimɛk گىدەيمەك

  gidɛrɛʃ گىدىيىش

gidɛŋ غادايغاق

gir جىلىڭ (ئېغىرلىق ئۆلچىگۈچى ئەسۋاب)

girɛ گىرە

gizɛndɛ//iʃɛk سېرىق ئېشەك

gizir گىزىت

gila - سىغىن -، ئەسلە -

  gilimaq سىغىنماق

  gilaʃ سىغىنىش

gilaŋ تاغدىكى ئادەم ماڭالمايدىغان سىلىق تىك تاشلىق جاي

l

lapqurt	لاپتۇت
laxsa// ʃirdaga	تويماس، ئوپقان
laʃa	لاخشا ~ لەخشە
laqa	كاتالڭ
laqam	لەقەم
laŋta <خە 榔头	تام سوقىدىغان سوقما
lāl ~ nāl	نال، ئۆتۈكنىڭ نالى
lalaq	ئەركە ـ نابىاق
lalo <خە 拉落	زەمبىل
laliqazaq	لەيلىقازاق، لەيلىقازاقگۈل
lamba ~ lambatʃā(j)	لامباچاي (بىرخىل ئوت)
lajla-	قىيدا ـ
lajlimaq	قىيدىماق
lajlaʃ	قىيداش
lɛp	تىز، چاپسان (ھالەت تەقلىدى)
lɛ̄(ŋ)puŋ <خە 凉粉	لەڭپۇڭ
lɛt	خىجالەتچىلىك
lɛŋzɛ <خە	يارغۇنچاق
lɛ̄(g)lɛk	لەگلەك
lɛ̄(g)lɛk qaxti	لەگلەكقاقتى (بىرقۇشنىڭ نامى)
lɛliʃø	گېپى جىق، تېتىقسىز ئادەم
lɛ̄(g)mɛ̄(n) <خە 凉面	لەڭمەن

lembɛr	لېمۇلىق
lɛmʃi -	لۆمشد -
lɛmʃimɛk	لۆمشمەك
lɛmʃiʃ	لۆمشش
lɛmʃirɛ -	سىرغد -
lɛmʃirimɛk	سىرغماق
lɛmʃirɛʃ	سىرغش
lømʃirɛp aqqan su	سىرغىپ ئاققان سۇ
loxo	سېمىز ، دوغىلاق
loxola ~ noxola	نوخۇلا
loqaq	سامان غوللۇق بىرخىل ئۆسۈملۈك
lolaŋ	ئالجىغان
lokta//bøkɛ̄(n)	تۆگىنىڭ لوككىسى
løŋgɛʃlɛ - //diŋgɛʃlɛ -	ئاسقاقلا -
løŋgɛʃlimɛk	ئاسقاقلىماق
løŋgɛʃlɛʃ	ئاسقاقلاش
lyŋgɛ	لۆڭگە
lyjlɛ - <خە 累+lɛ	هار -
lyjlimɛk	هارماق
lyjlɛʃ	هېرىش
letʃe(n) ~ latʃe(n)	لاچىن
lɛwira -	بوشا - ، بوشاش -
lewirimaq	بوشاشماق
lewiraʃ	بوششىش
lipɛk	لىپەك
litʃɛk	چوڭ باش ياغلىق

ligɛ̃(n)

liŋʁirtʃaq

لىگەن

لىڭگىرتاقتاق

m

map < ئە . محو   ئۆلۈپ كېتىش، يوقىلىش

māta -   كولا-

matimaq   كولىماق

mataʃ   كولاش

mā(n)ta <خە 馒头   مانتا

mā(r)dʑā(n)   مارجان

madʑi - gudʑu   ۋاراڭ - چۇرۇڭ

maxar   پاناق

maxtum   ماختانچاق

maxrɛtlik ~ maqratliq   قەبرىستانلىق

maxola   ئاتخانا

mā(ʁ)dur   ماغدۇر

madiŋ <خە 马灯   پانار

margdɛ -   مۇبارەكلە -

marɛgdimɛk   مۇبارەكلىمەك

marɛgdɛʃ   مۇبارەكلەش

marq(a)ō(ʁ)laq   مارقا ئوغلاق، كەچكۈزدە تۇغۇلغان ئوغلاق

mazɛ   مەزە، ئازۇ - نېمەت

maziliq   مەزىلىك

mazuz   پەخىر، ئىپتىخار، مەغرۇرلۇق

△ mazuzluʁuŋde(n) mā(h)rum bolarsē(n)

مەغرۇرلۇقۇڭدىن مەھرۇم بولارسەن.

masqira	مەسخىرە
maʃqaq	پاقالچاق
maʃo < خە 马勺	سەي قورۇيدىغان ساپلىق
maʃiŋ < خە 麻绳	ئارغامچا
maŋda	تاپسا
maŋdar	ماڭدار (بىرخىل ئوت)
maŋga	ماڭقا
mal - warā(n)	مال - ۋاران
man-	مىلە -
manmaq	مىلىمەك
manaʃ	مىلەش
△ nanni suƃa mandi	نانني سۇغا مىلىدى
mana -	ئاتنى كېچىدە بېقىش
manimaq	
manaʃ	
mano taʃ//heqiq < خە 玛瑙	ھېقىق
majsuŋ	غاينۇقتىن تۇغۇلغان موزاي
majdaŋ	چاقچاق
majƃaq	مايماق
	(قارالڭ: بە. ت. Ⅱ. 2296. مايغاق)
majmo(n)	مايمۇن
majnaq ~ maʃtaq ~ maʃnaq	مۇشۇنداق
mɛrɛr	تۆگىلەرنى باشقۇرغۇچى ئەمەل نامى
medzgi	باچكا
mē(h)rɛp	مېھراب
mɛrgajit	مەرۋايىت

mɛzit — مەزىۋت

mɛs(i)ɛt ~ mɛs(i)at — مەسلىھەت

mɪŋxā(n) — مەڭخان (ئادەم ئىسمى)

mɪŋdigyr — مەڭدىگەك

mɛŋku — يېشىغا يەتكەن (قويغا قارىتا)

mɛŋgisɛr ~ bɛŋgisɛr < ف . سر بنگی — ئۇنتۇغاق

mɛ̄(hɛl)lɛ — مەھەللە

mɛ̄-mɛ̄m ~ mɛ̄-mɛ̄m — پاھ - پاھ، ئەجەبلىنىشنى بىلدۈرىدىغان ئۈندەش سۆز

mɛndir — مۆلدۈر

mɛnyʃ — يەرلىك

~ kala — يەرلىك كالا

~ qoj — يەرلىك قوي

moturxɛj < خە 猫头鞋 — ئۇستى كەشتىلىك، تىكى ياغاچتىن قىلىنغان خەي

mō(n)tʃaq — مونچاق

qizil mō(n)tʃaq — قىزىل مونچاق (بىر جەۋھەرنىڭ لەقىمى)

motʃunɛk — موچىن

moxaza < خە 帽花子 — دوپپىنىڭ ئالدىغا تاقايدىغان زىننەت بۇيۇمى

moxulja — گاراڭ

mordi — مۇردا، مېيىت، ئۆلۈك

morɛn — دەريا

morxat // ziriq — زىرىق

moluŋ — چىگىش، قالايمىقان (چاچقا قارىتىلىدۇ)

monaq ~ manaq — مۇنداق

monoxɛj < خە 模拟黑 — قارانچۇق

بوسۇغا murʥuq <خە 门轴

تىكىلە. (تىكىلىپ قارىماق) murtara-

تىكىلمەك murtarimaq

تىكىلىش murtaraʃ

مۇسىبەت musijwɛt

مۇشت muʃ

چارچا .، قاشار. muqida-

چارچىماق muqidimaq

چارچاش muqidaʃ

(سبل. بە. ت. Ⅰ . 463. موقايدو، Ⅱ . 2046 موقارايدۇ، Ⅱ . 2045، 2172. موقاتادو، Ⅱ . 1856. موقورلايدو)

شىلىم muŋquj <خە 面糊

① ئىچ مىجەز ② مەخپىي mumpuq

ئەتىۋار، ئىتىبار munaza

△jʃɛkkɛ munaza qi(l)saŋ oqurʁa ʧiʧur

ئىشەكنى ئەتىۋارلىساڭ، ئوقۇرغا چىچىدۇ.

مۇنچىۋالا munʧiza

ئالجى. (قىرىپ ئالجىماق) munu-

ئالجىماق munumaq

ئالجىش munuʃ

نىسىپ بولماق mujatbolmaq

خاتىرە بۇيۇم، يادىكارلىق mujatliq

مۆتىسىپ (تارىخىي ئەمەل نامى) møtysyp

قولاقنىڭ كۆمۈرچەك قىسمى møsø(n)

ئاۋاق، جىۋەك møkørø

مىۋە møgɛ

møgɛ - ʧøgɛ	مېۋە - چېۋە
mølkɛ syji	زەمزەم سۈيى
mønørɛ -	پەسەي-
mønørimɛk	پەسەيمەك
mønørɛʃ	پەسىيىش
myrgy-	مۆدۈرۈل -
myrgymɛk	مۆدۈرۈلمەك
myrgyʃ	مۆدۈرۈلۈش
myzlɛk	مۆزدەك
myzlɛk su	مۆزدەك سۇ
me(h)ri - ʃɛpqɛt	مېھىر - شەپقەت
midiq	مىتىق - مىتىق، مىت - مىت (ھالەت تەقلىدى)
mirʁɛzɛp	سوت باشلىقى (تارىخىي ئەمەل نامى)
nirʁɛmzɛ	ئۆششاق سۆز ئادەم
misij	كۆل رەڭ
mikɛ < خە 墨	قارا سىياھ
mikir - ʧikir	ئۆششاق - چۆششەك
milis	مەشرەپ
mijɛ	مېگە
mijdɛ	مەيدە
mijli	مەيلى
mijmū(n) // me(h)mū(n)	مېھمان

n

nɑ̃(n)	نان
napɑɾma ~ napɛɾma	بىنەپشىرەڭ
nɑ̃(n) ʧøkyʃ	چەككۈچ
nadʑɑŋ	ئاجىز
nɑ̃(ʁ)ɾɑ	ناغرا
naɾindʑi	توق قىزىل
	(قاراڭ: بە. ت. Ⅱ . 3200. نارنجى)
naʃigiɾ ~ naʃygyɾ	لاخشىگىر
nɑm	نەم
namaʃʃɑm quʃqiʧi ~ ʃɑmquʃqiʧi	بوينى قارا، بېشى ئاق قۇشقاچ
namɛt	نىمەت
namɛ̃(h)ɾɛm	نامەھرەم
namʃuq	نەم خۇش
namiɾɛn	بىر خىل ئوت
najtaq	قاچۇرا، دەرەخلەرنىڭ يىلتىزىدىن ئۆسۈپ چىققان نوتىسى
nɛt	قەيەر
nɛxʃɛ	نەقىش
nɛɾwɛ-nuɾwa	نەۋرە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار
nɛmiɾʁa	نەملىك جاي
nop	ئىش - كۈچ
nopbas -	ئەيمەن -

nopbasmaq ئەيمەنمەك

nopbesiʃ ئەيمىنىش

noɾ كۆل

noɤolʧi تۆت تەرىپى تاش بىلەن قوپۇرۇلغان ئاكوپ

nola- <خە 闹 + la مۆجۈ-

nolimaq مۆجۈماق

nolaʃ مۆجۈش

nuɾɤo(n) نورغۇن

nuɾma قوقاس، ئۆلۈك توپا

nøbeɾ قىران، ياش

nøtøɾɛ-//nøtɛɾɛ- گاڭگىرا -

nøtøɾimɛk گاڭگىرىماق

nøtøɾɛʃ گاڭگىراش

nyʧyk قانداق

niziɾ نەزىر

niziɾ-nuzuɾɛt نەزىر - چىراغ

nimɛ نىمە

niminɛ نىمە

h

hara ~ harɛ — هەرە (ياغاچچىلىق ئەسۋابى)

hasar//sepil — شەھەر سېپىلى

haŋɓa — هاڭگا

haŋɓirt — هاڭگىرت

haŋgamɛ — ئاۋارىچىلىك

(سبل. بە. ت. I . 1416. ھنكامەليق)

halga — هالۋا

halgaji — سېرىق رەڭ

hamat qilmaq — پەش قىلماق

hamnam — تىنچىق

hamu — جۇمۇ

handūrga — هاندۇۋا

hajgā(n) — هايۋان

hɛptirɛŋ — ئۆزگىرىشچان

hɛttɛm — ئۆكتەم، هاكاۋۇر

hedzɛp — باشقىچە، ئۆزگىچە

hedzɛŋgɛ — ئىلەڭگۈچ

heqidɛt — ھەقىقەت

heqil — ئەقىل، ئەقلى

△ heqilliq — ئەقىللىق

△ heqilsizɓa bē(r)gē(n) nā(n) zaja

ئەقىلسىزغا بەرگەن نان زايە.

hɛjdɛ -	ھەيدە -
hɛjdimɛk	ھەيدىمەك
hɛjdɛʃ	ھەيدەش
hɛjdɛrha～ɛʣdɛrha	ئەجدىھا
hor	چوڭ ياغاچ ھاۋانچا، كېلە
horunluq	ھەرىكەتچان ئورۇندۇق
hosma	ئوسما
hoʃ-hoʃ	كالىنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدىغان ئۈندەش سۆز
hoga	ھاۋا
hogaz	ئويۇق
hogā(n)ʧa	ھاۋانچا
hoguna	جەرەننىڭ ئەركىكى
	(سېل. بە. ت. III . 4255. خوانا)
hoŋ	نىشان ئوچۇن تاش بىلەن قوپۇرۇلغان دۆۋە
homur	ئۆمۈر
honus	چوقۇم
høʣɛ - //nøʣɛ -	گۆمۈرۈل -
høʣimɛk	گۆمۈرۈلمەك
høʣɛʃ	گۆمۈرۈلۈش
hyl -	ھۆل، تەپت -
△ otni hyli	ئوتنىڭ تەپتى
hepiz	ھاپىز
hezizla -	ئەزىزلە-
hezizlimaq	ئەزىزلىمەك
hezizlaʃ	ئەزىزلەش
heliki	ھېلىقى

hejip	ئەيىب
hiɾliŋ	گۈمۈش
himidyk ~ jimidyk	نان قېپى، يېمەكخور
hinɛ	يەنە
hijɾɑ̆(n)	ھەيران

o

opqā(n)//rohā(n) — تويماس، ئوپقان

opla-//hopla- — ئوتلا-(سۇغا قارىتا)

  oplinaq — ئوتلىماق

  oplaʃ — ئوتلاش

opur — ئويمان

opur - ʧuqur — ئويمان - دۆڭ

ō(l)tur- — ئولتۇر-

  ō(l)turmaq — ئولتۇرماق

  ō(l)turuʃ — ئولتۇرۇش

oxtaʃ — بەشتاش

oraj — باشتىكى چاشنىڭ چۆگۈلمىسى

oro(n) — ئورۇن

ozokø(n) — ئوزاكۆن

oʃul - — سۆز -، ئۆشتۈل -

  oʃulmaq — سۆنماق

  oʃuluʃ — سۆنۈش

oɓu - — ھۆ بول -

  oɓumaq — ھۆ بولماق

  oɓuʃ — ھۆ بولۇش

oq — ① ئاق ئۆينىڭ تۈڭلۈكىگە بېكىتىلىدىغان ياغاچ
② ئۆلۈش، ھەسسە

oqtarɓa — ئويمان - دۆڭ يەر

oqoro(ʁ) — ئوقروق، سالما (مال توشۇشتا قوللىنىلىدۇ)

oqoroq//ʃuruq — مىۋە قېقىشتا ئىشلىتىلىدىغان ئۇزۇن تاياق

oqonɑ̄(n)<ɑq un nɑn — ئاقنان

ogɑl — ئوۋال

oŋʁul — پالتا، كەتمەن قاتارلىقلارنىڭ ساپ ئورنىتىدىغان ئورنى

ō(ʁ)lɑ̄(n) — ئوغلان، باتۇر، مەرد

olɑt~olɑd — ئەۋلات، ئەۋلاد

ō(ʁ)lɑq — ئوغلاق

olpɑŋ — كونا كارىزلارنىڭ يارداڭلىقلىرى

ojlɑ - — قاچ -

  ojlimɑq — قاچماق

  ojlɑʃ — قېچىش

ojmɑ̄(n) — ئويمان

ojniʁutʃ — خەتنەك، چىلگە

ojɵq — كەشتە نۇسخىسى

u

udusqɑ -	چۆشەكە -
udusqimɑq	چۆشەكىمەك
udusqɑʃ	چۆشەكەش
uʤot	جەمەت، ئەۋلاد
△ uluʁ - uʤotiniz	ئۇرۇق - ئەۋلادىمىز
uʧlɑ -	① ئۆزارت -، ئۆچلە- ② تاسقىماق
uʧlimɑq	ئۆزارتماق
uʧlɑʃ	ئۆزارتىش
△ ʧɑpɑnni jeŋini uʧlɑ	چاپاننىڭ يېڭىنى ئۆزارت
△ unni uʧlɑ	ئۇننى تاسقا
uʧmɑq	جەننەت
uʧqurul	ئالدىنقى قاراۋۇل
uxɑ	تايىن
△ uxɑsi joq jer	تايىنى يوق يەر
udɯm	شۇملۇق تىلەش
△udum qi(l)sɑŋ ulursen	شۇملۇق تىلىسەڭ ھۇۋلايسەن
urwɑljer	دەم ئالدۇرۇپ تېرىلىدىغان يەر
uzo(n)	ئۆزۈن
usqɑ̄(n)	ئۆستىخان
uʃqundɑ	ئۆچقۇن
uʁunyttɛ	ئۆيەردە
ulɑ -	ھۇۋلا -

ulimaq	هۆۋلىماق
ulaʃ	هۆۋلاش
ulaq	ئۇلاغ
△ at - ulaq	ئات - ئۇلاغ
umaj	ئورۇقدان
umun -	ئومۇن -
umunmaq	ئومۇنماق
umunuʃ	ئومۇنۇش
untuq sowo(n)	سوپۇن پاراشوگى
unʧiza	ئۇنچىۋالا
ujqaʃ -	قاملاش-
ujqaʃmaq	قاملاشماق
ujquʃuʃ	قاملىشىش

ɵ

øp -	سۆي -
øpmɛk	سۆيمەك
øpyʃ	سۆيۆش
øtkɛ̄(n) – kɛtʃkɛ̄(n)	ئۆتكەن - كەچكەن
øtkɛrmɛ	ئۆتكەمە
ødɛ-	① ئاتنىڭ بىر ئالدى، بىر كەينى پۇتىنى قوشۇپ باغلاش
	② ئۆرەدىمەك
ødimɛk	
ødɛʃ	
ødɛk	ۋاپا، مېھىر، كۆيۈم
ødɛklik	ۋاپادار، كۆيۈمچان، مېھرىبان
ødì	تاغنىڭ تىكرەك كەلگەن جايى
ørɛ	خۇددى، بەئەينى
ørmɛktʃiwɛ̄(n)	ئۆمۈچۈك
ørɛskɛl	ئاجايىپ، غەلىتە
△ ørɛskɛl adɛm	غەلىتە ئادەم
øzlɛ̄(r) ~ øz(l)iri	ئۆزلىرى (2.شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشى)
øz(l)ir(i)lɛ̄(r) ~ øzlɛ̄(r)lɛ́(r)	ئۆزلىرىلە (2.شەخس كۆپلۈك ئالمىشى)
økɛrkɛ	چىرايلىق، ئوماق
△~ tʃoŋ wo(lu)ptu	ئوماق چوڭ بوپتۇ
øksyk	ئۆكسۈك، كەملىك

△jar øksygi jardin
jari bolmisa qajdin (ماقال)

øgɛ̄(n)	ئېۋەن، كەمچىلىك، نۇقسان
△ øgɛ̄(n) ʧixmiʁaj	نۇقسان چىقمىغاي
øgø(n)	ئۆگۆن
øgij	ئۆگەي
øŋɛr	پەش، چاپاننىڭ پېشى
taʃ ~	تاش پەش
iʧ~	ئىچ پەش
øŋkɛj-	ئېڭىش -
øŋkɛjmɛk	ئېڭىشمەك
øŋkijiʃ	ئېڭىشىش
	(قارالڭ: بە. ت. I . 1556. اونك كيب تورادو)
øŋgyr	ئۆڭكۆر
øl	هۆل
øljiʁaʃ	هۆل ياغاچ
	(قارالڭ: بە. ت. II . 2530. اول)
øndʑɛ -	ئاتلا - (كۆنگە قارىتا)
øndʑimɛk	كۆن ئاتلىماق
øndʑɛʃ	كۆن ئاتلاش
ønʧyk	ئالچۇق، كەپە
øwɛr	كۆنگەي
øjlɛŋ	سازلىق

y

yt — ئۆ يەر

ytte — ئۆ يەردە، ئۆ ياقتا

yt- ~ it- — يىت-

ytmek — يىتمەك

ytyʃ — يىتىش

ytɛr- — يىتتۈر-

ytɛrmek — يىتتۈرمەك

ytyryʃ — يىتتۈرۈش

ydzøtɛ — جۈپت، جورا

ydzytɛ — ئۆجۈرە، ھەق

ytʃek — ئۆچەك (بىرقىسىم ھايۋانلارنىڭ قىشلىق ئۇيقۇسى)

ytʃøgɛ — ئۆچەي

ydɛ- — ئۆدە-، قوزغال-

ydimek — ئۆدىمەك

ydɛʃ — ئۆدەش

ytkyni — ئۆ كۈنى

yz — ① يۈز، ② ماي، ياغ

△ aʃniŋ yzi — ئاشنىڭ يۈزى

yzɛŋgilik — ئۈزەڭگىلىك (ئەزا)

yʃkyr- ~ yʃkɛr- — ئىسقىرت-

yʃkyrmek — ئىسقىرتماق

yʃkyruʃ — ئىسقىرتىش

ylgyrʥɛ ئۆلگۆچە

ylgyrʧɛ ئۆن تارتىش ئۈچۈن ئالدىن تەييارلانغان ئاشلىق

yhʥɛ ئۆنچە

ymbɛt ئارزۇ، ئۈمىد

△ ymbɛt qi(l)saŋ gumbat qopudu

ئۈمىد قىلساڭ، گۇمبەز تىكلىنىدۇ.

w

wɑzɑj – kɑzɑj ~ wɑlɑ – kɑzɑ	ۋاھا-كازا
wɑj - wɑj	ۋاي - ۋۇي
wɑŋ – wuŋ	قارا ھەرىنىڭ ۋىڭىلدىشى

e

eʤiɾt -	تازىلا -
eʤiɾtmɑq	تازىلىماق
eʤiɾtiʃ	تازىلاش
eʤiɾiqot	ئاجرىق ئوت
ediɾʁɑ̄(n)	كىچىك تاغ تىزمىلىرى
eɾqiʃ - ~ etiqiʃ -	قېرش - ئېرگەش -
eɾqiʃmɑq	قېرشماق
eɾqiʃiʃ	قېرشىش
eɾiq	پۈتۈنلەي
eʃnɑq ~ enɑq	ئاشۇنداق
eʁiɾboj	ئېغىر ئاياغ
eʁinɑ	ئاغىنە
eke(n)zizɛ	ئاندىن كېيىنزە
eliʃ -	ئالماش -
eliʃmɑq	ئالماشماق
eliʃiʃ	ئالمىشىش
ewu	ئاۋۇ
ejiq -	ھېيىق - ، ئۇيال - ، تارتىن -
ejiqmɑq	ھېيىقماق
ejiqiʃ	ھېيىقىش

i

it -	يىت-
itmɛk	يىتمەك
itiʃ	يىتىش
itat	ئىتائەت
△ oʁulni itatiʁa øtti	ئوغۇلنىڭ ئىتائىتىگە ئۆتتى
itɛk	ئېتەك
itlik	① ئىتتىك، چاپسان ② ئۆتكۈر
idʑik	ئامراقلىق
ixtʃam	تېز، چاققان
id	ھىد، پۇراق
idɛ̄(r)	ئىدەر
idɛt	پەرھىز، ئىدەت
△ ~ tutmaq	پەرھىز تۇتماق
idrɛk	ياغاچ قىرغۇچ (تېرە ئەيلەشتە ئىشلىتىلىدۇ)
idirɛm	ئوڭغۇل - دوڭغۇل، يول - يول
idi - gupa	ئۇچۇر، دېرەك
△idi - gupasi joq	دېرىكى يوق
irɛntʃɛ	ئەرەنچە
irdzaxo	ئىرجايغاق، كۆلۈپلا يۈرىدىغان ئادەم
irkaʃa	بوشاڭ
izɛk	بىر نەرسىنىڭ جۈپى
iskɛ -	پۇرا -

iskimɛk	پۈرماق
iskɛʃ	پۈراش
iʃɛʃ	ئىشەنچ
iʃɛk	سىرىق ئىشەك
iʃɛktikɛ̄(n)	ئىشەكتىكەن (بىر خىل ئۆسۈملۈك)
iʃtā(n)	ئىشتان
igɛr	ئىگەر
igē(n)	ئىگەن
igiʧɛ	ئىگىچە
igilʧā(n)	ئىگىلىشچان
iŋʁirʧaq	لىڭگىرچاق
iŋgaŋ	تۆگىنىڭ چىشىسى
iŋgɛk	ئىڭەك
ilā(n)	يىلان
iltiz	يىلتىز
ilqa	يىلقا
ilkɛʃ -	يىتىشىۋال -
ilkɛʃmɛk	يىتىشىۋالماق
ilkiʃiʃ	يىتىشىۋېلىش
illa -	ياقتۇر-
illimaq	ياقتۇرماق
illaʃ	ياقتۇرۇش
ilmā(n)	ئىلمان
iloxʃa	ئىلىك تەللە (تۇرمۇشتا چىققان قىزغا ئانىسى تەييارلاپ بىرىدىغان بوخچا)
ilo(n)	سانجاق، سانجاق چىۋىن

ilwɛ	يىلۋا، زىلۋا، ئىنچىكە
inɛn -	ئىشەن -
inɛnmɛk	ئىشەنمەك
ininiʃ	ئىشىنىش
ilwiz	يىلپىز
ilik	يىلىك
imbɛ	پارول
imiz -	ئېمىت -
imizmɛk	ئېمىتمەك
imiziʃ	ئېمىتىش
in ①	ئىلان قاتارلىقلارنىڭ قىشلىق ئۇيقۇغا كىرىش ئورنى ① ئىن (هايۋانلارنىڭ تېنىدىكى هەزىم قىلمىغان يېمەكلىكى)
in ②	② تېخى سورۇلمىغان بۇغداي
inɛ	ئاپا
nɛk	مالغا بېسىلىدىغان تامغا
inʤa - i(n)ʤimaʁuq	ئورۇق
inʤɛʤɛ	ئورۇق، ئاۋاق
intʃixla -	ئىنجىقلا-
intʃixlimaq	ئىنجىقلىماق
intʃixlaʃ	ئىنجىقلاش
intʃi ʁuʁuq	سىركە پىياز (ئىد.)
inde(n)	ئىندىن (4-كۈن)
inla - //puʁa -	پۇرا-
inlimaq	پۇرىماق
inlaʃ	پۇراش
inigɛ	ئېمىك ئانا (ئىنىكانا)

(قاراڭ: بە. ت. I . 1193. اينەكا)

iwɑdɛt ئىبادەت

ijlɛ - ئىلە-

ijlimɛk ئىلمەك

ijlɛʃ ئىلەش

ijlɛk ئىلەك، تېرىنى ئىلەپ چىقىرىش

j

jaba <خە 哑吧	گاچا
jappaŋza	يەر بېغىرلاپ ئۆسىدىغان بىر خىل ئوت
japʃaŋ	ياپشالڭ، ئوڭغاق (بىر خىل ئوت)
jat - jupur	يات، تونۇشمايدىغان
jā(n)ʧ -	يانچ -
jā(n)ʧmaq	يانچىماق
jā(n)ʧiʃ	يانچىش-
jā(n)ʧuq	يانچۇق
jaxo~jaŋxo <خە 洋火	سەرەڭگە
jada	يامغۇر - يېشىن، قار - يامغۇر
△~jaʁmaq	قار- يامغۇر ياغماق
jadaj - ʧudaj	نائىلاج، ئارانلا، ئەپلەپ - سەپلەپ
jaʃ	چامغۇر
jaʁurʧaq	قول تۈگمىنى، يارغۇنچاق
jaqa	يەر ئىجارىسى
jāqa -	چايقا-
jaqimaq	چايقىماق
jaqaʃ	چايقاش
jaqatiʃ	ئېغىز چىش
jaŋpɛʃ	يانپاش
jaŋʁaq	ياڭاق
jalda -	يالدا- (ئاتنىڭ يالىنى قىرقىشقا قارىتىلغان)

jaldimaq یالدىماق

jaldaʃ یالداش

jɑ̄(ʁ)liʁot لويلا

jɑ̄(ʁ)liq ياغلىق (باشقا تاڭىدىغان ياغلىق)

jamɑ̄(n) يامان

jamda - سۈپۈر-

jamdimaq سۈپۈرمەك

jamdaʃ سۈپۈرۈش

jamdaq سۈپۈرگە

jantara - يانتاي -

jantarimaq يانتايماق

jantaraʃ يانتىيىش

jajaq ياياق، پىيادە

jɑ̄(n)jiʁaʧ يان ياغاچ (ئىشكىنىڭ يان ياغىچى)

jɛ̄(r) يەر

jɛ̄(r)ʧiwē(n) چۆمۈلە

jɛh, jɛh كەپتەرنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدىغان ئۈندەش سۆز

jɛŋgɛ̄(n) ستولبا، سىم تۈۋرۈك

jɛlpø(n)kisɛl ئاتتا بولىدىغان كىسەل

jɛ̄(r)weʃi قەبرىستانلىق

jopurʁa سۆرەم

jotqɑ̄(n) ~ jortqɑ̄(n) يوتقان

joʧo(n) غەلىتە

joso(n) يوسۇن

josul ئالۋان بېگى (تارىخىي مەنسەپ نامى)

joʁɑ̄(n) يوغان

joʁɑ̄(n) - jorpɑ	يوغان - يالپا
joʁi - jodɑ̄(n)	يوقسۇل
joqɑjni	يۇقىرى تەرەپ
juq	كىر
△ juq qijttimiz	كىر يۇيۇۋاتىمىز
jugɑʃ	ياۋاش
julʁō(n)	يۇلغۇن
jumbulɑq	يۇمىلاق
jumʃɑ-	ئىشقا سال -
jumʃimɑq	ئىشقا سالماق
jumʃɑʃ	ئىشقا سېلىش
jumurʁɑ	تاماق - كېكىرتەك
jumurʁɑ juqmɑsliq	قىلچە تەسىر قىلماسلىق
junduluq	قاساق، پاسكىنا
jøtyklɛ -	تولۇقلا -
jøtyklimɛk	تولۇقلىماق
jøtyklɛʃ	تولۇقلاش
△ ɑʃliʁimiz tygɛp qɑldi,	ئاشلىقىمىز ئاز قالدى،
jøtyklɛp biriŋlɛ-ki.	تولۇقلاپ بېرىڭلار
jøtkɛ -	يۆتكە -
jøtkimɛk	يۆتكىمەك
jøtkɛʃ	يۆتكەش
jøgij	يۆگىمەچ، يۆگەي
jyryk	سىزىق
jygɛ̄(n)	يۆگەن
jygɛ̄(r) -	يۆگۈر -

jygɛ̄(r)mɛk	يۈگۈرمەك
jygiri∫	يۈگۈرۈش
jepindʑa	يېپىنچا
jezixo	يېزىخو (بىر خىل دورا ئۆسۈملۈكى)
qara~	قارا يېزىخو
aq~	ئاق يېزىخو
jessi	يايلاق
je∫ilda-	يېشىللاش -
je∫ildimaq	يېشىللاشماق
je∫ilda∫	يېشىللىشىش
jeqe(n) ~ jeqqe(n)	يېقىن
jeni - weli	ئەتراپ - چۆرىسى
jewidaq	ياۋىداق
jitɛrlik	يېتەرلىك
jitilɛ -	يېتىلە -
jitilimɛk	يېتىلىمەك
jitilɛ∫	يېتىلەش
jitim	يېتىم
jitin∫ā(n)	ھەممىگە يېتىشىدىغان
jixa - jøgɛm < خه ~ 下 + jøgɛm	قارا - قويۇق
jiri -	ئىرى -
jirimaq	ئىرىماق
jiri∫	ئىرىش
jirik	يىرىك
jiriŋ	يىرىڭ
jiriŋda -	يىرىڭلا -

jiriŋdimaq يىرىڭلىماق

jiriŋdaʃ يىرىڭلاش

jisap ھېساب

jiʁaʃ ياغاچ

jiʁiʧi ياغىچى

jikajɛ ھېكايە

jigojɛllik ʧapa(n) <خە> ~ 裹西长衫

ئاياللارنىڭ بىر خىل مىللىي چاپىنى (تۆي قىلىدىغان قىزلار ئۈچۈن ئانىسى تەرەپتىن تەييارلىنىدۇ)

jiginɛ ھالقا، زىرە

jimir - ھىمىر-

jimirmaq ھىمىرمەك

jimiriʃ ھىمىرىش

jimiŋso بىر خىل دورىلىق ئوت

jinik يىنىك

VI قوشۇمچە

1. قۇمۇل شىۋىسىدە ئۇيغۇر تىلىغا خاس كىشى ئىسىملىرىدىن كۆپ قوللىنىلىدىغانلىرى

ئاپپاق قىز (ئايالچە)
ئاق ئايلا (ئايالچە)
ئاقبەگ (ئەرچە)
ئاقبىلىق (ئەرچە)
ئاقتاشخان (ئايالچە)
ئاقتوغاش (ئەرچە)
ئايتوغاش (ئايالچە)
ئايتۆرۈك (ئايالچە)
ئايخان (ئايالچە)
ئايلاخان (ئايالچە)
ئايدۇرخان (ئايالچە)
ئالتۇنخان (ئايالچە)
ئالمىخان (ئايالچە)
بەسىم (ئەرچە)
بورچا (ئەرچە)
بوسۇق (ئەرچە)
بىلىق ئايلا (ئايالچە)

تاش (ئەرچە)

تاشباي (ئەرچە)

تاشتۆمۈر (ئەرچە)

تاشخان (ئايالچە)

تەكەخان < تەركەنخان؟ (ئايالچە)

توختى (ئەرچە)

توختىخان (ئايالچە)

توختاشخان (ئايالچە)

توخسۇن ~ توقسۇن (ئەرچە)

توغاش (ئەرچە)

توغاشخان (ئايالچە)

توغان (ئەرچە)

توقال (ئەرچە)

تۇران (ئەر ھەم ئايالچە)

تۇرخان (ئايالچە)

تۇردى (ئەرچە)

تۇردىخان (ئايالچە)

تۇرسۇن (ئەرچە)

تۇرسۇنخان (ئايالچە)

تۇرغۇن (ئەرچە)

تۇرغۇنئاي (ئايالچە)

تۆرۈك ئايلا (ئايالچە)

تۆلەن (ئەرچە)

تۆلەندى (ئەرچە)

تۆمۈر (ئەرچە)

تېجەلخان (ئايالچە)

چىنەسىنخان (ئايالچە)
چىنناشخان (ئايالچە)
چوڭ ئايلا (ئايالچە)
سۇزۇرگە (ئەرچە)
سۇۋۇر (ئەرچە)
سىلىمساق (ئەرچە)
قارابۇرچاق (ئەرچە)
قاراتاش ئايلا (ئايالچە)
قاراكۆز ئاخۇن (ئەرچە)
قاراكۆز ئايلا (ئايالچە)
قولۇق (ئەرچە)
قۇمبەگ (ئەرچە)
كۆسۆ (ئەرچە)
كۆيدۈرگۈچ (ئايالچە)
كىچىك (ئەرچە)
كىچىك ئاپاق (ئايالچە)
كىچىك ئايلا (ئايالچە)
مەڭخان (ئايالچە)
مەڭلىك ئايلا (ئايالچە)
مۆسۆخان (ئايالچە)
ئوغۇلخان (ئايالچە)
ئۆزۈخان (ئايالچە)
ئۈچە ئاي (ئايالچە)
ئىغىلچى (ئەرچە)
ئىلبىسا (ئەرچە)
ئىپارخان (ئايالچە)

پامداق (ئەرچە)
يۇ'ۋاس (ئەرچە)
يۇ بىلاق ئايلا (ئايالچە)
يېنەر نان (ئايالچە)
يەدەگۈل (ئايالچە)

2. كىتابتا قوللىنىلغان خەلقئارا ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرىنىڭ هازىرقى ئۇيغۇر يېزىقىدا قوللىنىلىۋاتقان ھەرپلەر بىلەن سېلىشتۇرمىسى

ئا	[ɑ]
ئە	[ɛ]
ب	[b]
پ	[p]
ت	[t]
ج	[ʤ]
چ	[ʧ]
خ	[x]
د	[d]
ر (قۇمۇل شېۋىسىدە ئۇچى قايرىلما ئۈزۈك تاۋۇش)	[ɽ]
ز	[z]
س	[s]
ش	[ʃ]
غ	[ʁ]
ق	[q]
ك	[k]
گ	[g]
ڭ	[ŋ]
ل	[l]
م	[m]
ن	[n]

ھ	[h]
ئو	[o]
ئۇ	[u]
ئۆ	[ø]
ئۈ	[y]
ۋ	[w]
ئې	[e]
ئى	[i]
ي	[j]

ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۈستىگە «-» قويۇلدى.

دىماغلاشقان سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۈستىگە «~» بەلگىسى قويۇلدى.

جاراڭسىزلاشقان سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۈستىگە (مۇشۇ قائىدە سۆزلەنگەن ئورۇندا) «ْ» بەلگىسى قويۇلدى، قائىدە سۆزلەنمىگەن ھەممە جايدا بۇ بەلگە قويۇلمىدى.

ئاغرىش بەرگۈچىلەر:

تۆمۈرتىدىن:

پاتەمخان ھەسەن، ئايال، 56 ياش. ساۋاتسىز

مۆتىۋەرخان ھاشىم، ئايال، 46 ياش. باشلانغۇچ ساۋاتى بار.

ھەسەلخان، ئايال، 58 ياش. چالا ساۋات

رۇپىخان ماما، ئايال، 83 ياش. ساۋاتسىز

نىياز بوۋا، ئەر، 70 ياش. ساۋاتسىز

ئاقاش يېزا توشۇ (داڭسىلى) دىن:

كىچىك غوجامنىياز، ئەر، 77 ياش. ساۋاتسىز

زەينەپخان غوجامنىياز، ئايال، 66 ياش. چالا ساۋات (لەقىمى — لىپىر)

خەلچىخان، ئايال، 63 ياش. چالا ساۋات

قىسقارتمىلار

ئە. ئەرەبچە
خە. خەنزۇچە
ف. پارسچە
ئىد. ئىدىئوم
ق. ئۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرچە
موڭ. موڭغۇلچە
سىبل. سىبلىشتۇرۇڭ
بە. ت. بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت
مون - خە: موڭغۇلچە-خەنزۇچە لۇغەت

پايدىلانغان ماتېرىياللار

1. مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981-يىل.

2. س. يې. مالوۋ: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ قومۇل دىئالېكتى»، موسكۋا-لېنىنگراد، 1954-يىل.

3. مىرسۇلتان ئوسمانوف: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار نەشرىياتى، 1990-يىل.

4. غولام غوپۇرى: «ئۇيغۇر شېۋىلىرى سۆزلۈكى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1986-يىل.

5. ئارسلان ئابدۇللا: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قومۇل شېۋىسى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزلىنىش» (ماقالە)، «تىل ۋە تەرجىمە» مەخسۇس سانى، 1985-يىل.

6. مۇھەببەت قاسىم: « مۆرتۈق شېۋىسى توغرىسىدا» (ماقالە)، «تىل ۋە تەرجىمە» مەخسۇس سانى، 1985-يىل.

7. ئىبلى ئىسمائىل: «قومۇل ئەزمىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991-يىل.

8. «ئاراتۆرۈك خەلق ماقال-تەمسىللىرى»، شىنجاڭ سىفەن ئۇنىۋېرسىتېتى باسما زاۋۇتى، 1993-يىل.

9. «شىنجاڭ جۇڭگىيى ئۆسۈملۈك دورىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1973-يىل.

10. «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1957-يىل.

11. «موڭغۇلچە - خەنزۇچە لۇغەت» ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1976-يىل.

12. «پارسچە-خەنزۇچە لۇغەت» بېيجىڭ داشۆ شەرق تىل-ئەدەبىيات فاكۇلتېتى تۈزگەن، بېيجىڭ، 1981-يىل.

ISBN 7-5372-1329-1

9 787537 213295 >

ISBN7－5372－1329－1

H・12(民文)定价：15.00元

تۈزىتىش

بەت	قۇر: يۇقىرىدىن	قۇر: تۆۋەندىن	خاتالىقى	توغرىسى
6		8	на ма	нағма
6		6	о урла	овурла
6		6	о ула	овула
32		10	[ ]	[ɕ]
32		4	ʧɛ lɛ	ʧɛɕlɛ
32		2	tilɛ	tiɕlɛ
33	4		beim	beɣim
33	5		bi im	biɟim
33	5		ʧi	ʧiɟ
40	5		kelen(n)	kile(n)
63	10		ʧŋɛgel	ʧɛŋgel
67		2	øz(l)iɾ(i)	øz(l)iɾ(i)lɛ̄(ɾ)
67		1	lɛ̄(ɾ)øzlliɾilā(ɾ)	øzliɾilɛ̄(ɾ)
75		12	تۈزۈك	سوزۇق
78	6		jalu	jaluɾ
78	7		dalu	daluɾ
90		7	ʧyāup	ʧyʃup
94	6		palami	palani
95		8	tuɾmuā	tuɾmuʃ
111		5	qozā(n)	qazā(n)
113	1		qolug	qoluŋ
121	6		qijmetildi	qijmetlidi
128		1	ئاڭقىماق	چاڭقىماق
165	6		چىسنى	چىشنى
172		10	diɾiliʃ	diɾijiʃ
190		10	oʃqawaq	qoʃqawaq
203	8		lømʃiɾɛp	lɛmʃiɾɛp
203		5	lɛwiɾa—	lewiɾa—
207	6		نىكىسىر	مىكىسىر
207	8		mɛ̄—mɛ̄m ~ mɛ̄—mɛ̄m	mɛ̄m—mɛ̄m ~ mɛ̄—mɛ̄
213		6	ئۆنىك	ئۆتنىك
215	3		oplinaq	oplimaq
216	1		توشۇشتا	توسۇشتا
216		2	چىلگە	جىلگە
226	8		ئېگەن	ئېگىن
232	7		يايلاق	ياپلاق
240		6	قىياز	نىياز